

Sayı: 7 Yıl: 2023 Haziran
ISSN: 2687-2722

TÜRK DİN PSİKOLOJİSİ DERGİSİ

7

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

7

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı | Issue: 7 • Haziran | June 2023
ISSN: 2687-2722

Sahibi | Owner

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Kasım Kaya

Editör | Editor

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Editör Yardımcısı | Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Dağcı

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Ali Ayten • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Amber Haque • Doha Institute for Graduate Studies • Katar
Prof. Dr. Hisham Abu-Rayya • University of Haifa • Israel
Prof. Dr. James L. Cox • University of Edinburgh • İskoçya
Prof. Dr. Mehmet Atalay • İstanbul Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Michael E. Nielsen • Georgia Southern University • ABD
Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sema Yılmaz • Cumhuriyet Üniversitesi • Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Âdem Şahin • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Halil Apaydın • Amasya Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kaplan • İbn Haldun Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kayıklık • Çukurova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hayati Hökelekli • İstanbul Aydın Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Saffet Kartopu • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Behlül Tokur • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Mebrure Doğan • Afyon Kocatepe Üniversitesi • Türkiye

Türkçe Metin Düzeltme | Turkish Proofreading

Hakan Sarı • Ali Yüksel • Tuba Nur İskeçlier • Feyza Nur Taşkaya

İngilizce Metin Düzeltme | English Proofreading

Esra Şirin • Hamidullah Genç • Senanur Koç

Tasarım | Design

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yönetim Yeri ve Adresi | Executive Office

Büyükdere Mahallesi Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı No: 4
26040 - Odunpazarı/Eskişehir

Telefon | Phone: +90 222 217 57 57

E-posta | E-mail: turkdinpsikolojisiidergisi@gmail.com

Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

Yayın Türü | Type of Publication

Uluslararası Süreli Yayın • International Periodicals

Yayın Periyodu | Period of Publication

Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayınlanır
Published biannually • June – December

Basım Tarihi | Date of Publication

30 Haziran • 30 June 2023

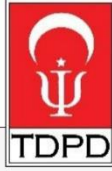
Basım Yeri | Place of Publication

Mim Dijital Baskı & Matbaa
Zübeyde Hanım Sebze Bahçeleri Caddesi, No: 103/8
06070 - Altındağ/Ankara
Telefon: +90 312 384 00 85

© Mustafa Koç

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *misyonu*, din psikolojisi alanında zengin içerikte ve kalitede akademik çalışmalar yayımlayarak Türk din psikolojisi literatürüne katkı sağlamak ve bu çalışmalarını akademik topluluğa ulaştırmaktır.
- The *mission* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to contribute to the literature of Turkish psychology of religion by publishing academic studies in the field of psychology of religion with a rich content and quality and to convey these studies to the academic community.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *vizyonu*, akademik dergicilikte din psikolojisi alanında dünyanın önde gelen ve saygın akademik dergileri arasında olmaktadır.
- The *vision* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to become one of the world's leading and respected academic journals in the field of psychology of religion in academic journalism.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

İçindekiler | Contents

■ Editörden From Editor.....	7-8
■ Makaleler Articles	
İlk Yetişkinlik Döneminde Dini Yönelim ve Mutluluk İlişkisi: Isparta Örnekleme <i>The Relationship between Religious Orientation and Happiness in Early Adulthood: Sample of Isparta</i> Mahmut Kurnaz & Habil Şentürk	9-42
Orta Yetişkinlik Döneminde Sorumluluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma <i>A Quantitative Research on the Relationship Between Responsibility and Religiosity in Middle Adulthood</i> Yasin Samet Kazel.....	43-69
Diasporada Din ve Kimlik: Almanya'daki Genç Türk Göçmenler Üzerine Nitel Bir Araştırma <i>Religion and Identity in the Diaspora: A Qualitative Study on Young Turkish Immigrants in Germany</i> Abdulcelil Gürbüz.....	71-91
Evrimsel Din Psikolojisi Perspektifinden Hayatta Kalabilme Ögesi Olarak Din <i>Religion as an Element of Survival from the Perspective of Evolutionary Psychology of Religion</i> Tevhide Demirel.....	93-114
Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında "Tasavvuf Psikolojisi" Literatürü (1946-2022) Üzerine Bir Araştırma <i>A Research on "Sufi Psychology" Literature (1946-2022) in Turkish Psychology of Religion Studies</i> Halime Hilal Taşkın.....	115-130

Türk Din Psikolojisinde Akademisyen Bir Din Psikoloğu: Abdulvahit İma-
moğlu Üzerine Biyografik Bir Araştırma

*An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic
Research on Abdulvahit İmamoğlu*

Mustafa Koç.....131-191

■ **Kitap İncelemeleri** | Book Reviews

Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din

Artificially Intelligence, Transhümanism and Religion

Muhammet Midilli.....193-200

Sosyal Psikoloji Bağlamında Önyargı ve Din

Prejudice and Religion in the Context of Social Psychology

Elif Nihal Aktay.....201-209

■ **Yazar Bilgileri** | Author Information.....211-213

■ **Yayım ve Yazım İlkeleri** | Principles of Publishing and Writing....215-218

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

E d i t ö r d e n | F r o m E d i t o r

Değerli Türk Din Psikolojisi Dergisi okuyucuları!

Rabbimize şükürler olsun ki artık Türk din psikolojisi araştırmalarının yayımlandığı bir alan dergimiz var. Alanda yıllardır özlemine duyduğumuz Türk Din Psikolojisi Dergisi olarak, akademik dergicilikte her geçen sayıda daha da olgunlaşacağımızı ümit ediyor ve alandaki araştırmalara bilimsel katkı sağlıyor olmanın sevincini yaşıyoruz.

Uluslararası hakemli dergi statüsüyle 2020 yılında akademik yayın hayatına başlayan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin yedinci sayısı ile karşınızdayız. TDPD, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere dergi ekibimiz, hakemlerimiz ve yazarlarımızın katkılarıyla akademik yayıncılık hayatını düzenli biçimde devam ettirmeyi hedeflemektedir. Bu yedinci sayıda, din psikolojisi alanındaki farklı alt araştırma konularına ilişkin birbirinden değerli akademik ürünlere yer verilmiştir.

TDPD'nin bu sayısında, Mahmut Kurnaz & Habil Şentürk'ün *İlk yetişkinlik döneminde dini yönelim ve mutluluk ilişkisi: Isparta örnelemi*; Yasın Samet Kazel'in *Orta yetişkinlik döneminde sorumluluk ve dindarlık ilişkisi üzerine nicel bir araştırma*; Abdulcelil Gürbüz'ün *Diasporada din ve kimlik: Almanya'daki genç türk göçmenler üzerine nitel bir araştırma*; Tevhide Demirel'in *Evrimsel din psikolojisi perspektifinden hayatta kalabilme ögesi olarak din*; Halime Hilal Taşkın'ın *Türk din psikolojisi çalışmalarında "tasavvuf psikolojisi" literatürü (1946-2022) üzerine bir araştırma*; Mustafa Koç'un *Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdulvahit İmamoğlu üzerine biyografik bir araştırma* isimli makaleleri yer almaktadır. Yine bu sayıda Muhammet Midilli, *Yapay zekâ, transhümanizm ve din* isimli kitabı ve Elif Nihal Aktay da *Sosyal psikoloji bağlamında önyargı ve din* isimli kitabı inceleyerek bu sayıya katkıda bulunmuşlardır.

Sonuç olarak, TDPD'nin bu yedinci sayısına genel olarak bakıldığında, 6 araştırma makalesi ve 2 kitap incelemesinden oluşan akademik

ürünlerin (n=8) yer aldığı görülmektedir. Her bir akademik ürünün, kendi konusundaki ulusal ve uluslararası alan literatürüne katkılar sağlayarak alanda önemli bir eksikliği gidereceğini umut ediyoruz.

Akademik dergicilik dünyasına yeni giren TDPD'nin editörü olarak, yayın ekibim adına öncelikle tüm yayıncılık sorumluluğunu üzerine alan derginin sahibi kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Mustafa Koç başta olmak üzere ilgili sayının bütün aşamalarında desteklerini esirgemeyen özgeci mutfak ekibime, bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkılar sağlayan akademisyen yazarlarımıza ve makaleleri büyük bir titizlikle inceleyen hakemlerimize çok teşekkür ediyorum.

TDPD'nin bu yedinci (2023/7) sayısının başta Türk din psikolojisi araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bilimsel kazanımlar getirmesini diler, alan uzmanlığı birikimlerinizi yansıtan değerli akademik çalışmalarınızı ve manevi desteklerinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

Sekizinci sayımızda buluşmayı ümit ediyorum.

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 9-42
Issue: 7 • June 2023 • 9-42

İlk Yetişkinlik Döneminde Dini Yönelim ve Mutluluk İlişkisi: Isparta Örnekleme

The Relationship between Religious Orientation and
Happiness in Early Adulthood: Sample of Isparta

Mahmut Kurnaz

Okul Psikolojik Danışmanı
Milli Eğitim Bakanlığı
Isparta Özel Eğitim Meslek Okulu
E-posta: kurnazmd32@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4615-1758
Isparta / Türkiye

Habil Şentürk

Prof. Dr.
Uşak Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
E-posta: habil.senturk@usak.edu.tr
Orcid: 0000-0002-2375-7271
Uşak / Türkiye

School Counselor

Isparta Special Education

Vocational School

E-posta: kurnazmd32@gmail.com

Orcid: 0000-0002-4615-1758

Isparta / Turkey

Professor

Uşak University

Faculty of Islamic Sciences

E-mail: habil.senturk@usak.edu.tr

Orcid: 0000-0002-2375-7271

Uşak / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1256218>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type
Geliş Tarihi • Received
Kabul Tarihi • Accepted

Araştırma • Research
24 Şubat 2023 • 24 February 2023
22 Mart 2023 • 22 March 2023

Ö z e t

Dinin inanç esaslarını ve tavsiye ettiği ibadet ritüellerini gözlemleyerek ve deneyimler yoluyla tecrübe ederek, dine karşı tutum ve davranışta bulunmaya hazır olma hali olarak tanımlanan dinî yönelimin, insanların psikolojik iyi oluşları üzerinde doğrudan etkili olduğu görülmektedir. Dinler, bireysel ve toplumsal hayata ilişkin açıklamalar ve telkinler yoluyla mensuplarını ortaya çıkarabilecek psiko-sosyal problemlerle baş etme açısından güçlendirmekte, ruhsal rahatlama açısından önemli bir kaynak işlevi görmekte böylece içsel huzur ve mutluluğa kapı açmaktadır. Ayrıca; insanların zorlu yaşam olayları ve engellerle karşılaşmalarında, kendilerinden üstün bir varlık olan Yüce Yaratıcı'ya yönelerek sığınmaları, iletişim kurmaları ve O'nun yanlarında olduğunu bilmeleri, güvende olma duygusunu ve mutluluğu beraberinde getirmektedir. Bu makale, ilk yetişkinlerde dinî yönelim- mutluluk ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan bir araştırmadır. Ayrıca makalede araştırmaya dâhil olan yetişkinlerin demografik özellikleri (cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi, öznel dindarlık düzeyi) ile dinî yönelim ve mutluluk düzeyleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. 22-40 yaş arası ilk yetişkinlik döneminde bulunan katılımcılardan oluşan 498 kişilik bir örneklem grubuyla yapılan araştırmada; “Dinî Yönelim Ölçeği”, “Oxford Mutluluk Ölçeği” ve araştırmacı tarafından geliştirilen “Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Tespit edilen bulgulara göre dinî yönelim ile mutluluk düzeyi ve alt boyutlarında anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Dinî yönelim ile demografik özelliklerden cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi ve algılanan dindarlık düzeyinde anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Mutluluk düzeyi ile öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi ve algılanan dindarlık düzeyinde anlamlı ilişkiler saptanırken, cinsiyet ve medeni durumda anlamlı ilişki olmadığı görülmüştür. Dinî yönelim ile mutluluk düzeyi toplam puanı, içsel dinî yönelim ve dışsal sosyal dinî yönelim alt boyutlar arasında pozitif yönde anlamlı düzeyde bir ilişki, mutluluğun dışsal kişisel alt boyutuyla anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Araştırma sonuçlarından hareketle dinî yönelim ve mutluluk düzeyi toplam puanlarına bakıldığında, ilk yetişkinlerde dinî yönelim arttıkça mutluluk düzeyinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Din • Dini yönelim
Mutluluk • İlk yetişkinlik

A b s t r a c t

The concept of religious orientation defined as a state of readiness to engage in attitudes and behaviors towards religion by observing and experiencing its beliefs and recommended worship rituals, has been found to have a direct impact on individuals' psychological well-being. Religions, through their explanations and guidance on individual and social life, empower their followers to cope with potential psychosocial problems, while also serving as a significant source of spiritual solace, thereby leading to inner peace and happiness. Additionally, when individuals encounter challenging life events and obstacles, seeking refuge, communicating with, and acknowledging the presence of a transcendent being, the Supreme Creator, brings about a sense of security and happiness. This article presents a research study conducted to examine the relationship between religious orientation and happiness in early adulthood. Furthermore, the article investigates the associations between demographic characteristics (gender, marital status, educational level, income level, religious knowledge, subjective religiosity) and religious orientation and happiness levels among the participating adults. The research involved a sample group of 498 individuals aged between 22 and 40 years, and utilized the "Religious Orientation Scale," the "Oxford Happiness Scale," and a "Personal Information Form" developed by the researcher. The obtained data were analyzed using the SPSS 22 software package. The findings revealed significant relationships between religious orientation and happiness levels, as well as their sub-dimensions. Moreover, significant associations were observed between religious orientation and demographic characteristics such as gender, marital status, educational level, income level, religious knowledge, and perceived religiosity. While significant relationships were found between the level of happiness and educational level, income level, religious knowledge, and perceived religiosity, no significant associations were observed with gender and marital status. Notably, a positive and significant relationship was identified between religious orientation and the total score of happiness levels, as well as the sub-dimensions of internal religious orientation and external social-religious orientation; however, no significant relationship was found with the external personal sub-dimension of happiness. Based on the research findings, it can be concluded that an increase in religious orientation among individuals in early adulthood is associated with higher levels of happiness.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religion • Religious orientation
Happiness • Early adulthood

Giriş

İnsanların davranışlarına yön veren, getirdiği esas ve ritüellerle yaşamlarına anlam katan, kutsal, üstün bir güç ve yaratıcı kavramına dayanan inançlar törenler, semboller sistemi (Budak, 2000: 214) olan din ile ilgili değerlendirmeleri, tutumları, tepkileri dinî yönelimlerini belirler (Onay, 2001: 443). Bir yetişkinin dinî yönelim anlayışı, dinî hayatında motive edici kaynakların neler olduğuna ve din ile ilgili algı ve yaklaşımlarına bağlıdır (Erdoğan, 2014: 169-170). Dinî yönelime sahip yetişkinler için din, yaşamlarına anlam veren değerlerden oluşan bir sistemler bütünüdür ve yetişkinler bu sistem içerisinde içselleştirdikleri değerlere göre günlük yaşamlarını sürdürme eğilimindedirler (Cirinlioğlu, 2010: 1369-1370). Dinî yönelimleri sonucu benimsediği din ve dinin getirdiği inanç sistemi bireyde sağlıklı bir kişilik ve şahsiyet oluşmasını sağlayabileceği (Şentürk, 2010: 115) gibi karşılaştığı psikolojik, sosyal, ekonomik vb. problemlerle de baş etme becerisini doğrudan etkileyebilecektir.

İnsanlar hayatlarının her döneminde içsel ve dışsal faktörlerin etkisi altında gelişim ödevlerini yerine getirerek kendilerini geliştirirler (Ayten, 2005: 185). Bu süreçte içinde yaşadığı toplumun değerleri ile şekillendirdiği gelişimini içselleştirerek yaşantısına aktarır. İşte bireyin bu içselleştirdiği değerlerden birisi de dinî değerlerdir. Çünkü birey içinde yaşadığı toplumun dinî inançlarını, ritüellerini tecrübe ederek kendine özgü dindarlık yaşantısı oluşturmaktadır. Dinler bir yandan mensuplarının zihinsel ve duygusal yapısını biçimlendirirken bir yandan da sosyal ilişkilerini düzenleyerek psikolojik ve sosyal uyumlarını sağlamaktadır (Yapıcı-Kayıklık, 2005: 177). Psikososyal gelişimler üzerinde önemli bir etkiye sahip olan dinler, ruhsal sorunlarla karşılaşan mensuplarının yaşadıklarını anlamlandırarak algılarını yönetmekte ve yaşam koşullarını kabul etmelerini kolaylaştırma gücü sağlamaktadır (Kayıklık: 2011: 295).

İnsanlar tarih boyunca bazen inanarak, bazen reddederek, bazen de nefret ederek din ile iletişim içine girmiş ve din çeşitli şekillerde onların hayatlarını etkilemiştir. Dinin etki alanlarından birisi de hiç şüphesiz insanların ruhsal yapısıdır. Din, getirdiği inanç esaslarıyla mensuplarına hem bu dünya ile ilgili hem de ölümden sonraki dünya ile ilgili vaatlerde bulunarak, onların ruhsal yapılarını güçlendirmeyi, öznel iyi oluşlarını yani mutluluklarını artırmayı amaçlamaktadır.

İnsanların hayatlarındaki en temel amaçlarından birisi psikolojik iyi oluşlarını artıracak eylemlerde bulunarak mutluluk düzeylerini artırmaktır. Ünlü Yunan filozofu Platon mutluluğu, insan doğasının üç ayrı parçası olan akıl, fiziksel arzular ve ruhsal gereksinimlerin arasındaki uyumlu birlikteliğin bir sonucu olarak tanımlamaktadır (Marar, 2012: 17). Bir

başka ifadeyle mutluluk insanın malını, mülkünü ve bedenini koruyabildiği ve kullanabildiği, refah ve haz içerisinde bağımsız bir yaşam sürdürebildiği ruhsal bir eylem (McMahon, 2013: 60-64) olarak tanımlanabilir. İnsanlar yaşamları boyunca mutlu olmak için çabalamaktadır. Bu çaba içerisinde insanlar bir yandan acı ve memnuniyetsizlikten uzaklaşmaya çalışırken bir yandan da güçlü haz duygularını yaşamak için uğraşmaktadır. (Gilbert, 2008. 50).

Wilson mutluluk üzerine yaptığı doktora çalışmasında mutluluk ile ilgili en avantajlı durumda olan kesimlerin gençler, sağlıklılar, iyi eğitim ve ekonomiye sahip olanlar, dışa dönük zeki olanlar, dindarlar ve evliler olduğunu belirtmektedir (Seligman, 2007: 57). Bu alanda ilk araştırmacılardan olan Diener yaşam doyumu, olumlu duygulanım ve olumsuz duygulanım olmak üzere mutluluğun üç ögeyi barındırdığını ifade etmiştir (Eryılmaz, 2011: 18). Sonuç olarak mutlu insanların bir kısmı kötü olayları unutarak, mutlu olayları daha fazla hatırlayarak (Seligman, 2007: 42), diğer bir kısmı da yemek yiyebilecekken diyet yaparak, uyuyabilecekken daha çok çalışmayı tercih ederek (Gilbert, 2008: 50) olumlu duygularını geleceğe yansıtmaktadırlar (Yetim, 2001: 137).

Dinler, mutluluk düzeylerini artırmak için inananlarına birtakım prensipler ve görevler sunmuşlardır. Bu prensipler ve görevler dinî yaşıntıyı şekillendiren inanç ve ibadet ilkelerinin yanısıra beden ve ruh sağlığına ilişkin esasları da içermektedir. Din insanların hayata umutla bakabilmesini ve sorunları ile iyimser bir bakış açısıyla başa çıkabilme becerisini geliştirirken bir yandan da hayatı olumlu karşılama, sabretme ve kabullenme düzeyini artırıcı misyon üstlenmektedir (Hökelekli, 2012: 75). Ayrıca din, hoş görmediği ahlaki ilkeleri yasaklayarak, hoşgörü, tevazu ve sevgi gibi olumlu nitelikleri tavsiye ederek insanların ruhsal açıdan olgunlaşmalarına ve mutluluklarına katkı sağlamaktadır (Köylü, 2007: 65).

Din ve getirdiği inanç esasları yetişkinlik döneminde de ruhsal sağlığı önemli derecede etkilemektedir. Yetişkin, kendi başına karar alabilen, üretim yapabilen, bedensel ve ruhsal gelişimini tamamlamış ve toplum tarafından kabul görmüş birey olarak tanımlanmaktadır (Gökkoca, 2001: 412). Yetişkinlik döneminde bireyler kişiliklerini, yeteneklerini, ilgilerini, güçlü ve zayıf yönlerini tanıyarak ve kendi yaşamını yönetebilme becerisini kazanarak yaşantılarına yön vermektedirler. Kendini tanımaya çalışan yetişkinler bu süreçte bazen zorlanmakta, kafaları karışmakta bazen de anne-babalarıyla, eşleriyle, çocuklarıyla sorun yaşamakta ve bu yaşantılar sonucunda genel bir huzursuzluk içerisine girmektedirler (Cüceloğlu,

1995: 412). Yetişkinlerin zorlandığı bu süreçte dinî yönelimleri ve inançları hayatlarına yön vermekte ve psikososyal açıdan olgunlaşmalarına yardımcı olmaktadır. Mevcut inanç ve değerlerin test edildiği ve yeniden yapılandırıldığı (Karaca, 2007: 194) bu dönemde yetişkin, kendisiyle yüzleşmeye, benliğinin daha fazla farkına varmaya, olgunlaşmaya ve bütünlük arzusuyla hareket etmeye başlamaktadır (Topuz, 2013: 143). Dinî şurun gelişmesiyle dinî inanç ve idealleri ile dünyevi yaşayış tarzı bütünleşen (Güngör, 1993: 54-55) yetişkinlerin, ruh dünyaları şekillenmekte, psikolojik iyi oluşları güçlenerek mutluluk düzeyleri artmaktadır.

Koenig ve Larson tarafından dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisi ile ilgili 850 araştırma üzerinde yapılan meta-analiz çalışmasında araştırmaların %80'inde dinî inanç ve pratikler ile hayat memnuniyeti arasında olumlu ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanında depresyon ile dindarlık ilişkisini ele alan araştırmaların üçte ikisinde dindarlık seviyesi yüksek olanların düşük olanlara göre daha az depresyona girdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bir başka çalışmada Levin, Markides ve Ray tarafından dinî ibadetlere devamın psikolojik etkileri ile ilgili genç, orta ve ileri yaş yetişkinlerden oluşan 1125 kişi üzerinde 11 yıl süren çalışmalarında orta ve ileri yaşta dinî ibadetlere devam edenlerin etmeyenlere göre hayatlarından daha fazla memnun olduğu, genç yaşta ibadetlere devam edenlerin depresyon düzeylerinin düşük olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Köylü, 2010: 10-18). Yaptığımız bu çalışmada da 22- 40 yaş arası ilk yetişkinlerde dinî yönelimin mutluluk düzeyleri üzerinde etkisi olup olmadığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

a. Yöntem

İnsanların ruh sağlığı üzerinde doğrudan etkiye sahip olan dinî yönelimlerinin hayatlarındaki önemli bir dönüm noktası olan ilk yetişkinlik dönemlerindeki mutluluk düzeylerine etkisi bu araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır. İlk yetişkinlik döneminde dinî yönelim ile ruhsal yaşantının bir dışı vurumu olan mutluluk düzeyi ilişkisi ve alt boyutları test edilmiştir. Bu bağlamda araştırmanın temel problemi “İlk yetişkinlerde dinî yönelim ile mutluluk düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” şeklinde belirlenmiş ve incelenmiştir.

İlk yetişkinlerde dinî yönelim-mutluluk ilişkisini bazı değişkenler açısından ele alabilmek için soru listeleri aracılığıyla kişilerin okuyup cevaplayabileceği bilgi edinme araçları olan standardize edilmiş ölçekler incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda bu çalışmada standardizasyon çalışması Cırhinlioğlu tarafından yapılan, Allport ve Ross'un geliştirdiği “Dinî Yönelim Ölçeği” ile Doğan ve Sapmaz'ın standardize ettiği,

Hills ve Argyle tarafından geliştirilen “Oxford Mutluluk Ölçeği” kullanılmıştır.

Allport ve Ross’un geliştirdiği, Cirhinlioğlu (2006) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan “Dinî Yönelim Ölçeği” içsel dinî yönelim, dışsal-sosyal dinî yönelim, dışsal-kişisel dinî yönelim olmak üzere 3 alt boyuttan ve 22 maddeden oluşmaktadır (Cirhinlioğlu, 2006: 43). Katılımcıların 3 alt boyutta katılım derecelerini belirlemek amacıyla 5 seçenekli likert ölçeği kullanılmıştır. Dinî Yönelim Ölçeği’nin güvenilirlik çalışmasında iç tutarlık katsayısı ve iki yarım güvenilirliği hesaplanmış ve sırasıyla Cronbach alfa katsayısı iç tutarlılıkta 0.90, iki yarım güvenilirliğinde 0.89 hesaplandığı görülmektedir. 3 alt boyutta iç tutarlılık kat sayıları sırasıyla içsel dinî yönelimde 0.90, dışsal-kişisel dinî yönelimde 0.74, dışsal-sosyal dinî yönelimde 0.60 olarak, iki yarım güvenilirliği sırasıyla içsel dinî yönelimde 0.79, dışsal-kişisel dinî yönelimde 0.82, dışsal-sosyal dinî yönelimde 0.59 olarak hesaplanmıştır (Cirhinlioğlu, 2006: 45). Bu değerler, dinî yönelim ölçeğinin ve alt boyutlarının güvenilirlik açısından oldukça iyi değerlere sahip olduğunu göstermektedir.

Hills ve Argyle tarafından geliştirilen, Doğan ve Sapmaz (2012) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan “Oxford Mutluluk Ölçeği” tek boyuttan ve 29 maddeden oluşmaktadır. Katılımcıların tek boyutta katılım derecelerini belirlemek için 6’lı likert tipi ölçek kullanılmıştır (Doğan, Sapmaz, 2012: 298-299). Ölçeğin güvenilirlik çalışmasındaki ölçümlere göre iç tutarlılık katsayısı 0.91, test yarılama yöntemi kullanılarak elde edilen güvenilirlik katsayısı 0.86 olarak tespit edilmiştir. Oxford Mutluluk Ölçeği’nin Cronbach alfa katsayısı bileşik güvenilirlikte 0.91 olarak bulunmuştur (Doğan, Sapmaz, 2012: 302-303). Ölçeğin bu değeri yüksek derecede güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Araştırmanın evreni, Isparta ilinde bulunan 22-40 yaş arası ilk yetişkinlik döneminde bulunan bireylerden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme araştırmanın evrenine giren, random (tesadüfi) örnekleme yöntemiyle seçilmiş, demografik değişkenler açısından farklı özelliklere sahip bireylerden oluşmaktadır. Belirlenen ölçekler araştırmacı tarafından gönüllü 578 kişiye uygulanmıştır. Fakat 80 katılımcı hatalı ve eksik yanıtları nedeniyle örneklemden çıkarılmış ve örneklem 498 kişi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı 2015 yılında Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı seçiminin gerçekleşmesi nedeniyle katılımcıların seçim öncesi siyasi kaygıları anketlere katılımları olumsuz etkilemiş ve bu durum araştırmanın veri toplama sürecini uzatmıştır.

Verilerin analizi SPSS-22 istatistik programı ile yapılmıştır. Araş-

tırmada veriler analiz edilirken iki ortalama arasındaki farkın anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla t-testi, ikiden daha fazla ortalama arasındaki farkın anlamlı düzeyde farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) (Büyüköztürk, 2013: 67) kullanılmıştır. Bulguların değerlendirilmesinde F değerinin anlamlı olması durumunda gruplar arasında belirlenen anlamlı farkların kaynağının incelenmesinde “Sidak” testi uygulanmıştır.

Elde edilen verilerin analizi sürecinde değişkenler değerlendirilmiş; gelir durumu değişkenindeki “çok iyi” (4 kişi) seçeneği “iyi” seçeneğine eklenerek analiz edilmiştir. Medeni durum değişkeninde boşanmamış ama ayrı seçeneği (3 Kişi) ve boşanmış (5 kişi) seçeneği, algılanan dindarlık düzeyi değişkeninde “dine ilgisizim” (6 kişi) seçeneği katılımcı sayısının yetersiz olması nedeniyle analize dahil edilmemiştir.

İlk yetişkinlerde dinî yönelim-mutluluk ilişkisinde cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi, algılanan dindarlık düzeyi gibi demografik değişkenlere göre anlamlı bir farklılığın oluşup oluşmadığı ve dinî yönelim ile mutluluk düzeyi arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada aşağıdaki hipotezler bilimsel olarak test edilmiştir:

(i) Hipotez-1. Demografik değişkenler ile dinî yönelim arasında anlamlı bir fark vardır.

(ii) Hipotez-2. Demografik değişkenler ile mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir fark vardır

(iii) Hipotez-3. Dinî yönelim ile mutluluk arasında anlamlı bir fark vardır. Dinî yönelim arttıkça mutluluk artmaktadır.

Araştırmada katılımcılara ait demografik özelliklere ilişkin veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır (bkz. Tablo-1)

Tablo-1:

Katılımcıların demografik değişkenlerine ilişkin sonuçları

		n	%
Cinsiyet	Kadın	374	65,1
	Erkek	174	34,9
Medeni Durum	Bekâr	79	15,9
	Evli	411	82,5
	Boşanmış	5	1
	Boşanmamış Fakat Ayrı	3	0,6
Öğrenim Durumu	İlkokul	46	9,2
	Ortaokul-İlköğretim	36	7,2
	Ortaöğretim (Lise)	108	21,6
	Lisans-Önlisans	266	53,4
	Lisansüstü	39	8

Gelir Durumu	Çok İyi	4	0,8
	İyi	217	43,6
	Orta	239	48
	Düşük	26	5,2
	Çok Düşük	12	2,4
Dinî Bilgi Düzeyi	Çok İyi	29	5,8
	İyi	220	44,2
	Orta	219	44
	Zayıf (Yetersiz)	30	6
Algılanan Dindarlık Düzeyi	Çok Dindarım	24	4,8
	Dindarım	396	69,5
	Az Dindarım	122	24,5
	Dine İlgisizim	6	1,2

Tablo-1 incelendiğinde araştırmaya katılanların cinsiyet değişkenine göre; 324'ünün kadın (%65,1), 174'ünün erkek (%34,9) olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan kadınların sayısı erkeklere göre daha fazladır. Medeni duruma ilişkin verilerin dağılımına bakıldığında katılımcıların 79'u bekar (%15,9), 411'i evli (%82,5), 8'i boşanmış veya ayrı yaşadığını belirtmiştir. Araştırmaya en fazla evliler katılmıştır. Öğrenim durumuna göre; katılımcıların 46'sı ilkokul (%9,2), 36'sı ortaokul-ilköğretim (%7,2), 108'i ortaöğretim (%21,6), 266'sı lisans-önlisans (%53,4), 39'u lisansüstü (%8) mezundur. Araştırmaya en fazla lisans-önlisans mezunu katılırken, en az ortaokul-ilköğretim mezunu olanlar katılmıştır. Gelir durumuna göre; katılımcıların 4'ü çok iyi (%0,8), 217'si iyi (%43,6), 239'u orta (%48), 26'sı düşük (%5,2), 12'si çok düşük (%2,4) olarak gelir durumunu belirtmiştir. Katılımcıların çoğunluğu gelir durumunu orta olarak tanımlamaktadır. Dinî bilgi düzeyine göre katılımcıların 29'u çok iyi (%5,8), 220'si iyi (%44,2), 219'u orta (%44), 30'u zayıf (yetersiz) olarak dinî bilgi düzeyini belirtmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu iyi düzeyde dinî bilgiye sahip olduklarını belirtmiştir. Algılanan dindarlık düzeyine göre; 24'ü (%4,8) çok dindar olduğunu, 396'sı (%69,5) dindar olduğunu, 122'si (%24,5) az dindar olduğunu, 6'sı (%1,2) dine ilgisiz olduğunu belirtmiştir.

b. Bulgular

Bu bölümde yapılan araştırmanın amaç ve hipotezlerine uygun şekilde katılımcıların cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi, algılanan dindarlık düzeyi gibi demografik özelliklerinin dinî yönelim-mutluluk düzeyleri üzerinde anlamlı bir farklılık olup olmadığı, şayet anlamlı bir farklılık var ise farklılığın hangi gruplar arasında olduğu ile ilgili sonuçlara ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Aşağıda katılımcıların demografik özellikleri ve katılımcılara uygulanan Dinî Yönelim Ölçeği ve Oxford Mutluluk Ölçeği sonuçlarına ilişkin t-

testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları tablolar halinde verilmiş ve Türkiye’de demografik özelliklere göre dinî yönelim-mutluluk ilişkisi üzerine yapılan diğer çalışma sonuçları ile değerlendirilmiştir.

b.a. Dinî Yönelim ve Demografik Özellikler

b.a.a. Dinî Yönelim ve Cinsiyet İlişkisi

Dinî yönelimin cinsiyete göre farklılığına ilişkin yapılan t-testi sonuçları Tablo-2’ de verilmiştir.

Tablo-2:

Dinî yönelimin cinsiyete göre farklılığına ilişkin t-testi sonuçları							
	Cinsiyet	n	X	Ss.	T	Sd	p
Dinî Yönelim	Kadın	289	87,92	9,18899	2,915	244,496	,004
	Erkek	158	84,52	13,0030			

Tablo-2’de yer alan cinsiyete göre t-testi analiz sonuçlarına göre cinsiyet ile dinî yönelim ($t = 2.915, p < .01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Kadın katılımcıların dinî yönelime ilişkin almış oldukları puan ortalamalarının ($X=87,92$) erkek katılımcıların ortalamalarından ($X=84,52$) daha yüksek olduğu, buradan hareketle kadınların erkelere göre dine daha fazla yönelim gösterdikleri söylenebilir.

Konuyla ilgili literatürde yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Kayıklık, orta yaş ve yaşlılar üzerine yaptığı çalışmada kadınların dinsel yaşantının ibadet boyutunda, erkelere göre daha yüksek ortalama puanlara sahip olduğunu ifade etmiştir (Kayıklık, 2003: 130). Ceviz orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısı üzerine yaptığı çalışmada kadınların puan ortalamalarının erkelere göre yüksek olduğunu, kadınların erkelere göre anlamlı düzeyde daha yüksek dinî eğilime sahip olduğunu belirtmiştir (Ceviz, 2009: 54). Başka bir çalışmada Köftegül ise dinî davranış ve pratikleri kadınların erkelere göre daha fazla yerine getirdiği sonucuna ulaşmıştır (Köftegül, 2018: 123). Şengül “Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi” konulu çalışmasında kadınların dindarlığın inanç, bilgi-ibadet, tecrübe alt boyutlarında erkelere göre daha yüksek puan aldığını saptamıştır (Şengül: 2007: 124). Yoğurtçu “Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı” konulu çalışmasında kadınların erkelere göre daha dindar olduğu bulmuştur. (Yoğurtçu, 2009: 52). Cinsiyete göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Yapıcı’nın 60 ayrı araştırma üzerinde dindarlık ölçeği kullanılarak yaptığı meta-analiz çalışmasında elde ettiği 136 bulgudan 38’inde (%27,94) kadınların daha fazla dindar olduğu, 28’inde (%20,59) erkeklerin daha fazla dindar olduğu, 70’inde (%51,47) erkek ve kadınlar arasında

anlamli bir fark olmadığı tespit edilmiştir (Yapıcı, 2012: 16-17). Yapılan araştırmalarda kadınların erkeklere göre daha fazla dine yönelim gösterdikleri görülmektedir. Buradan hareketle “Türkiye’de kadınlar erkeklere göre neden dine yönelimleri daha fazladır?” sorusu akla gelmektedir. Kadınlarda şartsız sevgiyi ifade eden şefkat duygusunun dinlerin insanlara tavsiye ettiği merhamet duygusuyla örtüşmesinin, doğaları gereği dine yönelimlerini artırdığı ve onları dine daha yatkın hale getirdiği düşünülebilir. Ayrıca erkeklere göre kendilerini güçsüz ve zayıf hissetmeleri, erkekler kadar kuvvetli olmadıkları düşüncesinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu yetersizlik algısı kendilerini koruyan, gözeten yaratıcıya daha çok yönelmelerini sağlamaktadır (Tarhan, 2005: 333-334). Kadınların aile kurumunun bütünlüğünü koruma ve kollama konusunda erkeklere göre daha yüksek sorumluluk ve güdüye sahip olmaları (Cırhinlioğlu, Ok, 2011: 131), bu anlamda aile kurumuna çok önem veren dine yönelimini kolaylaştırmıştır.

Dinler getirdiği inanç esasları ve ibadet şekilleri ile bireylere öncelikle yaratıcıya ve onun emirlerine boyun eğmeyi ve itaati emretmektedir. Özellikle daha otoriter ataerkil toplumlarda erkeler daha serbest, bağımsız öğretilerle yetiştirilirken, kadınların daha temkinli, uysal, bağımlı, sorumlu ve itaatkâr olma yönünde yetiştirilmesinin dinin emirlerine uyma ve itaat davranışlarını kolaylaştırdığı söylenebilir. Ayrıca kadınların psikolojik yapıları gereği daha duygusal olmaları, bağlanma duygularını daha yoğun yaşamaları, dinî telkine daha yatkın olmalarını sağlayabilir. Türkiye’de kadınların çoğunluğunun ev hanımı olmasının dindar kadınların dinî aktivitelere katılma ve düzenleme konusunda daha fazla zaman ayırabilmelerini sağladığı, bu süre içerisinde yaşadıkları dinî tecrübelerin de dinî yönelimlerini güçlendirdiği düşünülebilir.

b.a.b. Dinî Yönelim ve Medeni Durum İlişkisi

Dinî yönelimin medeni duruma göre farklılığına ilişkin t-testi sonuçları Tablo-3’te verilmiştir.

Tablo-3:

Dinî yönelimin medeni duruma göre farklılığına ilişkin t-testi sonuçları							
	M D	n	X	Ss.	T	Sd	p
Dinî Yönelim	Bekâr	74	82,28	12,66374	-3,452	445	,001
	Evli	365	87,55	10,23948			

Tablo-3’te yer alan medeni duruma göre t-testi analiz sonuçlarına göre medeni durum ile dinî yönelim ($t=-3,452$, $p<.01$) arasında anlamlı

bir farklılığın olduğu görülmüştür. Evli katılımcıların dinî yönelime ilişkin almış oldukları puan ortalamalarının ($X=87,55$), bekâr ($X=82,28$) katılımcıların ortalamasından daha yüksek olduğu ve buradan hareketle evlilerin bekârlara göre dine daha fazla yönelim gösterdikleri söylenebilir.

Konuyla ilgili literatürde yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında, Okumuş “Genç Yetişkinlerde Narsisizm ve Dindarlık İlişkisi” adlı çalışmasında evlilerin içsel dinî yönelimlerinin bekârlara göre daha yüksek olduğunu tespit etmiştir (Okumuş, 2020: 60). Aydemir “İlk Yetişkinlerde Dindarlık Mutluluk İlişkisi” konulu çalışmasında evli olanların bekârlara göre dinî yönelimlerinin anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu bulmuştur (Aydemir, 2008: 49). Koç yaptığı çalışmada evlilerin iç güdümlü dindarlık eğilimlerinin, bekârlar ve dullardan daha yüksek olduğunu saptamıştır (Koç, 2008: 272). Şengül yaptığı çalışmasında evlilerin bekârlara göre dindarlığın bütün boyutlarında yüksek puana sahip olduğu sonucuna varmıştır (Şengül, 2007: 127). Sonay evlilerin puan ortalamalarının bekârlara, nişanlılara ve boşanmışlara göre istatistiksel olarak daha yüksek olduğunu, evlilerin bekârlara göre daha dindar olduğunu ifade etmiştir (Sonay, 2020: 75). Yoğurtçu araştırmasında evlilerin bekârlara göre puan ortalamalarının daha yüksek olduğu, evlilerin bekârlara göre daha dindar olduğu sonucuna ulaşmıştır (Yoğurtçu, 2009: 54-55). Medeni duruma göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Evlilik, kadın ve erkek olarak eşlerin hem birbirleriyle hem de çocuklarıyla sevgi, saygı ve hoşgörü gibi değerlerin paylaşıldığı, aynı zamanda da görev ve sorumlulukların üstlenildiği bir müessesedir. Evlilikle birlikte yetişkinler hem eşlerine hem de bir ebeveyn olarak çocuklarına olumlu bir rol model olabilmek amacıyla hayatın birçok alanında olduğu gibi dinin inanç esasları ve öğretilerini içine alacak şekilde bir yaşam biçimini benimseyebilmektedirler. Özellikle içinde bulunulan toplumun evlilik kurumundan ahlaklı, çocuklarına örnek, iyi eğitim veren, manevi yönü güçlü ebeveynler olma beklentisi, evlilerin dine yönelimini artırmıştır. Yetişkinlerin evlilikle birlikte hayatlarının daha planlı olması ve düzene girmesi, dinin getirdiği düzen ve kurala uymasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca eşlerden birinin dinî yaşantısının güçlü olmasının diğer eşin dinî yaşantısını da olumlu yönde etkilemesinin evlilerde dinî yönelimi artırdığı söylenebilir.

b.a.c. Dinî Yönelim ve Öğrenim Durumu İlişkisi

Dinî yönelimin öğrenim durumuna göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-4’te verilmiştir.

Tablo-4:
Dinî yönelimin öğrenim durumuna göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

Ö D	n	X.	Ss		KT	Sd	KO	F	p
İlkokul	39	90,33	9,01266	Gruplar arası	2268,870	5	453,774	4,020	,001
Ortaokul-ilköğretim	31	88,61	9,45402	Grup içi	49776,284	441	112,871		
Orta Öğretim	92	89,36	10,01726	Toplam	52042,154	446			
Lisans-Önlisans	244	85,34	10,96849						
Lisansüstü	38	83,44	12,31061						

Tablo-4'te yer alan öğrenim durumuna göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre öğrenim durumu ile dinî yönelim ($F_{5-441} = 4.020$, $p < .01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre öğrenim düzeyini lise olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=89.36$) lisan-önlisans ($X=85,34$) ve lisansüstü olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=83.44$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle öğrenim durumu düzeyi düştükçe dine yönelimin anlamlı bir şekilde arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Acar vd., bireylerin dindarlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi konulu çalışmalarında öğrenim durumu düştükçe dindar ve çok dindarların oranında artış olduğu, öğrenim düzeyi yükseldikçe dindarlık düzeyinde bir azalma olduğunu bulmuşlardır (Acar vd., 1996: 50). Gezenler yaptığı çalışmada en yüksek puan ortalamasına sahip grubun ilkokul ve lise grubu, en düşük puan ortalamasına sahip grubun üniversite grubu olduğunu, buradan hareketle öğrenim durumu yüksek olan bireylerin dindarlık düzeylerinin daha düşük olduğunu tespit etmiştir (Gezenler, 2019: 57). Aydemir en yüksek dindarlık puan ortalamasına sahip olanların ilkokul mezunu olduklarını, buradan hareketle öğrenim durumu düştükçe dindarlık düzeyinin arttığı ifade etmiştir. (Aydemir, 2008:52). Benzer şekilde Aksoy (Aksoy, 2019: 47), Yoğurtçu (Yoğurtçu, 2009: 58), Köftegül (Köftegül, 2018: 131) yaptıkları çalışmalarda eğitim düzeyi azaldıkça dindarlık düzeyinin arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Öğrenim durumuna göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Yetişkinlerde öğrenim düzeyinin yükselmesiyle birlikte dinî inançlar üzerinde daha liberal, rasyonel, bireysel eğilim güçlenmektedir. Gelecekte, itaate dayalı dinî yaşantının seküler kültürün etkisiyle çözülmesi ve gerilemesi doğal gözükmektedir (Hökelekli, 2009: 96). Alınan eğitimin içeriği ve niteliği dinî yönelim üzerinde doğrudan etkili olduğu için bu konuda genelleme yapmamakla birlikte, eğitim düzeyi yükseldikçe yetişkinlerin aldığı eğitimin içeriğine ve niteliğine bağlı olarak düşünce yapılarında irrasyonel yapıdan rasyonele doğru bir evrilme olmaktadır. Yani eğitim seviyesi arttıkça yetişkin, dinin inanç esasları ve getirdiği dinî görevler ile ilgili şüphelerini ortaya koymaktadır. Bu şüphe ile daha fazla sorgulayan, irdeleyen, bilişsel süreci ön plana çıkaran yetişkinde seküler bir bakış açısı oluşmaktadır. Bu bağlamda eğitim düzeyi düşük yetişkinlerin, eğitim düzeyi yüksek olanlara göre dinî yönelimlerinin yüksek olmasını, dinin inanç esaslarını sorgulamadan yerine getirmeleri, adanmışlık ile daha teslimiyetçi tutum ve davranış sergiledikleri, şüpheye mahal vermeden kalben inanarak içselleştirmeleri olarak açıklanabilir.

b.a.d Dinî Yönelim ve Gelir Durumu İlişkisi

Dinî yönelimin gelir durumuna göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-5’te verilmiştir.

Tablo-5:

Dinî yönelimin gelir durumuna göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

G D	n	X.	Ss	KT	Sd	KO	F	p
İyi	202	88,47	8,48313	Gruplar arası	1438,997	3	479,666	4,199 ,006
Orta	211	85,33	11,99936	Grup içi	50606,157	443	114,235	
Düşük	24	86,95	10,49836	Toplam	52045,154	446		
Çok Düşük	10	80,30	19,57918					

Tablo-5’te yer alan gelir durumuna göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre gelir durumu ile dinî yönelim ($F_{3-443}=4.119$, $p<.01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre gelir durumu düzeyini iyi olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=88.47$) orta olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=85.33$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle gelir durumu yükseldikçe dine yönelimin anlamlı bir şekilde arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Aydemir, çalışmasında gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir fark olduğunu, gelir düzeyi arttıkça dindarlık düzeyinin arttığını saptamıştır (Aydemir, 2008: 51). Sevindik orta yaş yetişkinlere yönelik yaptığı çalışmada gelir durumuyla dindarlık düzeyi arasında anlamlı bir fark olduğunu, gelir durumu arttıkça dindarlık düzeyinin arttığını tespit etmiştir (Sevindik, 2015: 81-82). Köftegül yaptığı çalışmada düşük gelir düzeyine sahip bireylerin orta ve iyi gelir düzeyine sahip bireylere göre dinî pratik ve davranışları daha az yerine getirdiğini bulmuştur (Köftegül, 2018: 129). Kimter dinselliğin inanç ve ibadet boyutunda ailelerin gelir durumu arttıkça dindarlık puanlarının arttığı sonucuna ulaşmıştır. (Kimter, 2008: 195). Gelir durumuna göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Gelir durumu yetişkinlerin yaşam koşullarını belirleyen en önemli etkenlerden birisidir. Dinî yönelim boyutlarında farklı sosyoekonomik düzeye sahip yetişkinler farklı davranış ve tutum geliştirebilmektedir. Gelir durumu yüksek olan yetişkinlerin ekonomik olarak kendi ve aile yaşantılarını finanse etme ve devamını sağlamada zorlanmamaları, psiko-sosyal davranışlarda bulunmalarını kolaylaştırmaktadır. Sosyoekonomik düzeyi ve statüsü yüksek olan yetişkinlerin daha düşük düzeydekilere göre psiko-sosyal açıdan daha rahat olmaları, yaşam doyumlarının da yüksek olmasını sağlamaktadır. Bu rahatlıkla dünyevi ihtiyaçları karşılama konusunda kaygı ve stres yaşamadan zihinlerini dinî konulara ve eylemlere yöneltebilmekte, psikolojik olarak huzurlu olmaktadır. Ayrıca sosyoekonomik şartların verdiği rahatlıkla hem kendi hem de başkalarının yaşantılarını finanse etmede zorlanmamaları, ekonomik imkânlarla gerçekleştirilebilen dinî vecibeleri (hac, kurban, zekât vb.) yerine getirmelerini kolaylaştırarak dine yönelimlerini artırmaktadır.

b.a.e. Dinî Yönelim ve Dinî Bilgi Düzeyi İlişkisi

Dinî yönelimin dinî bilgi düzeyine göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-6'da verilmiştir.

Tablo-6:

Dinî yönelimin dinî bilgi düzeyine göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

D B D	n	X	Ss	KT	Sd	KO	F	p
Çok İyi	28	91,89	7,74281	Gruplar arası	5781,341	3	1927,114	18,453 ,000
İyi	198	89,14	8,80126	Grup içi	46263,814	443	104,433	

Orta	195	85,03	10,95180	Toplam	52045,154	446
Zayıf	26	75,42	15,64141			

Tablo-6’da yer alan dinî bilgi düzeyine göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre dinî bilgi düzeyi ile dinî yönelim ($F_{3-443} = 18,453$, $p < .01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre dinî bilgi düzeyini orta olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=85.03$), çok iyi ($X=91,89$) ve iyi olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=89.14$) anlamlı düzeyde daha düşük, zayıf olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=75,42$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle dinî bilgi düzeyi yükseldikçe dine yönelimin anlamlı bir şekilde arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Kılıç yetişkinlerin aldıkları din eğitimleri ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki konulu çalışmasında sahip olduğu ibadet bilgisi iyi olanların, ibadet bilgisi hiç olmayanlara göre dindarlık düzeyinin daha yüksek olduğunu saptamıştır (Kılıç, 2019: 60). Çolak’ın orta yaş döneminin psikolojik, dinî inanış ve davranış özellikleri konulu çalışmasında dinî bilgi düzeyi ile Allah’a inanç arasındaki ilişki anlamlı bulunmuş, dinî bilgi düzeyi arttıkça inanç düzeyinin arttığı tespit edilmiştir (Çolak, 2006: 55). Kavas dinî tutum-stresle başa çıkma konulu çalışmasında dinî bilgi düzeyi ile dinî tutum arasında anlamlı bir fark oluştuğunu, dinî bilgi düzeyi arttıkça dinî tutum düzeyinde artış olduğunu bulmuştur (Kavas, 2013: 112). Türker dinî eğitim alanların, kısmen dinî eğitim alanlara göre dindarlık düzeyinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır (Türker, 2018: 64). Dinî bilgi düzeyine göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

İnsanlar bilgi yoluyla kendi yeteneklerini geliştirmek ve geliştirdikleri bu yetenekleri en üst düzeyde kullanarak kendini gerçekleştirmek istemektedir. Farklı özellikleri içerisinde barındıran insanın bu özelliklerini keşfedebilmek, yaşantısına aktarabilmek için kendi anlam arayışı içerisinde ona yol gösterecek, duygu, düşünce ve davranışlarını anlamlandıracak kaynaklardan en önemlilerinden birisi de din ve onun inanç esaslarıdır. Özellikle kişiliğin oturduğu ve hayatın anlamlandırılmasının daha olgun şekilde yapılabildiği yetişkinlik döneminde hem kendisi için hem de çocuklarına doğru rol model olabilmek için dinî konularda bilgi edinmekte ve bu bilgileri sorgulamaktadır. Bu arayış ve sorgulama içerisinde sahip olduğu dinsel inanış ve yaşantının zenginliğini ortaya çıkarmaktadır.

Edindiği bilgi ve birikimle dindarlığı şekillenen, dinî doyum yaşayan yetişkin, yüce yaratıcıyla olumlu bir bağ kurarak dinî konu ve aktivitelere yönelmede daha istekli ve kararlı olmaktadır. Başka bir ifadeyle iyi düzeyde bilgiye sahip olma dinî yaşantının kalitesini nitelik ve nicelik açısından güçlendirmektedir.

b.a.f. Dinî Yönelim ve Algılanan Dindarlık Düzeyi İlişkisi

Dinî yönelimin algılanan dindarlık düzeyine göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-7’de verilmiştir.

Tablo-7:

Dinî yönelimin algılanan dindarlık düzeyine göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

A D D	n	X.	Ss	KT	Sd	KO	F	p
Çok Dindarım	23	91,04	10,5721	Gruplar arası	11584,351	3	3861,450	43,040 ,000
Dindarım	306	89,24	7,67477	Grup içi	39565,905	441	89,719	
Az Dindarım	110	80,80	12,38340	Toplam	51150,256	444		

Tablo-7’de yer alan algılanan dindarlık düzeyine göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre algılanan dindarlık düzeyi ile dinî yönelim ($F_{3-441}=43,040$, $p<.01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre algılanan dindarlık düzeyinde az dindar olduğunu ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=80.80$), çok dindar ($X=91,04$) ve dindar olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=89,24$) anlamlı düzeyde düşük olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle algılanan dindarlık düzeyi yükseldikçe, dine yönelimin arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Özkan yetişkinlerde bağlanma stilleri ve dinî başa çıkma ilişkisi konulu araştırmasında öznel dindarlık algısı ile dindarlığın inanç-etki ve bilgi-ibadet boyutları arasında pozitif korelasyon olduğunu, dindarlık algısı arttıkça dindarlık düzeyinin artacağı sonucunu bulmuştur (Özkan, 2019: 80). Yüce, yaptığı çalışmada öznel dindarlık algısı ile dindarlık eğiliminin bilgi, ibadet, dinî etkinlik boyutunda anlamlı bir ilişki olduğunu, öznel dindarlık arttıkça dindarlığın arttığını tespit etmiştir (Yüce, 2009: 121-122). Kılıç yetişkinlerin aldıkları din eğitimi ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki konulu çalışmasında dindarlık algısı arttıkça dindarlık düzeyinin arttığını saptamıştır (Kılıç, 2019: 59-60). Tapdık kendilerini dindar olarak

algılayan kişilerin dinî yönelimle doğrusal bir ilişki içinde olduğunu sonucuna ulaşmıştır (Tapdık, 2013: 67). Öznel dindarlık algısına göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Dindarlık dine inanarak, inanç ve ibadet boyutunda gerekli bilgilere sahip olmak, içselleştirmek, eylemlerle tecrübe etmektir (Apaydın, 2016: 68). Dindarlık algısı ise kişinin kendi dinî bilgilerini, eylemlerini ve bulunduğu kültürdeki yaşantıyı gözden geçirerek, kendi dinî yaşantısını değerlendirmesidir. Kişinin dindarlık algısı ile dindarlık düzeyi farklılık gösterebileceği gibi, doğrusallık da gösterebilir. Yani kendisini çok dindar olarak tanımlayan yetişkinlerin dindarlık düzeyinin düşük olabileceği gibi, kendini az dindar olarak tanımlayan yetişkinlerin dindarlık düzeyi yüksek olabilir. Yetişkinler yaşamlarında gösterdikleri dinî davranış ve tutumlarına uygun dindarlık algısı geliştirmelidir. Burada kendisi ile ilgili yüksek dindarlık algısına sahip yetişkinlerin tutarlılığı, yaptıkları dinî eylem ve davranışlarının yüksekliğine bağlıdır. Bir başka ifadeyle salih amel ve güzel ahlakı içselleştiren, ibadet ile bütünleştirerek dindarlık düzeyini artıran yetişkinlerin dindarlık algısı da yüksektir denilebilir.

b.b. Mutluluk Düzeyi ve Demografik Özellikler

b.b.a. Mutluluk Düzeyi ve Cinsiyet İlişkisi

Mutluluk düzeyinin, cinsiyete göre farklılığına ilişkin yapılan t-testi sonuçları Tablo-8' de verilmiştir.

Tablo-8:

Mutluluk düzeyinin cinsiyet göre farklılığına ilişkin t-testi testi sonuçları

	Cinsiyet	n	X	Ss.	T	Sd	p
Mutluluk	Kadın	324	116,9969	18,44992	-1,145	337,149	,261
Düzeyi	Erkek	174	119,0230	19,52646			

Tablo-8'de yer alan cinsiyete göre t-testi analiz sonuçlarına göre cinsiyet ile mutluluk düzeyi ($t=-1,145$ $p>,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüştür. Buradan hareketle cinsiyetin katılımcıların mutluluk düzeyleri üzerinde farklılık göstermediği söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırma bulgularına bakıldığında Seligman, araştırmasında kadınların erkeklere göre hem mutlu hem mutsuz şeklinde yaptığı açıklamasında mutluluk açısından kadınlar ile erkekler arasında anlamlı bir farkın olmadığını tespit etmiştir (Seligman, 2007: 66). Aydın, cinsiyete göre mutluluk düzeyi ortalamalarında anlamlı düzeyde bir farkın olmadığını bulmuştur (Aydın, 2018: 1026). Göcen yaptığı çalışmada kadınların erkeklere göre puan ortalamalarının daha yüksek olduğunu saptamasına rağmen, psikolojik iyi olma açısından anlamlı bir

farka ulaşamamıştır (Göcen, 2013: 111). Benzer şekilde Aydemir (Aydemir, 2008: 55), Gezenler (Gezenler, 2019: 46), Sevindik (Sevindik, 2015: 91) cinsiyet faktörü açısından erkek ve kadınların puan ortalamalarının birbirine yakın olduğunu, cinsiyete göre mutluluk düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olmadığı saptamışlardır. Cinsiyete göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

İnsanın ruh halinin dışı vurumunun pozitif göstergelerinden birisi de mutluluktur. Mutluluk genetik özelliklerden, sağlıktan, yaşam deneyimlerinden, kişisel ve sosyal ilişkilerden, huy ve mizaç gibi çok çeşitli faktörlerden etkilenebilen çok yönlü, karmaşık bir duygudur. İnsanların mutluluğu üzerinde etkili olan etkenlerden biri de cinsiyettir. Cinsiyet ile mutluluk arasındaki ilişki yetişkinin kendisinin ve içinde bulunduğu toplumun oluşturduğu ve şekillendirdiği cinsiyet rolleri ve beklentileri ile doğrudan ilişkilidir. Toplumda cinsiyet eşitsizliği ve toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak belirli cinsiyetlerin daha fazla sosyal, ekonomik ve politik zorluklara maruz kalması mutluluk düzeylerini olumsuz etkilemektedir. Aksine toplumda hak kazanma, kabul görme de mutluluğun artmasını sağlamaktadır. Geçmiş yıllarda Türkiye’de erkeklerin sahip oldukları daha geniş hak ve özgürlükleri, onların mutluluk düzeylerini pozitif yönde etkilerken, kadınların daha bağımlı, itaatkâr, sorumlu olma beklentileriyle sınırlı haklara sahip olması psikolojik yapıları gereği korkuya, anksiyete eğilimli olmalarına ve bu durumda mutluluk düzeylerinin düşmesine neden olmuş olabilir. Kadınlar ve erkekler arasında mutluluk düzeyinde anlamlı bir farkın olmayışı günümüzde dezavantajlı konumda olan kadının güçlendirilmesine yönelik yapılan çalışmalar, kadınların daha çok sosyal ortamda yer dinmesi ve ekonomik özgürlüğünü kazanmasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak kadınların toplumsal rol ve statülerinin artması, mücadele gücü ve özgüvenlerini artırmış, bu artış da mutluluk düzeylerinde pozitif bir etkiye sebep olmuş olabilir.

b.b.b. Mutluluk Düzeyi ve Medeni Durum İlişkisi

Mutluluk düzeyinin medeni duruma göre farklılığına ilişkin t-testi sonuçları Tablo-9’da verilmiştir.

Tablo-9:

Mutluluk düzeyinin medeni duruma göre farklılığına ilişkin t-testi sonuçları

	MD	n	X	Ss.	T	Sd	p
Mutluluk Düzeyi	Bekâr	79	118,2874	19,68940	,317	496	,751
	Evli	411	117,5815	18,67567			

Tablo-9’da yer alan medeni duruma göre t-testi analiz sonuçlarına

göre medeni durum ile mutluluk düzeyi ($t=,317$, $p>,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüştür. Buradan hareketle bekâr ve evli olduğunu belirten katılımcıların mutluluk düzeylerinde farklılık olmadığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Yıldırım, yetişkinlerde dindarlık ve psikolojik dayanıklılık ilişkisi konusunda yaptığı çalışmada medeni duruma göre mutluluk düzeylerinde anlamlı bir farkın olmadığını bulmuştur (Yıldırım, 2020: 92). Sevindik yaptığı araştırmada medeni duruma göre mutluluk düzeyinde istatistikî olarak anlamlı bir fark olmadığını saptamıştır (Sevindik, 2015: 96), Benzer şekilde Göcen (Göcen, 2013: 114) ve Şaşmaz (Şaşmaz, 2016: 32) yaptıkları çalışmalarda medeni durum ile mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Medeni duruma göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Seligman tarafından yapılan meta-analiz çalışmasında evlilerin %40'ının, boşanmışların ise %24'ünün evli olmayanlara kıyasla çok mutlu olduklarını ifade ettiklerini tespit etmiştir (Seligman, 2007: 62)

Yetişkinlere destekleyici sosyal etkileşim sunan, sunduğu arkadaşlık ortamı ve sosyal çevre ile yalnızlıktan kurtaran, yaşam sorumluluklarının paylaşılmasıyla yüklerin hafiflemesini sağlayan, yaşama yeni anlamlar katan ve duygusal destek sunan evlilik, yaşam doyumunu artırdığı için mutluluk düzeyi üzerinde olumlu etkiye sahip olabilir. Fakat evlilikle birlikte yaşanan uyum sorunları ve iletişim problemleri, çocukların doğmasıyla mevcut sorumlulukların, yüklerin artması ve gelecek düşüncesi, maddi sorunların stres ve anksiyeteye düzeyini arttırarak mutluluk düzeyini düşürdüğü söylenebilir. Aynı zamanda yetişkinlerin evlilik veya bekarlığa yükledikleri anlam ve her iki tercihte de elde ettiği sonuçlar mutluluk düzeyini doğrudan etkileyecektir. Her iki açıdan bakıldığında pozitif ve negatif yönü olabileceği görülen medeni durum, mutluluk düzeyinde anlamlı bir farklılık oluşturmamış olabilir.

b.b.c. Mutluluk Düzeyi ve Öğrenim Durumu İlişkisi

Mutluluk düzeyinin öğrenim durumuna göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-10'da verilmiştir.

Tablo-10:

Mutluluk düzeyinin öğrenim durumuna göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

Ö D	n	X.	Ss	KT	Sd	KO	F	p
-----	---	----	----	----	----	----	---	---

İlkokul	46	117,67	19,21559	Gruplar arası	5905,191	4	1476,298	4,26 ,002
Ortaokul-ilköğretim	36	111,94	14,53261	Grup içi	170470,417	493	345,782	
Ortaöğretim (Lise)	107	118,33	20,40634	Toplam	176375,608	496		
Lisans-Önlisans	267	116,36	17,85534					
Lisansüstü	39	116,66	18,13943					

Tablo-10'da yer alan öğrenim durumuna göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre öğrenim durumu ile mutluluk düzeyi ($F_{4-493} = 4.269$, $p < .01$) arasında anlamlı düzeyde farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre öğrenim düzeyini ilköğretim olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X = 117.67$), lisan-önlisans ($X = 116,36$) ve lisansüstü olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X = 116,66$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle öğrenim düzeyi düştükçe mutluluk düzeyinin anlamlı bir şekilde arttığı, öğrenim durumunu ilköğretim olarak belirten katılımcıların, durumunu lisans-önlisans ve lisansüstü olarak belirten katılımcılara göre daha mutlu olduğu söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Aydemir, ilk yetişkinlere yönelik dindarlık ve mutluluk ilişkisi konulu çalışmasında ilköğretim mezunu olanların, üniversite ve lise mezunu olanlardan daha yüksek mutluluk seviyesine sahip olduğu, eğitim durumu arttıkça mutluluk düzeyinin azaldığını tespit etmiştir (Aydemir, 2008: 59). Demirel, yetişkinlerde bağlanma stillerinin mutluluk, yaşam doyumu ve depresyon ilişkisi ile ilgili çalışmasında ilköğretim mezunlarının yaşam doyumlarının yükseköğretim veya üniversite mezunlarına göre yüksek olduğu sonucuna varmıştır (Demirel, 2018: 27). Vural, yaptığı çalışmada ilköğretim düzeyine sahip yetişkinlerin psikolojik iyi oluşlarının, üniversite-yükseköğretim ve yüksek lisans-doktora eğitim düzeyine sahip olanlara göre daha yüksek olduğunu, eğitim durumu düşük olan yetişkinlerin yüksek olanlara göre kendilerini psikolojik olarak daha iyi hissettiklerini saptamıştır (Vural, 2016: 70). Gezer, öğrenim durumuna göre mutluluk puan ortalamasının en yüksek ortaokul grubu, en düşük üniversite/yükseköğretim grubu olduğunu bulmuştur (Gezer, 2019: 51). Öğrenim durumuna göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Öğrenim durumu yetişkinin mutluluğu üzerinde önemli bir etkiye

sahiptir. Bir yetişkinin okul veya üniversite eğitimini tamamlamasıyla kariyer hedeflerine ulaşması ve yüksek maaş kazanması, kişisel doyum ve tatmini sağlayacağı, ulaşılabilirliği artıracığı için mutluluk düzeyini artırabilir. Fakat öğrenim hayatı süresince rekabete, bireyselliğe dayalı sistem nedeniyle empatiden uzak, bencil bir kişilik geliştirmesi, aynı zamanda süreç içerisinde yaşadığı stres, başarı kaygısı, maddi sıkıntılar ve sosyal baskı gibi nedenlerle tükenmişlik düzeyi artmış ve mutluluk düzeyi düşmüş olabilir. İçinde bulunduğu toplumun normlarını ve kurallarını içselleştirerek sorgulamadan kabul ederken, öğrenim durumunun artmasıyla entelektüel düzeyi artmakta, bulunduğu toplumun değerlerini sorgulayarak farklı eğilimlere yönelmektedir. Benimsenen bu farklı değerlerin ve eğilimlerin içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görmemesi veya eleştirilmesi yetişkini umutsuzluğa ve mutsuzluğa itmiş olabilir.

b.b.d. Mutluluk Düzeyi ve Gelir Durumu İlişkisi

Mutluluk düzeyinin gelir durumuna göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-11’de verilmiştir.

Tablo-11:

Mutluluk düzeyinin gelir durumuna göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

G D	n	X.	Ss		KT	Sd	KO	F	p
İyi	221	121,96	19,36736	Grup arası	7311,029	3	2437,01	7,121	,000
Orta	239	114,44	17,70286	Grup içi	169064,580	494	342,236		
Düşük	26	114,19	19,44226	Toplam	176375,608	497			
Çok Düşük	12	111,66	15,09565						

Tablo-11’de yer alan gelir durumuna göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre gelir durumu ile mutluluk düzeyi ($F_{3-494} = 7,121$, $p < .01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre gelir durumu düzeyini iyi olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X = 121,96$), orta olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X = 114,44$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle gelir durumu yükseldikçe mutluluk düzeyinin arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Baynal, yetişkinlerde dindarlık ruh sağlığı ilişkisi ile ilgili yaptığı çalışmada ekonomik durum yükseldikçe umutsuzluk düzeyinin azaldığını, öz

saygının arttığını bu bağlamda ekonomik durumu iyi olanların ruh sağlığının daha iyi olacağını bulmuştur (Baynal, 2015: 223). Bilgin, Ergenç, Timur ve Yetim yaptıkları bir başka çalışmada güvenlik gereksinimini karşılamak için bireylerin parayı mutlulukta birinci unsur olarak gördüklerini tespit etmişlerdir (Yetim, 2001: 150). Yılmaz'ın yaptığı çalışmaya göre aylık gelirleri ortalama gelirin üzerinde olanların yaşam memnuniyetlerinin iyi durumda olduğu görülmektedir (Yılmaz, 2018: 61). Aydemir, yaptığı çalışmada ekonomik olarak çok iyi durumda olanların mutluluk ortalamalarının diğer gelir düzeylerine göre yüksek olduğu, gelir durumu arttıkça mutluluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşmıştır (Aydemir 2008: 63). Yoğurtçu, yüksek düzeyde harcama yapan kişilerin umutsuzluk düzeyleri düşük, öz saygılarının yüksek olduğunu, gelir durumunun artmasının ruh sağlığını artırdığını saptamıştır (Yoğurtçu, 2009: 69). Gelir durumuna göre göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Dünyada yapılan araştırmalar incelendiğinde gelir durumunun artmasının mutluluk üzerinde etkili oluşunun temel sebebi temel gereksinimlerin yeterince karşılanmasıdır (Yetim, 2001: 150). Yani ekonomik sıkıntıların bireyin yaşamında tehdit oluşturmasıyla yaşanan korku ve anksiyetenin yerini, gelir durumunun artmasıyla oluşan mali güvencenin getirdiği güvende olma ve huzur hissinin almasının yetişkinlerin mutluluk düzeylerini artırdığı söylenebilir. Ayrıca yetişkinlerde gelir durumunun iyi olmasının şan ve şöhreti arttırması, saygınlık kazandırması, aynı zamanda mal ve hizmetlere ulaşımı kolaylaştırması, yetişkinlerin özsaygılarını ve öz güvenlerini arttırmış, dolayısıyla bu durumun getirdiği rahatlık ve hareket genişliği mutluluk düzeylerini pozitif yönde etkilemiş olabilir.

b.b.e. Mutluluk Düzeyi ve Dinî Bilgi Düzeyi İlişkisi

Mutluluk düzeyinin dinî bilgi düzeyine göre farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları 'Tablo-12' de verilmiştir.

Tablo-12:

Mutluluk düzeyinin dinî bilgi düzeyine göre farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

D B D	n	X.	Ss	KT	Sd	KO	F	p
Çok İyi	29	121,68	24,32533	Gruplar arası	4041,010	3	1347,003	3,861 ,009
İyi	220	120,30	17,74849	Grup içi	172233,599	494	348,855	
Orta	219	114,62	18,25677	Toplam	176375,608	497		
Zayıf	30	117,26	22,06407					

Tablo-12’de yer alan dinî bilgi düzeyine göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre dinî bilgi düzeyi ile mutluluk düzeyi ($F_{3-494} = 3,861, p < .01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre dinî bilgi düzeyini iyi olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=120,30$), orta olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=114,62$) anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle dinî bilgi düzeyi yükseldikçe bireylerin mutluluk düzeylerinin anlamlı bir şekilde arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Topuz, dinî gelişim seviyeleri ile dinî başa çıkma tutumları arasındaki ilişki ile ilgili yaptığı araştırmada dinî bilgisi yüksek olanların stresli durumlarda daha çok olumlu dinî başa çıkma tutumlarını kullandıklarını saptamıştır (Topuz, 2003: 161). Dinî bilgi düzeyine göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Dinler ve getirdiği inanç esasları bilinmeyen alanlarla (ahiret, cennet, cehennem vb.) ilgili bilgi vererek, insanların içinde bulunduğu dünyada yaşadıkları olay ve durumları anlamasına ve anlamlandırmasına destek olmaktadır. Din sunduğu bilgilerle insanların yaşadıkları zihinsel, duygusal, sosyal, ekonomik ve sağlıkla ilgili olumlu veya olumsuz durumlara ilişkin yaptığı açıklamalarla yetişkinlerin hayatın anlamını ve amacını tanımlarını sağlar. Örneğin İslâm dinindeki kader inancıyla birlikte insan yaşadığı acı durumları daha kolay kabul edebildiği gibi, dünyanın bir imtihan yeri olduğu düşüncesiyle başına gelen olumsuzluk ve problemlerle mücadelede baş etme gücünü arttırabilir. İşte dinî bilgi düzeyi arttıkça yetişkinlerin inandıkları dinin emir ve kaidelerine göre hayatlarını şekillendirmeleri, ibadetlerin manasını anlayarak içselleştirmeleri yüce yaratıcıyla bağ kurmalarına olanak sağlamaktadır. Kurdukları bağ ile onun takdirini kazanmalarının getirdiği huzur ve mutluluk düzeylerini arttırabilir.

b.b.f. Mutluluk Düzeyi ve Algılanan Dindarlık Düzeyi İlişkisi

Mutluluk düzeyinin algılanan dindarlık düzeyi farklılığına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları Tablo-13’te verilmiştir.

Tablo-13:

Mutluluk düzeyinin algılanan dindarlık düzeyi farklılığına ilişkin tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları

A D D	n	X.	Ss	KT	Sd	KO	F	p	
Çok	24	123,7083	24,12554	Grup	3608,510	2	1804,255	5,174	,006

Dindarım	arası						
Dindarım	344	118,9506	18,41505	Grup içi	171906,837	493	248,695
Az							
Dindarım	122	113,5469	18,22945	Toplam	175515,347	495	

Tablo-13'te yer alan algılanan dindarlık durumuna göre tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre algılanan dindarlık düzeyi ile mutluluk düzeyi ($F_{2-493}=5,174$, $p<.01$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Farkın kaynağını görmek için yapılan sidak testi sonucuna göre mutluluk düzeyinde az dindar olduğunu ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının ($X=113,54$), kendilerini dindar ($X=118,95$) ve çok dindar olarak ifade eden katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarından ($X=123,70$) anlamlı düzeyde daha düşük olduğu görülmüştür. Bu sonuçtan hareketle algılanan dindarlık düzeyi yükseldikçe mutluluk düzeyinin arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Güven, depresyon ve dindarlık ilişkisi üzerine yetişkinlerle yaptığı çalışmada öznel dindarlık algısı ile depresyon düzeyleri arasında anlamlı negatif ilişki olduğunu, öznel dindarlık algısı arttıkça depresyon düzeylerinin düştüğünü bulgulamıştır (Güven, 2008: 123). Öznel dindarlık algısına göre bu araştırma sonuçları yapılan çalışmayı desteklemektedir.

Yetişkinlerde algılanan dindarlık ile mutluluk arasındaki ilişki yüce yaratıcı ile kurduğu bağın gücü, dinî inanç ve ritüellere katılımları ve bu doğrultuda şekillendirdiği hayat tarzıyla doğru orantılıdır. Algılanan dindarlık düzeyi hayatlarını anlamlandırmakta, dünya görüşlerini belirlemede ve bu doğrultuda hayatlarını yönlendirmektedir. Algılanan dindarlık düzeyi arttıkça yüce yaratıcının yapılmasını istediği eylemleri yapıp yasaklarından uzaklaşması sonucu kurduğu itaate dayalı bağ ile gözetildiğini ve korunduğunu düşünmesi, yaratıcıya karşı güven ve sevgi oluşturarak mutluluk düzeyini pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca dinî emir ve kaidelerin yerine getirildiği düşüncesinin yaratıcının sevdiği kul olduğu düşüncesini güçlendireceği ve bu algı yükseldikçe mutluluk düzeyinin de yükseleceği söylenebilir.

b.c. Dinî Yönelim ve Mutluluk İlişkisi

Dinî yönelim ve mutluluk arasındaki ilişkisine yönelik korelasyon sonuçları Tablo-14' te verilmiştir.

Tablo-14:

Dinî yönelim ve mutluluk arasındaki ilişkiye yönelik korelasyon sonuçları					
Mutluluk	İçsel Dinî Yönelim	Dışsal Dinî Yönelim	Sosyal Dinî Yönelim	Dışsal Kişisel Dinî Yönelim	Dinî Yönelim

Mutluluk	1	,111*	,129**	-,012	,121
İçsel Dinî Yönelim	,111*	1	,428**	,084	,816**
Dışsal Sosyal Dinî Yönelim	,129**	,428**	1	398**	,758**
Dışsal Kişisel Dinî Yönelim	,012	,084	,398**	1	,577**
Dinî Yönelim	,121*	,813**	,758**	,577**	1

*p<.05, ** p<.01

Tablo-14'te yer alan korelasyon sonuçları incelendiğinde mutluluk ve dinî yönelimin dışsal kişisel alt boyutu ($r=,012$, $p>,05$) arasında anlamlı bir ilişki görülmezken, mutluluk ile dinî yönelim içsel alt boyutu ($r=,111$, $p<,05$), dışsal sosyal alt boyutu ($r=,129$, $p<,01$), dinî yönelim toplam puanı ($r=,121$, $p<,05$) arasında pozitif yönde anlamlı düzeyde ilişkinin olduğu görülmüştür. Bu sonuçlardan hareketle dinî yönelim ve mutluluk toplam puanına bakarak dinî yönelim arttıkça mutluluğun arttığı söylenebilir.

Yetişkinlere yönelik dinî yönelim ile mutluluk ilişkisi üzerine yapılan araştırmaların bulgularına bakıldığında Aydemir, dindarlık ile mutluluk arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, dindarlığın arttıkça mutluluğunda arttığı ifade etmiştir (Aydemir, 2008: 63). Yıldırım, yaptığı çalışmada dindarlık, psikolojik dayanıklılık ve alt boyutlarında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu, dindarlık aldıkça psikolojik dayanıklılığın da arttığı sonucuna ulaşmıştır (Yıldırım, 2020: 107). Şengül yaptığı araştırmada dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile ruh sağlığının anksiyete boyutu, dindarlığın bilgi-ibadet ve sosyal boyutu ile öfke düşmanlık duyguları, dindarlığın tecrübe-etki boyutu ile olumsuz benlik arasında negatif yönde bir ilişkinin olduğunu bulmuştur (Şengül, 2007: 154). Acaboğa din ile mutluluk ilişkisi konulu çalışmasında mutluluğun en önemli nedeninin Allaha inanmak, mutsuzluğun ise dinî görevleri yerine getirememek olduğunu saptamıştır (Acaboğa, 2007: 27). Göcen yaptığı çalışmada dinî yönelim arttıkça psikolojik iyi olma alt boyutlarından hayatın anlamı, kendini kabul, diğerleriyle olumlu ilişki kurma düzeylerinin arttığını tespit etmiştir (Göcen, 2013: 118). Yapılan araştırmaların sonuçları bu çalışmayı desteklemektedir.

Din, dindarlık ve ruh sağlığı üzerine 1998-2004 yılları arasında Wong, Rew ve Slaikeu'nun 20 araştırma üzerine yaptığı meta-analiz çalışmasının %90'unda, yine 1998-2003 yılları arasında, Rew ve Wong'un 43 araştırma üzerine yaptığı meta-analiz çalışmasının %84'ünde, 2000 yılın-

dan önce Koenig tarafından 700 araştırma üzerinde yaptığı analiz çalışmasının %71'inde din ve ruh sağlığı arasında olumlu ilişki tespit edilmiştir (Köylü, 2010: 7; Hökeleki, 2012: 72).

Dinler inananlarına inanç ve ibadet esaslarını içeren prensipler sunarak yaşam tarzlarını şekillendirdiği gibi aynı zamanda ruh sağlıklarını da önemli derecede etkilemektedir. Psikolojide modern uygulamalardan önce ruhsal hastalıkların tedavisinde dinin iyileştirici gücü kullanılmış, halen günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. İnsanların iç dünyasına yolculuk yaptıran, dünyevî bunalım ve sıkıntılardan uzaklaştırarak iç huzuru ve aydınlanmayı sağlayan yoga, geçmişte bir dinî ritüel olarak yapılırken günümüzde bir meditasyon yöntemi olarak kullanılmaktadır. İç huzuru sağlamak, kötü ruhlardan uzaklaşmak amacıyla ülkemizde kurşun dökme, muska yapma, türbe ziyaret etme, dua alma; Avrupa'da ise ayin, günah çıkarma, mum yakma gibi dinî ritüeller ve uygulamalar yapılmaktadır.

Ruh sağlığının iyi olduğunun göstergesi olan yaşamdan zevk alma ve mutlu olma ruh sağlığını tanımlamada temel ölçülerdendir. Yaşanan sorunların biçimi ve içeriği insanın içsel dengesini ve huzurunu etkilemektedir (Kayıklık, 2011: 295). İşte bu noktada insan yaşamını geliştiren ve şekillendiren dinî inançlar önemli bir unsurdur. Bireyler dinlerin inanç esaslarını ve ritüellerini kullanarak yakın olan ve kendilerine yardım edebilecek, kendilerinden üstün varlık olan yüce yaratıcıya yönelerek sıkıntı ve problemlerinden kurtulmakta, mutluluk ve huzuru yakalamaktadır.

Yetişkinler dinî inançlarının kendilerine pozitif düşünme ve kendi ötesinden yardım hususlarında destek sağladığı için inanmayanlara göre daha iyimser tutumlar sergilemektedirler (Bahadır, 2011: 103). W. James'e göre dinlerin ve getirdiği inanç esaslarının görevi, insanların hayatını zenginleştirerek, neşe katarak, huzurlu kutsal hayata ulaştırmaktır (Ayten, 2006: 457-458). Dinler insanların davranış ve eylemlerini şekillendirerek iyi kul olma bilincini oluşturmakta ve bu bilinçle yüce yaratıcıya karşı görevlerini yerine getirmenin huzurunu ve mutluluğunu yaşatarak yaşamlarını değerli kılmalarını sağlamaktadır.

İnsan mutluluğunun ve umudunun güç kaynağı olan dinler daha yaşanabilir bir dünya vaad ederek mensuplarına özel bir gelecek tasarımı sunarlar. Bu yönüyle dinler en güçlü mutluluk kaynağı ve umut taşıyıcılarıdır (Bahadır, 2011: 96). Dinler hayatla iç içe bulunan ibadet ritüelleriyle yüce yaratıcıyla iletişime geçmeyi, ona acizliğini güçsüzlüğünü belirterek ondan yardım dilemeyi sağlayan araçlardır. Bu yolla insan sürekli kendini gören, duyan ve dinleyen yüce yaratıcıdan destek alarak hayatta

yaşadığı sıkıntı ve zorluklar karşısında kendini yalnız hissetmemekte, çaresizlik ve umutsuzluktan uzaklaşmaktadır. Mutluluğun temel belirleyicisi olan sevgiyi ve ümidi destekleyerek ruhsal sağlığını güçlendirmektedir.

Dinler getirdiği ibadet ritüelleri ile aynı inancı paylaşanları bir araya getirerek sosyal desteğe kaynaklık etmektedir. Aynı inanca sahip, aynı ibadeti yapan, aynı duygu ve düşünceye sahip mensuplarını affetmeye, merhamete, şefkate ve cömertliğe yönlendirerek birbirlerine bağlılıklarını ve dayanışmalarını artırmaktadır. Dinler toplu yapılan ibadetler yoluyla nifak ve ayrılıkları bitirerek birliği, beraberliği, grupla bütünleşmeyi sağlamakta toplumsal huzur ve mutluluğu artırmaktadır.

Ayrıca dinler sigara ve alkol bağımlılığı, zorbalık, intihar gibi kötü alışkanlık ve eğilimlere karşı güçlü bir başa çıkma mekanizması olarak işlev görmektedir (Baynal, 2015: 2008). İslam dininde başa çıkma mekanizmaları olarak dua, ibadet (namaz, oruç, hac, zekât, kurban vb.), tevekkül, kader inancı gibi dinî ritüeller ve düşünceler kullanılmaktadır. Yüce yaratıcıdan dua vasıtasıyla alınan ilahî enerji korkuları, kaygıları ve gerginlikleri azaltmakta, psikolojik rahatlığı sağlamakta ve ruhun ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Namaz, hac gibi ibadetler içerdiği beden hareketleriyle fiziksel rahatlamayı sağlamakla birlikte yaratıcıyla doğrudan iletişim kurularak, yalnızlık hissini azaltmakta, güven ile iç huzuru artırmaktadır. Zekât, sadaka, kurban gibi ibadetler fakirlere ihtiyacını karşılamasının ferahlığını yaşatırken zenginlere, yardım etmenin huzurunu yaşatarak diğerkâmlık ve empatiyi güçlendirmektedir. Stres ve sıkıntı durumunda tevekkül ve kader inancıyla hareket edip acizliğini kabul ederek yüce yaratıcısına sığınanlar huzur ve mutluluğu yakalamaktadır.

Sonuç olarak yetişkinlerde dinî yönelimlerinin mutluluk düzeyine etkileri konulu çalışmaların büyük çoğunluğunda olumlu yönde anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. İlk yetişkinlere yönelik yapılan bu çalışmada da dinî yönelim ile mutluluk arasında anlamlı bir fark oluşmuş, dinî yönelim arttıkça mutluluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. İnsanların yaşamına bir anlam katan dinî yönelimleri onların hayata daha pozitif bakmalarını sağlayarak mutluluklarını artırmaktadır.

S o n u ç

Yapılan bu araştırmanın amacı “İlk yetişkinlerde dinî yönelim ile mutluluk arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusunu yanıtlamaktır. Buradan hareketle öncelikle ilk yetişkinlerde demografik özellikler ile dinî yönelim arasındaki ilişki, sonrasında demografik özellikler ile mutlu-

luk arasındaki ilişki incelenmiştir. Dinî yönelim ile mutluluk düzeyi arasında çoklu regresyon analizi yapılmış ve korelasyon sonuçları incelenmiştir.

Katılımcıların cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, gelir durumu, dinî bilgi düzeyi, algılanan dindarlık durumu gibi demografik özellikleri ile dinî yönelimleri ve mutluluk düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığına dair bulgulara yönelik değerlendirmeler yapılmıştır.

Cinsiyete göre, dinî yönelimde anlamlı bir farklılaşma olduğu, mutluluk düzeyinde ise anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir. Dinî yönelimde kadınların aldığı puan ortalamalarının erkek katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, kadınların erkeklere göre dine daha fazla yönelimli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Medeni duruma göre, dinî yönelimde anlamlı bir farklılaşma olduğu, mutluluk düzeyinde ise anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir. Dinî yönelimde evli katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının bekar olduğunu belirten katılımcılara göre daha yüksek olduğu, evlilerin bekarlara göre dine daha fazla yöneldikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Öğrenim durumuna göre, dinî yönelim ve mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Dinî yönelimde öğrenim durumunu lise olarak belirten katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının öğrenim durumlarını önlisans-lisans ve lisansüstü olarak belirten katılımcılara göre daha yüksek olduğu, öğrenim durumu düşüğe dinî yönelimin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Mutluluk düzeyinde öğrenim durumunu ilkokul olarak belirten katılımcıların almış oldukları puan ortalamalarının eğitim durumunu önlisans-lisans ve lisansüstü olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, öğrenim durumu yükseldikçe mutluluğun azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Gelir durumuna göre dinî yönelim ve mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Dinî yönelimde gelir durumunu iyi olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının gelir durumunu orta olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, gelir durumu yükseldikçe dinî yönelimin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Mutluluk düzeyinde gelir durumunu iyi olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının gelir durumunu orta olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, gelir durumu yükseldikçe mutluluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dinî bilgi düzeyine göre dinî yönelim ve mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Dinî yönelimde dinî

bilgi düzeyini orta olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının dinî bilgi düzeyini iyi ve çok iyi olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha düşük, zayıf olduğunu belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, dinî bilgi düzeyi yükseldikçe dinî yönelimin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Mutluluk düzeyinde dinî bilgi düzeyini iyi olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının gelir durumunu orta olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu, dinî bilgi düzeyi yükseldikçe mutluluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Algılanan dindarlık düzeyine göre dinî yönelim ve mutluluk düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Dinî yönelimde algılanan dindarlık düzeyini az dindar olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının algılanan dindarlık düzeyini çok dindar ve dindar olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha düşük olduğu, algılanan dindarlık düzeyi yükseldikçe dinî yönelimin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Mutluluk düzeyinde algılanan dindarlık düzeyini az dindar olarak belirten katılımcıların almış olduğu puan ortalamalarının algılanan dindarlık düzeyini dindar ve çok dindar olarak belirten katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha düşük olduğu, algılanan dindarlık düzeyi yükseldikçe mutluluk düzeyinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan analizler sonucunda ilk yetişkinlerde dinî yönelim ile mutluluk arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Mutluluk ile dinî yönelimin alt boyutu olan dışsal-kişisel dinî yönelim arasında anlamlı düzeyde bir ilişki bulunamamıştır. Buradan hareketle dinî yönelim arttıkça mutluluk düzeyini arttığını söylemek mümkündür.

Kaynaklar

Acaboğa, A. (2007). *Din-mutluluk ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Acar, N.V., Yıldırım, İ., & Ergene, T. (1996). Bireylerin dindarlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 45-56.

Aksoy, E. (2019). *Yetişkinlik döneminde hayati anlamlandırma ve dindarlık ilişkisi (Gaziantep örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydemir, R. E. (2008) *Dindarlık ve mutluluk ilişkisi (ilk yetişkinlik dönemi)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aydın, M. (2018). Genç yetişkinlerde mutluluğun özgünlük ve kişisel erdemler açısından incelenmesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (6), 1023-1030.

Ayten, A. (2004). *Kendini gerçekleştirme ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayten, A. (2005). Kendini gerçekleştirme ve dindarlık: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 185-204.

Ayten, A. (2006). William James (1842–1910) ve din psikolojisinde tecrübe merkezli bir yaklaşım. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19, 457-464.

Bahadır, A. (2011). *İnsanın anlam arayışı ve din*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Baynal, F. (2015). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4, 206-231.

Budak, S. (2000). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Büyüköztürk, Ş. (2013). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Ceviz, F. H. (2009). *Orta yaş ve yaşlılıkta dindarlık, mistik tecrübe ve benlik saygısız*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cirhinlioğlu, F. G. & Ok, Ü. (2011). Kadınlar mı yoksa erkekler mi daha dindar? *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal of World of Turkes, Zjwnt Vol. 3* (1), 121-141.

Cirhinlioğlu, F. G. (2006). *Üniversite öğrencilerinde utanç eğilimi, dini yönelimler, benlik kurguları ve psikolojik iyilik hali arasındaki ilişkiler*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Cirhinlioğlu, F. G. (2010). Dini yönelimler ve önyargı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 1366-1384.

Cüceloğlu, D. (1995). *Yeniden insan insana*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Doğan, T. & Sapmaz, F. (2012). Oxford mutluluk ölçeği Türkçe formunun psikometrik özelliklerinin üniversite öğrencilerinde incelenmesi. *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi*, 25 (4), 297-304.

Erdoğan, E. (2014). Üniversite öğrencilerinde tanrı algısının dini yönelim biçimleri ile ilişkisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (25), 167-185.

Eryılmaz, A. (2011). Yetişkin öznel iyi oluşu ile pozitif psikoterapi bağlamında birincil ve ikincil yetenekler arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 14, 17-28

Gezenler, A. (2019). *Orta yetişkinlik dönemi dindarlık ve mutluluk ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gilbert, D. (2008). *Mutluluk üzerine çeşitlemeler*. (çev. F. Şar & A. H. Gül). İstanbul: Optimist Yayınları.

Göcen, G. (2013). Pozitif psikoloji düzleminde psikolojik iyi olma ve dini yönelim ilişkisi: yetişkinler üzerine bir araştırma. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7 (13), 97-130

Gökkoca, F. Z. U. (2001). Sağlık eğitimi açısından yetişkin eğitimi. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 10 (11), 412-415.

Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve çevre köylerinde dini hayat*. Erzurum: Erzurum Kitaplığı.

Güngör, E. (1993). *Değerler psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği.

Güven, H. (2008). *Depresyon ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hökelekli, H. (2012). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: DEM Yayınları.

Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. İstanbul: DEM Yayınları.

Kavas, E. (2013). *Dini tutum-stresle başa çıkma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kayıklık, H. (2003). *Orta yaş ve yaşlılıkta dinsel eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi.

Kayıklık, H. (2011). *Din psikolojisi: bireysel dindarlık üzerine*. Adana: Karahan Kitapevi.

Kılıç, A. A. (2019). *Yetişkinlerin aldıkları din eğitimi ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki (ismek örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kimter, N. (2008). *Benlik saygısı ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, M. (2008) *Yetişkinlik döneminde dindarlık ile benlik kavramı değişkenleri arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köftegül, Ö. (2018). *Yetişkin bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köylü, M. (2007). *Ruh sağlığı ve din: Batı toplumu açısından bir değerlendirme*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23, 65-92.

Köylü, M. (2010). Ruh ve beden sağlığı ile din ilişkisi üzerine yapılan araştırmaların bir değerlendirmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 5-36.

Kurt, A. (2009). Dindarlığı etkileyen faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 1-26.

Marar, Z. (2012). *Mutluluk paradoksu özgürlük ve onaylanma*. (çev. S. Çağlayan) İstanbul: Kitap Yayınevi.

McMahon, D. M. (2013). *Mutluluk üzerine tarihsel bir çalışma*. (çev. K. Tanrıyar) İstanbul: E Yayınları.

Okumuş, E. (2020). *Genç yetişkinlerde narsisizm ve dindarlık ilişkisi Kayseri: Kocasinan ilçesi örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Onay, A. (2001). Dindarlık ölçme çalışmaları: dindarlığın ölçümünde üç farklı yaklaşım ve ölçmenin esasları. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14 (3-4), 439-449.

Özkan, B. (2019). *Yetişkinlerde bağlanma stilleri ve dini başa çıkma ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Seligman, M. E. P. (2007). *Gerçek mutluluk*. (çev. S. K. Akbaş). Ankara: Hyb Yayınları.

Sevindik, D. (2015). *Orta yaş dönemi bireylerde dindarlık- mutluluk ilişkisi: Denizli örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şaşmaz, Ş.C. (2016). *Çocuğu olan evli ve evli olmayan bireylerin psikolojik sağlamlık ve mutluluk düzeylerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şengül, F. (2007). *Dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şentürk, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: İz Yayınları.

Tapdık, S. (2013). *Dindarlık algısı çerçevesinde kadın yöneticiye bakış: Ankara ilinde bir alan çalışması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tarhan, N. (2005). *Kadın psikolojisi*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Topuz, İ. (2013). Dindarlık tipolojileri ile benlik saygısı arasındaki ilişki: yetişkinler üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 139-154.

Türker, N. Y. (2018). *Yetişkinlerde dindarlık ve psikolojik sağlamlık ilişkisi üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uysal, V. (2006). *Türkiye’de dindarlık ve kadın*. İstanbul: Dem Yayınları.

Vural, M. E. (2016). *Yetişkinlerde alçakgönüllülük, dindarlık ve psikolojik iyi oluş ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din*. Adana: Karahan Yayınları.

Yapıcı, A. (2012). Türk toplumunda cinsiyete göre dindarlık farklılaşması: bir meta-analiz denemesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 1-34.

Yapıcı, A., Kayıklık, H. (2005). Ruh sağlığı bağlamında dindarlığın öz saygı ve kaygı ile ilişkisi: *Çukurova Üniversitesi örneği. Değerler Eğitimi Dergisi*, 3 (9), 177- 206.

Yetim, Ü. (2001). *Toplumdan bireye mutluluk resimleri*. Ankara: Bağlam Yayınları.

Yıldırım, S. (2020). *Yetişkinlerde dindarlık ve psikolojik dayanıklılık ilişkisi: Antalya kamu çalışanları örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yoğurtçu, F. (2009). *Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüce, F. (2009). *Gençlerde dini yönelim ve kişilik*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

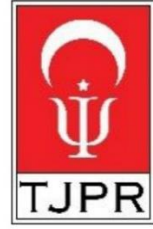
---

* Bu makale, birinci yazarın *İlk yetişkinlerde dini yönelim - mutluluk ilişkisi* (2015) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 43-69
Issue: 7 • June 2023 • 43-69

Orta Yetişkinlik Döneminde Sorumluluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma

A Quantitative Research on the Relationship Between Res-
ponsibility and Religiosity in Middle Adulthood

Yasin Samet Kazel

Araştırma Görevlisi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: yasinsamet.kazel@kilis.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1182-071X
Kilis / Türkiye

Research Assistant
Kilis 7 Aralık University
Faculty of Theology
E-mail: yasinsamet.kazel@kilis.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1182-071X
Kilis / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1265346>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	14 Mart 2023 • 14 March 2023
Kabul Tarihi • Accepted	18 Mayıs 2023 • 18 May 2023

Ö z e t

İnsan yaşamının gelişim evrelerinden biri olan, hayatın gençlik ve yaşlılık arasındaki kısmı olarak nitelendirilen orta yetişkinlik, gelişimin tepe noktası olarak ifade edilmekte ve yaşam serüveninin verimli yılları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, ifade edilen verimli yıllar içerisinde insanın yaşam serüveninde etkin rol oynadığı düşünülen orta yetişkinlik döneminde sorumluluk ve dindarlık kavramı ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, orta yetişkinlik döneminde bulunan bireylerin sorumluluk ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi ve orta yetişkinlerin sorumluluk ve dindarlık düzeylerinin bazı demografik değişkenlere (cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir durumu) göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektir. Araştırma 2022 yılında, Samsun ve Ordu illerinde ikamet etmekte olan, 35-55 yaş aralığında bulunan, kolay örnekleme yöntemiyle seçilmiş 365 orta yetişkin üzerinde yürütülmüştür. Araştırmada kullanılan veriler Kişisel Bilgi Formu, Sorumluluk Duygusu ve Davranışı Ölçeği ve Dindarlık Ölçeği ile toplanmıştır. Araştırmada nicel araştırma modellerinden ilişkisel tarama yöntemi kullanılmış olup online uygulama sonucunda elde edilen veriler SPSS 22 paket programı ile analiz edilmiştir. Veriler normal dağılım göstermediğinden gruplar arası farklılaşmayı tespit etmek için ikili gruplandırmalarda Mann Whitney U ve çoklu gruplandırmalarda Kruskal Wallis H testi uygulanırken, sorumluluk ve dindarlık arasındaki ilişkinin anlamlılığını, kuvvetini ve yönünü belirlemek için Spearman Brown (Korelasyon) analizi uygulanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, orta yetişkinlerin sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin cinsiyete göre farklılık gösterdiği, gelir durumuna göre ise sorumluluk duygu düzeylerinde farklılık gösterip davranış düzeylerinde farklılık göstermediği ve yaş, medeni durum gibi demografik değişkenlere göre sorumluluğun hem duygu hem de davranış boyutunda anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Orta yetişkinlerin dindarlık düzeyleri ise cinsiyet, yaş, gelir ve medeni duruma göre incelendiğinde yapılan analizler neticesinde anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte araştırmanın temel problemini teşkil eden orta yetişkinlerin sorumluluk duygu ve davranışı ile dindarlık düzeyleri arasında ise anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre sorumluluk ile dindarlık arasında hem duygu hem de davranış boyutunda pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

A n a h t a r   K e l i m e l e r
Din psikolojisi • Orta yetişkinlik • Din
Dindarlık • Sorumluluk

A b s t r a c t

Middle adulthood, which is considered as the phase between youth and old age in the developmental stages of human life, is described as the pinnacle of development and represents the productive years of the life journey. This study aims to examine the concepts of responsibility and religiosity during middle adulthood, a period believed to play a significant role in an individual's life journey within these productive years. Specifically, the study investigates the relationship between the levels of responsibility and religiosity among individuals in middle adulthood and explores whether these levels differ based on certain demographic variables (gender, age, marital status, income status). The research was conducted in 2022 among 365 middle adults aged between 35-55, residing in the provinces of Samsun and Ordu, using convenience sampling. The data collection instruments utilized in the study include the Personal Information Form, the Responsibility Feeling and Behavior Scale, and the Religiosity Scale. Employing a quantitative research model, specifically the correlational survey method, the collected data from online applications were analyzed using the SPSS 22 software package. Since the data did not exhibit normal distribution, the Mann Whitney U test was employed for pairwise group comparisons, while the Kruskal Wallis H test was utilized for multiple group comparisons. Additionally, Spearman Brown (Correlation) analysis was employed to determine the significance, strength, and direction of the relationship between responsibility and religiosity. The research findings indicate that the levels of responsibility emotion and behavior differ according to gender, while income status only affects responsibility emotion levels and not behavior levels. Moreover, demographic variables such as age and marital status do not demonstrate a significant difference in both the emotion and behavior dimensions of responsibility. However, when examining the religiosity levels of middle adults in relation to gender, age, income, and marital status, significant differences were observed. Furthermore, the research indicates a significant relationship between the sense and behavior of responsibility and the levels of religiosity among middle adults. Consequently, it is concluded that there is a positive and moderate relationship between responsibility and religiosity in both the emotion and behavior dimensions.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Middle adulthood • Religion
Religiosity • Responsibility

Giriş

İnsan, değişim ve gelişim gösteren bir varlık olarak yaşam serüveninin belirli dönemlerinde birtakım özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu özellikler fiziksel, psikolojik, sosyal vb. olabilmekle birlikte gelişim psikolojisinde bazı ayırıcı nitelikleriyle farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farklılıklar çerçevesinde tanımlanan gelişim evreleri bağlamında yetişkinlik dönemi hem fizyolojik hem de psikolojik olgunluğa erişmiş olan insanları kapsamaktadır. Daha açık bir ifadeyle yetişkinlik dönemi, biyolojik boyutuyla üretkenliği, psikolojik boyutuyla sorumluluk bilincine sahip olmayı, sosyal boyutuyla toplum normlarına uygun davranışlar sergilemeyi, hukuki boyutuyla vatandaşlık görevlerini yerine getirmeyi ve dini boyutuyla da yaratıcı tarafından emredilen emir veya yasaklara karşı sorumluluğu ifade etmektedir (Köylü, 2020: 51-53). İlk yetişkinlik, orta yetişkinlik ve son yetişkinlik olmak üzere üç dönem içerisinde incelenen yetişkinlik dönemi insanın yaşam serüveninde en verimli yılları kapsamaktadır. Bu noktada araştırma kapsamında bu verimli yıllar içerisinde insanın yaşam serüveninde etkin rol oynadığı düşünülen sorumluluk kavramı ve dindarlık olgusunun da tartışılacağı orta yetişkinlik dönemi ele alınacaktır.

Orta yetişkinlik (middle adulthood) veya orta yaş (midlife) kavramı, ilk olarak 1895 yılında Funk & Wagnalls Standard Dictionary'de kullanılmış olup çevrimiçi Oxford İngilizce sözlüğüne göre "hayatın gençlik ve yaşlılık arasındaki kısmı" olarak tanımlanmaktadır (Lachman, 2001). Orta yetişkinlik dönemi, birçok psikolog tarafından farklı yaş aralıklarına ayrılmış olmakla birlikte belirli bir yaş aralığına sabitlemek oldukça zor bir durumdur. Ancak Robert J. Havighurst, Levinson ve pek çok psikolog genel hatlarıyla bazı sınırlar çizmişlerdir. Havighurst, orta yetişkinlik dönemini 30-55 yaş arası olarak ifade ederken Levinson, 40-60 yaş arası olarak belirtmektedir. Bununla birlikte pek çok psikolog da 35-55 yaş arası olarak bu dönemi ele almaktadır (Köylü, 2020: 65).

Orta yetişkinlik dönemi aynı zamanda gelişimin tepe noktası olarak ifade edilmektedir (Onur, 2017: 179). Gelişimin tepe noktası olarak ifade edilen bu dönem orta yetişkinlerin hayatları açısından bir eşikte olduğunu göstermektedir. Nitekim gelişimin tepe noktasında olan orta yetişkinler hem bu döneme kadar yaşamış oldukları hayatı sorgulamakta hem de hayatlarının geri kalanını planlamaktadırlar. Bu dönemde gerçekleşen sorgulamalar veya yaşantılar orta yetişkinlik döneminde bulunan kişilerin hayatında birtakım duyguları (başarı, başarısızlık vb.) da tetikleyebilmektedir. Bu noktada açığa çıkan durum ise literatürde "orta yaş krizi" (midlife crisis) olarak adlandırılmaktadır (Hutchinson, 2020: 16).

Özellikle ABD’de orta yaş krizi ile ilgili kaleme alınmış olan kitaplar yetişkinlerin kırklı yaşlarında önemli değişiklikler yaptıklarını ileri sürmekte ve bu dönem içerisinde ortaya çıkan "yaşamındaki son şans" anlayışının bu dönemdeki kriz özelliğini vurguladığı belirtilmektedir (Cüceloğlu, 2015: 395-396). Bu dönemde ortaya çıkan kriz durumunu ise tetikleyen birçok neden olabilmekle birlikte genel hatlarıyla orta yetişkinlik döneminin bazı özelliklerine değinilecektir.

Orta yetişkinlik döneminde fiziksel, bilişsel ve sosyal olarak bir önceki gelişim dönemine göre birtakım değişiklikler meydana gelmektedir. Fiziksel olarak insanın dış görünümünde değişiklikler (cilt kırışıklığı, saçlarda dökülme/beyazlama, kilo alma vs.) olmakla birlikte en belirgin değişiklikler görme ve işitme duyularındaki gerilemelerde gözlemlenmektedir (Onur, 2017: 222). Bilişsel özelliklere bakıldığında yapılan araştırmalarda farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Bilişsel olarak otuzlu yaşlarla birlikte bir gerileme olabileceği, buna karşın bazı diğer araştırmalarda altmışlı yaşlara kadar bilişsel gelişimin devam ettiği ifade edilmektedir. Ancak genel hatlarıyla bakıldığında orta yetişkinlikte hayat tecrübesinin özellikle akıl yürütme becerileri veya düşünme kabiliyetleri üzerinde olumlu etkileri olduğu da bilinmektedir. Bununla birlikte zeka düzeylerinde de yaşa bağlı olarak gerileme olmamakta gelişim döneminin gerektirdiği şartlar göz önünde bulundurularak oluşturulan mekan ve yeterli zamanla birlikte gençler kadar yetişkinler de etkili öğrenebilmektedirler (Dam, 2003: 32; İlhan, 2019: 195; Onur, 2017: 225). Sosyal özelliklerine bakıldığında ise toplumsal sorumluluklarını yerine getirme, ekonomik olarak yaşam standardını yakalayıp devam ettirme, çocuklarının yetişmelerinde rehberlik etme, boş zamanları için kendilerine uygun meşguliyetler edinme, yaşlanan ebeveynlerine ve orta yaşın getirdiği fiziksel değişimlere uyum sağlama olarak ifade edilebilir. Aynı zamanda bu dönemde bulunan kişilerin toplum üzerindeki etkileri ve toplumun bu dönemdeki kişilerden beklenti içerisinde olduğu sosyal sorumluluk ve görevler üst düzeyde olmaktadır (Karacoşkun, 2017: 101; Köylü, 2020: 73-75).

Orta yetişkinlik döneminde yukarıda ifade edilen fiziksel, bilişsel ve sosyal özelliklerin yanında psikolojik boyutuyla da önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu dönem içerisinde bireylerin iç dünyalarında yaşamış oldukları psikolojik değişimlerin başında hayatın muhasebesi, içe dönüklük ve ölüm gerçeğiyle yüzleşmek gelmektedir. Kritik bir evre olarak ifade edilebilecek olan bu evrede bireyler hayatlarına dair yaptıkları değerlendirmelerde artık “o andan ölüme kadar” şeklinde kendilerini konumlandırmaktadırlar (Köylü, 2020: 70). Bu dönemde daha çok içsel yaşam tarzını tercih eden orta yetişkinler, yaşamış oldukları hayatlarına dair

gerçekleştirdikleri sorgulamaların ardından geleceklere ile ilgili sorumlulukları ve hedefleri karşılaştırma yoluna gitmektedirler (Onur, 2017: 192). Bu dönem aynı zamanda gelişim kuramcılarının Erikson'un sekiz basamaklı psiko-sosyal gelişim kuramına göre "üretkenliğe karşı durgunluk evresine" tekabül etmektedir. Kurama göre bu evrede birey üretken ve yaratıcı olmakla birlikte gelecek kuşaklara rehber olma gibi bir sorumluluğu da üstlenmektedir. Bununla birlikte birey ancak içsel süreçlerinde ortaya çıkan karmaşalarının üstesinden gelebildiğinde sosyal yaşantısında sorumluluk bilincine sahip, üretken ve aktif bir kişilik yapılanmasına sahip olabilmektedir. Aksi takdirde hedeflerini gerçekleştirememiş (iş sahibi olma, evlenme vb.) bireyler hayatlarında durgunluk (verimsiz yıllar) yaşayabilmektedir. (Erikson, 1987: 240-241; Ersanlı, 2012: 247; Gürses & Kılavuz, 2011: 158). Bu bağlamda orta yaşlarda kişiliğin genel olarak kararlılık gösterdiği ifade edilmekte ve bunun yanı sıra dini tutumlarda da olumlu veya olumsuz anlamda aynı durumun söz konusu olduğu belirtilmektedir (Karaca, 2017: 177).

Orta yetişkinlikte içe dönüklük ve sorgulama/arayış süreci sonrasında bazı insanların dini yönelim gösterdikleri veya dine ilgi duydukları görülebilir (Peker, 2017: 176). Dini yönelim gösteren orta yetişkinlerde ilk yetişkinlik dönemine nazaran dine olan ilginin özellikle hayatı anlamlı ve değerli kılma noktasında daha fazla olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda din, daha çok içsel bir görünüm arz etmektedir (Hökelekli, 2015: 112). İçsel bir görünüm arz eden din, orta yetişkinlik döneminde J. Fowler'ın yedi evreden oluşan inanç gelişim kuramına göre insan yaşamındaki zıtlıkların bütünleşmesi ve bu zıtlıkların benimsenmesini ifade eden "birleştirici iman" (conjunctive faith) evresine tekabül etmektedir. Bu evrede insan, çok boyutlu bakış açısının kazanımlarıyla birlikte dini semboller ve mitlere dair derinlemesine değerlendirmeler yapabilmekte, eleştirel bakış açısıyla ise dini sembol ve mitleri yeniden yapılandırma yoluna gidebilmektedir (Fowler, 2000: 100).

Orta yetişkinlik dönemi ile ilgili yukarıda ifade edilen özelliklerden sonra bu dönem içerisinde önemli bir konumu teşkil eden sorumluluk kavramı ele alınacaktır. Sorumluluk kavramı, birçok açıdan (psikolojik, sosyolojik, hukuki, ahlaki, felsefi, dini vb.) ele alınmakla birlikte insanın "davranışları sonucunda ortaya çıkan durumu kabullenmesi veya kendi üzerine alması" olarak tanımlanabilir (Topçu, 2016: 192). Bununla birlikte "sorumluluk, ahlaki, hukuki, sosyal, müşterek mesleki ya da kişisel sorumluluklar veya görevler, yükümlülükler ve mesuliyetler şeklinde kavramsallaştırılabilecek olan bir kişisel ve sosyal iyilik" olarak ifade edilebilir (Kartopu vd., 2018: 465; Sheldon vd., 2018: 64). Kişisel ve sosyal iyilik

olarak kavramsallaştırılan sorumluluk kavramı, temelde üç boyutlu olarak düşünülebilir. İlk olarak insanın kendisine dair olan sorumluluğu gelmekle birlikte başkalarına ve bir inanç/düşünce sistemine olan sorumlulukları ifade edilebilir (Bahadır, 2011: 120). Ancak her bir boyuta yönelik bir bilinçlenme için insanın kendisine dair olan sorumluluk bilincine sahip olması hem insanın öz-değeri hem de tutarlı bir kişilik için ayrı bir öneme sahiptir. Aynı zamanda saygı kavramı ile de yakından ilişkisi bulunan sorumluluk, özellikle başkalarına dair olan sorumluluk bilincinde itici bir kuvvet olarak karşımıza çıkmaktadır (Göka, 2019: 211). Thomas Lickona'ya göre saygının bir uzantısı olan sorumluluk, “yanıt/karşılık verme yeteneği” olarak açıklanmaktadır. Yanıt veya karşılık vermek başkalarına yönelmek, onlara dikkat etmek, onların ihtiyaçlarını aktif olarak cevaplamak anlamlarına gelmektedir. Bu durum insanların birbirleriyle ilgilenme konusundaki pozitif yükümlülüklerine vurgu yapmaktadır (Lickona, 1991). Bu noktada ise sorumlulukla ilişkili olarak bir diğer kavram olan diğerkamlık kavramı karşımıza çıkmaktadır. Nitekim insanların sosyal sorumluluklarına vurgu yapan diğerkamlık, karşılık beklemeden yardım etme olarak düşünüldüğünde Lickona'nın yanıt verme yeteneği olarak açıkladığı sorumlulukla oldukça sıkı bir ilişki içinde gözükmektedir (Düzgüner, 2019: 362; Sağır, 2020: 293). Bu çerçevede sorumluluk, kişinin yalnızca kendisini düşünmesinin ötesinde canlı-cansız bütün varlıkları içerisine alan, kendinden başlayarak ailesine, içerisinde yaşadığı topluma ve bütün insanlığa yönelik bilinç ve ahlak düzeyini ifade eden, günümüz dünyası için oldukça önemli bir kavramdır (Yaran, 2018: 141).

Sorumluluk, genel kabul içerisinde insanın özgür olması ve akıl yönünden sağlıklı olması durumunda açığa çıkmaktadır. Özgürlüğün ve akıl sağlığının bulunmadığı noktada sorumluluk ile ilgili bir durum söz konusu olamamaktadır. Bu çerçevede özgürlük ve akıl sağlığı temelde sorumluluk kavramının ön şartı olarak ifade edilebilir. Özgürlük ve akıl sağlığının yanında sorumluluk kavramı ile ilişkili olarak özerklik (autonomy) kavramını da belirtmek yerinde olacaktır. Nitekim psikolojik bir eğilim olan özerklik gibi sorumlulukta psikolojik bir eğilim olarak düşünülebilir (Sheldon vd., 2018: 64). Çünkü insanın kendi kararlarını verebilme, kendini yönetebilme yetisi (Budak, 2021: 559) veya bir anlamda kendini yönetebilecek seviyede sağlıklı olması anlamına gelen özerklik gibi sorumlulukta insanın tutum ve davranışlarından birini tercih ederek yönetmesi anlamını taşımaktadır. Bu noktada kişilik özelliklerinden biri olan öz-denetim ön plana çıkmaktadır. Nitekim özerklik ve sorumluluk arasında kurulan ilişkide öz-denetim yani otokontrol seviyesinin yüksek olması gerekmektedir. Bu bağlamda kişilik özelliklerinden öz-denetim seviyesi yüksek olan kişilerin, “çalışkan, hassas, dikkatli, sorumluluk sahibi olma,

güvenilir ve bir şeyleri başarmak için güçlü iradeye sahip olma” gibi özellikleri taşıdıkları ifade edilmektedir (Çiçek & Aslan, 2020: 140). Tüm bunlarla birlikte aynı zamanda sorumluluk psikolojik iyi olmanın ölçütlerinden biri olarak da nitelendirilmektedir (Aydın, 2009: 90).

Sorumluluk ile ilgili olarak ortaya çıkan bazı düşüncelere bakıldığında, Aristoteles sorumluluğu erdem öğretisi ile ilişkilendirirken, Kant, ödev ahlaki ile bağlantısını kurmaktadır (Coşkun, 2019). Topçu sorumluluğu hukuki (dışsal) ve ahlaki (içsel) olmak üzere ikiye ayırıp sorumluluğun temel şartı olarak “bilgi” ve “hürriyet” kavramlarını işaret ederken (Topçu, 2016: 192-194), Güngör ise sorumluluğu vazife olarak nitelendirmenin yanı sıra “beklenen davranış” ve “tercih” kavramları ile açıklamaktadır. Bununla birlikte ahlaki, cezai ve hukuki olmak üzere üçe ayırıp sorumluluğun temelini “hürriyet” kavramını, işlevselliği noktasında “akıl” kavramını yerleştirmekte ve kaynağı olarak ise “cemiyet” kavramını işaret etmektedir (Güngör, 1995: 126-138). Logoterapi kuramının kurucusu olan V. Frankl sorumluluğu “insanın sahip olduğu en büyük değerlerden” biri olarak konumlandırırken temelini “özgürlük” kavramını yerleştirmektedir. Bununla birlikte sorumluluğun kaynağından ziyade işlevi ve amacına yönelirken (insana kattığı anlam) kaynağı olarak “toplum, din veya daha farklı bir kaynak” işaret edilmektedir (Bahadır, 2011: 120-121; Frankl, 2009: 130). Varoluşçu yaklaşıma göre ise sorumluluk, insanın kendi kararlarını vermesi, verdiği kararlara sahip çıkması ve insanın kendini gerçekleştirme anlamında önemli bir konumu teşkil etmektedir (Göka, 2021: 50-53).

Dinler açısından da sorumluluk kavramı oldukça önemlidir. İslam dini özelinde bakıldığında birçok ayette sorumluluğa dair vurguların olduğu görülecektir. Nitekim “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir” (Ahzab, 33/72) ayetinde öne çıkan emanet kavramı ile bir boyutuyla insanın sorumlulukları işaret edilmektedir. “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder” (Kıyame, 75/36) ayetinde ise insanın üstlendiği sorumluluklarından dolayı birtakım görevleri olduğu ve bunun bilincinde olması gerektiği vurgulanırken, “Yapmakta olduklarınızdan dolayı mutlaka sorguya çekileceksiniz” (Nahl, 16/93) ayetinde ise insanın davranışlarından sorumlu olduğu ve bunlardan ötürü olumlu veya olumsuz karşılık göreceği işaret edilmektedir. Bazı örneklerine yer verilen sorumluluk ile ilgili ayetlerde İslam dini özelinde insanın mutlak anlamda sorumluluk bilincine sahip olmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda sorumluluk bilinci İslami literatür içerisinde dindarlığın en önemli belirtilerinden olan “takva” kavramı ile ifade edilebilir. Nitekim takva, bir boyutuyla “Allah’a

karşı sorumluluk bilinci” (Uludağ, 2023) anlamına gelmektedir. Bununla birlikte İslam dini özelinde inananların yalnızca Allah’a karşı sorumluluğu değil, bireyin kendisine, ailesine, anne babaya, eşlerin birbirlerine, çocuklarına, topluma ve çevreye karşı da sorumlulukları bulunmaktadır (Altuntaş, 2020: 17-22).

Genel hatlarıyla sorumluluk, hem bireyin sağlıklı ve tutarlı bir kişiliğe sahip olması hem de toplumsal düzenin sağlıklı işlemesi anlamında önemli bir kavramdır. Bu bağlamda sorumluluk kavramının öne çıktığı orta yetişkinlik dönemi, çoğu insanın birçok açıdan gelişimlerini tamamladıkları, görev ve sorumluluklarını yerine getirdikleri, hayatlarını şekillendirdikleri ve olgunluğa eriştikleri bir dönem olarak çerçevelenebilir. Bu noktada din fenomeni ise sorumlulukla ve orta yetişkinlik döneminin psikolojik özellikleriyle ilişkili olarak ön plana çıkmaktadır. Nitekim kriz evresinin aşılması, ilgi alanlarının sınırlı olması, hayatın sona ereceği hissinin belirginleşmeye başlaması ve insanlara anlam olanağı tanıyarak problemlere çözüm önerileri sunabilmesi gibi işlevsel katkıları bulunabilmektedir (Yüksel, 2017: 123). Bunun yanı sıra sorumluluk ile dindarlık arasındaki ilişkide önemli bir diğer nokta ise birbirleri üzerinde aktif rol oynamaları olacaktır. Sorumluluk bilincine sahip dindar bir insan, hem sorumluluk sahibi olduğu için dini emir ve yasaklara dair tutum ve davranışlarını düzenleyecektir hem de dindar olduğu için dini olan ve olmayan bütün sorumluluklarına dair bilinçli tutum ve davranışlar ortaya koyacaktır. Bu sorumluluk bilincine sahip olan insanlar, Rollo May’in sorumluluk bilinci yeterince gelişmemiş insanlar için kullandığı sağlıksız (nevrotik) dindarlık nitelendirmesiyle ilişkili olarak, “sağlıklı dindarlar” şeklinde konumlandırılabilir (Çetin, 2019: 75-82).

Genel bir çerçevesi çizilen kuramsal arka planın ardından araştırmanın temel problemi ifade edilecektir. Araştırmanın temel problemi: Orta yetişkinlerin sorumluluk duygusu ve davranış düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında bir ilişki var mıdır? Bu temel probleme ilişkin olarak alt problem: Orta yetişkinlerin sorumluluk düzeyleri ve dindarlık düzeyleri bazı demografik değişkenlere (cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir durumu) göre farklılaşmakta mıdır?

a. Yöntem

Orta yetişkinlik dönemindeki bireylerin sorumluluk ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi ve orta yetişkinlerin sorumluluk ve dindarlık düzeylerinin bazı demografik değişkenlere (cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir durumu) göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemeyi amaçlayan bu çalışma, nicel araştırma desenlerinden ilişkisel tarama yöntemiyle gerçekleştirilmiştir.

a.a. Veri Toplama Araçları ve Analiz

Bu araştırma katılımcıların demografik bilgilerine yönelik soruların yer aldığı kişisel bilgi formu ile birlikte iki ölçekten oluşan anket çalışmasından oluşmaktadır. Katılımcıların sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerini ölçmek için Özen tarafından (2008) geliştirilen "Sorumluluk Duygusu ve Davranışı Ölçeği" kullanılmıştır. Bu ölçek, kişilerin hayatlarındaki sorumluluk duygusunun etkisini ve bu duygunun davranışlara ne ölçüde yansıdığını ölçmeyi amaçlamaktadır. Ölçek içerisinde kullanılan maddeler sorumluluk kavramının hem duyguyu hem de davranış boyutunu birlikte ölçmeyi hedeflemektedir. 18 maddeden oluşan ölçek, kişilerin duyguyu boyutu ile sosyal durumlarda yaşanan sorumluluk duygusunu, davranış boyutu ile de duyguyu bağlamında ortaya çıkan sorumluluk davranışının yaşanma durumunu açığa çıkarmaktadır. Sorumluluk ölçeği duyguyu ve davranış boyutu olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır (Özen, 2013: 345-346). Bu bağlamda ölçek iki alt ölçek olarak "sorumluluk duygusu" ve "sorumluluk davranışı" şeklinde kullanılmıştır (Özen, 2013: 353). Güvenirlik ve geçerlik analizleri yapılan ölçeğin sorumluluk duygusu alt boyutu için gerçekleştirilen güvenirlilik analizi sonucu Cronbach's Alpha katsayısı ,875, sorumluluk davranışı alt boyutu için ise ,886 olarak bulunmuştur. Ölçek, 4'lü likert tipi olup maddeler "Her zaman", "Sıklıkla", "Çok nadir" ve "Hiçbir zaman" yanıtlarından oluşmaktadır.

Katılımcıların dindarlık düzeylerini ölçmek için Kula tarafından (1993) geliştirilen "Dindarlık Envanteri" kullanılmıştır (Kula, 2001). Kula tarafından 30 madde ve 6 boyutlu olarak geliştirilen ölçek, 2008 yılında Aydemir tarafından 25 madde şeklinde yeniden örgütlenmiştir (Aydemir, 2008). Bu çalışmada ise ölçeğin yapı geçerliğini test etmek üzere yapılan faktör analizi sonucunda binışik maddelerin olduğu tespit edilmiş ve 7 madde daha çıkarılarak 18 madde şeklinde ölçek kullanılmıştır. Aynı zamanda birinci faktör yükünün %30 dan fazla olması nedeniyle (%55,94) her bir boyut ayrı ayrı incelenmemiş, ölçek tek boyutlu olarak katılımcıların dindarlık düzeylerini ifade etmektedir. Güvenirlilik analizi yapılan ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı ise ,943 olarak bulunmuştur. Ölçek, 5'li likert tipi olup maddeler "Kesinlikle katılıyorum", "Katılıyorum", "Kararsızım", "Katılmıyorum" ve "Kesinlikle Katılmıyorum" yanıtlarından oluşmaktadır.

Araştırma için elde edilen veriler SPSS 22 paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen analizler sonucunda çalışmada kullanılan sorumluluk duygusu ve davranışı ölçeği ile dindarlık ölçeğinin normal dağılım göstermemesinden dolayı Parametric testler yerine Non-

parametric testler kullanılmıştır. Analizler yapılırken ikili gruplandırmalarda Mann-Whitney U testi uygulanmış olup çoklu gruplandırmalarda ise Kruskal-Wallis H testi kullanılmıştır. Aynı zamanda sorumluluk ve dindarlık arasındaki ilişkinin yönünü ve kuvvetini belirlemek üzere Spearman Brown (Korelasyon) analizi uygulanmıştır.

a.b. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2022 yılında Samsun ve Ordu illerinde ikamet etmekte olan orta yetişkinler oluştururken örneklemini ise bu illerde ikamet eden 365 orta yetişkin oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin yaş aralığı 35-55 yaş arası olup katılımcılar, kolay örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Araştırmanın verileri Google Docs uygulaması üzerinden online olarak elde edilmiştir.

b. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmada orta yetişkinlik dönemindeki katılımcıların demografik verileri ile sorumluluk duygusu ve davranış düzeyleri ve dindarlık düzeyleri incelenmiş olup sorumluluk ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede elde edilen veriler aşağıda başlıklar halinde verilecektir.

b.a. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcılara ait demografik veriler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo-1:

Katılımcıların demografik özellikleri			
D Ö		n	%
Cinsiyet	Kadın	119	32,6
	Erkek	246	67,4
Yaş	35-40	116	31,8
	41-45	92	25,2
	46-50	68	18,6
	51-55	89	24,4
Medeni Durum	Evli	338	92,6
	Bekar	27	7,4
Gelir Durumu	İyi	134	36,7
	Orta	216	59,2
	Düşük	15	4,1

Araştırmaya katılanların cinsiyet dağılımına bakıldığında katılımcıların %32,6’sının kadın, %67,4’ünün ise erkek olduğu görülmektedir. Yaş dağılımına bakıldığında ise katılımcıların %31,8’inin 35-40 yaş aralığında, %25,2’sinin 41-45 yaş aralığında, %24,4’ünün 51-55 yaş aralığında ve %18,6’sının 46-50 yaş aralığında olduğu görülmektedir.

Katılımcıların medeni durumları incelendiğinde ise büyük bir oranla %92,6'sının evli, %7,4'ünün bekâr olduğu gözlemlenmektedir. Son olarak gelir durumlarına bakıldığında ise %59,2'sinin orta düzeyde gelire sahip olduğu ve bu oranı takiben %36,7'sinin iyi, %4,1'inin düşük gelire sahip olduğu görülmektedir.

Demografik değişkenlerden medeni durum gruplandırmalarında evli, bekâr ve diğer grupları yer almaktaydı. Ancak diğer grubunda yer alan katılımcı sayısının (n: 4) düşük olması nedeniyle bekâr grubu içerisinde dâhil edilmiş ve analizler buna göre yapılmıştır. Aynı şekilde gelir durumu gruplandırmalarında çok iyi, iyi, orta, düşük ve çok düşük şeklinde bir gruplandırma yapılmıştır. Fakat çok iyi (n: 7) ve çok düşük (n: 1) gelir grubunda yer alan katılımcı sayısının az olması nedeniyle çok iyi grubunda yer alan katılımcılar iyi grubuna, çok düşük grubunda yer alan katılımcılar ise düşük gelir grubuna dâhil edilmiştir. Yukarıdaki tablo ve bu demografik değişkenlere dair analizlerin yer aldığı aşağıdaki tablolar bu şekilde organize edilmiştir.

b.b. Katılımcıların Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri

b.b.a. Cinsiyete Göre Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri

Katılımcıların sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerinin cinsiyete göre Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo-2:

Katılımcıların sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerinin cinsiyete göre mann-whitney u testi sonuçları

S D D D	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Sorumluluk Duygusu	Kadın	119	164,61	19588,00	12448	,020
	Erkek	246	191,90	47207,00		
Sorumluluk Davranışı	Kadın	119	157,22	18709,00	11569	,001
	Erkek	246	195,47	48086,00		

Tablo-2'ye bakıldığında katılımcıların cinsiyete göre sorumluluk duygusu ve davranış düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,020 < ,05$ / $p=,001 < ,05$). Buna göre erkeklerin sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerinin kadınlara oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan bazı araştırmalarda cinsiyet ile sorumluluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir (Cengil, 2015: Kartopu vd., 2018: Özen, 2009: Tellioglu, 2015). Bir diğer araştırmada ise sorumluluk

duygusu alt boyutunda kadınlar lehine anlamlı bir farklılık gözlemlenirken sorumluluk davranışı alt boyutunda anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Ş. Turan, 2019). Bir başka çalışmada ise kız öğrencilerin sorumluluk düzeylerinin erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Gökalp vd., 2021).

Sorumluluk ile sıkı bir ilişki içinde olan özgecilik (diğerkamlık) kavramı üzerine gerçekleştirilen bir çalışmada ise cinsiyet ile özgecilik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre erkeklerin kadınlara oranla daha yüksek özgecilik puanına sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Sağır, 2020: 306).

Elde edilen sonuç görülebildiği kadarıyla diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Buna göre elde edilen sonuçta araştırmanın örneklemini dikkate alınabilir. Bunun yanı sıra Türk toplumunun ataerkil yapısının da etkisinin olduğu düşünülebilir. Nitekim orta yetişkinlik dönemi ve Türk toplumunun özellikleriyle ilişkili olarak erkeklerin evi geçindirmek, aileye bakmak, eşinin ihtiyaçlarını karşılamak, çocuklarının eğitimiyle ilgilenmek vb. sorumlulukları bulunmaktadır.

Her ne kadar araştırma sonucuna göre erkeklerin sorumluluk düzeyleri kadınlara oranla daha yüksek olsa dahi kadınların da aile içi iletişimi sağlamak, çocuklarını yetiştirmek veya bazı kadınlar özelinde ev ekonomisine katkı sağlamak gibi sorumlulukları bulunmaktadır.

b.b.b. Yaşa Göre Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri

Katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin yaş durumlarına göre incelenmesi amacıyla Kruskal-Wallis H testi gerçekleştirilmiştir.

Analiz neticesinde elde edilen bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo-3:

Katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin yaş durumuna göre kruskal-wallis h testi sonuçları

S D D D	Yaş	n	Sıra Ortalaması	sd	x ²	p	Anlamlı Fark
Sorumluluk Duygusu	35-40 (1)	116	172,76	3	3,829	,281	-
	41-45 (2)	92	191,72				
	46-50 (3)	68	199,10				
	51-55 (4)	89	175,02				
Sorumluluk Davranışı	35-40 (1)	116	166,73	3	6,055	,109	-
	41-45 (2)	92	191,37				
	46-50 (3)	68	203,67				
	51-55 (4)	89	179,76				

Tablo-3'e bakıldığında katılımcıların yaşa göre sorumluluk duygusu ve davranış düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,281>,05/p=,109>,05$). Buna göre katılımcıların yaş düzeylerinin sorumluluğunun hem duygusu hem de davranış boyutunda etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yapılan bazı araştırmalara bakıldığında yaş ile sorumluluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir (Tellioglu, 2015; Ş. Turan, 2019). Bu araştırmada da ulaşılan sonucun belirtilen araştırmalarla örtüştüğü gözükmemektedir. Orta yaşların başlangıcı genel hatlarıyla bireylerin hayatlarında sorumluluklarının farkına vardığı ve bu sorumluluklarını yerine getirmeye başladığı bir dönüm noktası olarak düşünülebilir.

b.b.c. Medeni Duruma Göre Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri

Katılımcıların sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerinin medeni durumlarına göre Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo-4:

Katılımcıların sorumluluk duygusu ve davranış düzeylerinin medeni durumuna göre mann-whitney u testi sonuçları

S D D D	Medeni Durum	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Sorumluluk	Evli	338	182,18	61577,50	4286,500	,599
Duygusu	Bekar	27	193,24	5217,50		
Sorumluluk	Evli	338	182,73	61762,50	4471,500	,862
Davranışı	Bekar	27	186,39	5032,50		

Tablo-4'e bakıldığında katılımcıların medeni duruma göre sorumluluk duygusu ve davranış düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,599>,05/p=,862>,05$). Buna göre katılımcıların medeni durumlarının sorumluluğunun hem duygusu hem de davranış boyutunda etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bir araştırmada medeni durum ile sorumluluk duygusu ve davranışı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Tellioglu, 2015). Öğretmenler üzerine yapılan bir araştırmada ise medeni durumlarına göre sosyal sorumluluk boyutlarına yönelik görüşlerinde anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir (Ercan, 2009).

Orta yetişkinlik döneminde bulunan bireylerin çoğunun buldukları gelişim evresi itibariyle evli olmaları beklenmektedir. Bu bağlamda evlilerin, evlilik kurumunun doğal gereklilikleri itibariyle sorumluluk bilincine sahip olmaları, aile içi iletişimde ve çocuklarına rehberlik

etme noktasında bu bilincinin gerekliliklerini yerine getirmeleri, çoğunluğunun düzenli bir hayata sahip olmalarının sonucu olarak sorumluluklarının farkında olması ve yerine getirmesi vb. söz konusudur. Ancak bununla birlikte evlilerin bekarlara oranla sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin yüksek çıkması da bekarların da bireysel sorumluluk bilincine sahip olmaları ile açıklanabilir.

b.b.d. Gelir Durumuna Göre Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri

Katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin gelir durumlarına göre Kruskal-Wallis H testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo-5:

Katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin gelir durumuna göre kruskal-wallis h testi sonuçları

S D D D	Gelir Durumu	n	Sıra Ortalaması	sd	x ²	p	Anlamlı Fark
Sorumluluk Duygusu	İyi (1)	134	197,69	2	7,282	,026	3-1
	Orta (2)	216	177,72				
	Düşük (3)	15	127,73				
Sorumluluk Davranışı	İyi (1)	134	196,14	2	4,349	,114	-
	Orta (2)	216	177,25				
	Düşük (3)	15	148,40				

Tablo-5'e bakıldığında katılımcıların gelir durumuna göre sorumluluk duygu düzeylerinin anlamlı bir farklılık gösterdiği ($p=,026<,05$) ancak sorumluluk davranış düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği ($p=,114>,05$) görülmektedir. Buna göre katılımcıların gelir durumlarının sorumluluğun duygu boyutunda etkili olduğu davranış boyutunda ise etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sorumluluğun duygu boyutunda ortaya çıkan farklılaşmanın hangi gelir düzey gruplarında olduğunu tespit etmek için gerçekleştirilen ikili karşılaştırma aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-6:

Katılımcıların sorumluluk duygu düzeylerinin gelir durumuna göre ikili karşılaştırmaları

Grup 1 Grup 2	Test İstatistiği	Std. Hata	Std. Test İstatistikleri	Anlamlılık	Adj. Sig
Düşük-Orta	49,991	28,116	1,778	,075	,226
Düşük-İyi	69,957	28,669	2,440	,015	,044
Orta-İyi	19,966	11,579	1,724	,085	,0254

Parametrik olmayan testlerde ikili karşılaştırma yapılırken birden çok karşılaştırma yapıldığı ve 1.tip hatası yüksek çıktığı için düzeltme yapılmıştır. Yapılan düzeltme sonucunda gelir durumuna göre sorumluluk duygu düzeyleri arasındaki farklılaşmanın gelir düzeyi düşük ile iyi olanlar

arasında olduğu görülmektedir. Buna göre gelir düzeyi iyi olan orta yetişkinlerin sorumluluk duygu düzeyleri düşük gelir düzeyine sahip orta yetişkinlere oranla daha yüksek çıkmıştır (Tablo-6).

Gerçekleştirilen bazı araştırmalara bakıldığında gelir durumu ile sorumluluk duygu ve davranışı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Cengil, 2015; Tellioglu, 2015; Ş. Turan, 2019). Öğrenciler üzerine gerçekleştirilen bir araştırmada ise alt gelir düzeyinde olan öğrencilerin en yüksek puan ortalamasına sahip oldukları ve buna göre gelir düzeyi düştükçe öğrencilerin kişisel ve sosyal sorumluluk düzeylerinde artış olduğu tespit edilmiştir (Özen, 2009).

Bu araştırmada elde edilen sonuç görülebildiği kadarıyla duygu boyutuyla diğer araştırmalardan farklılaşmaktadır. Bu bağlamda sorumluluğun duygu boyutunda elde edilen sonuç olumlu otomatik düşüncelerin duygusal olarak tezahürünü ifade edebilir. Gelir durumu iyi olan insanların en azından ekonomik yönden rahat bir konumda oldukları bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak insan hayatında ekonomik gerçekliğin yanı sıra birçok gerçeklikte bulunmaktadır. Bu gerçekliklerden biri olan duygular insan hayatını oldukça derinden etkilemektedir. Ekonomik refahın getirisiyle var olan rahatlık bir anlamda bazı duygularda da olumlu etkilere sahip olabilir. Bu noktada pozitif duygular üzerinde olumlu otomatik düşüncelerin etkili olduğu ifade edilmektedir (Lightsey vd., 2013). Bu durum ise hayata dair sorgulamaların yaşandığı orta yaşlarda psikolojik sağlığa olumlu etkilerde bulunabilir. Gelir durumu iyi olan insanların ise en azından ekonomik olarak hedeflerine ulaştıkları düşünüldüğünde elde ettikleri bu başarıyı yaşamlarının geneline yayma isteğini açığa çıkarabilir. Bunun sonucu olarak pozitif duygulara yönelme istekleri elde edilen sonuç üzerinde olumlu otomatik düşüncelerin etkili olabileceğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra sorumluluğun davranış boyutunda farklılaşma olmaması katılımcıların çoğunun gelir durumlarının orta ve iyi gruplarında yer almaları ve gelir düzeyi düşük olan bireylerin toplumun sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesine göre düşük gelirli olsalar dahi bu sorunu aşmak için çaba göstermeleri sorumluluk bilincine dair bir farkındalık olarak düşünülebilir. Aynı şekilde gelir düzeyi iyi olanların içerisinde yaşadıkları toplumun yararına olan meşguliyetleri veya çevrelerindeki ihtiyaç sahiplerine maddi destek sağlamaları sorumluluk bilincine dair bir gösterge olarak düşünülebilir. Bu çıkarımların haricinde ve ahlaki bir erdem olarak sorumluluk, gelir düzeyinden bağımsız olarak her bir bireyin edinmesi gereken bir erdem olarak düşünülmelidir. Bunlarla birlikte elde edilen sonuç örneklem bağlamında düşünülmelidir.

b.c. Katılımcıların Dindarlık Düzeyleri

b.c.a. Cinsiyete Göre Dindarlık Düzeyleri

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin cinsiyete göre Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo-7:
Katılımcıların dindarlık düzeylerinin cinsiyete göre
mann-whitney u testi sonuçları

D D	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Mann-Whitney U	P
Dindarlık	Kadın	119	158,76	47902	11752	,002
	Erkek	246	194,73		18892	

Tablo-7’ye bakıldığında katılımcıların cinsiyete göre dindarlık düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,002<,05$). Buna göre erkeklerin dindarlık düzeylerinin kadınlara oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Yetişkinler üzerine dindarlık modelleri çerçevesinde yapılan bir araştırmada cinsiyet ile dindarlık arasında iç güdümlü modelde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre erkeklerin iç güdümlü dindarlık modelinden aldıkları puan ortalamaları kadınlara oranla yüksek çıkmış ve erkeklerin iç güdümlü dindarlık eğilimine sahip olmalarının daha yüksek olabileceği belirtilmiştir (Koç, 2010). Yetişkinlere yönelik gerçekleştirilen bir diğer araştırmada ise cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre kadınların erkeklere oranla daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Baynal, 2015). Buna karşın Köktaş (1993), Karaca (2000), Onay (2004) ve Mehmedoğlu (2004) tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda erkeklerin inanç ve ibadete katılım oranlarının kadınlardan daha yüksek olduğu belirtilmektedir (akt. Kurt, 2009: 8).

Literatüre bakıldığında din psikolojisi alanyazında cinsiyet-dindarlık ilişkisi üzerine yapılan araştırmalarda farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Bu bağlamda bu araştırmalara dair gerçekleştirilen bir meta-analiz araştırmasına göre, Türk toplumunda kadınların erkeklere oranla kısmen daha dindar oldukları belirtilmektedir. Buna karşın genel anlamda cinsiyet-dindarlık ilişkisinde cinsiyet temelli bir farklılaşmanın olmadığı gözlemlenmiştir. Cinsiyet temelli peşin kabullerden ziyade çok faktörlü etkilerin göz önünde bulundurulmasının gerekliliği vurgulanmaktadır (Yapıcı, 2012).

177 araştırma verisi üzerinden gerçekleştirilen bir diğer meta-analiz çalışmasına göre ise kısmen kadınların erkeklere oranla daha dindardır olduğu tespit edilmiştir. Ancak cinsiyet dindarlık ilişkisinde cinsiyetin tek belirleyici faktör olmadığı ve ölçme araçları, kültürel farklılıklar gibi nedenlerden dolayı bu farklılaşmanın meydana gelebileceği belirtilmektedir (Doğan & Karaca, 2021). 84 lisansüstü tezi üzerine gerçekleştirilen bir diğer meta-analiz çalışmasında da genel dindarlık, dini inanç ve dini ibadet boyutunda kadınların lehine bir sonuç elde edilmiştir (Korkmaz, 2020).

Bu çalışmada elde edilen sonuç değerlendirildiğinde örneklemin dikkate alınması ve erkek katılımcı sayısının kadınlara oranla fazla olması göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanı sıra Türk toplumunun yapısı itibarıyla ibadethaneye devam noktasında erkeklerin kadınlara oranla daha fazla eğilimi olduğu veya daha açık bir ifadeyle Türkiye’de kadınların ibadethaneye devam noktasında sayılarının düşük olduğu gözlemlenmektedir (Yılmaz, 2007: 124).

Bu gözlemin çalışmada elde edilen sonuç üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte yalnızca bu gözlemin etkili olduğu düşünülmemekte katılımcıların kişisel, sosyal ve kültürel unsurlarının da etkili olduğu düşünülmektedir.

b.c.b. Yaşa Göre Dindarlık Düzeyleri

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin yaş durumlarına göre Kruskal-Wallis H testi uygulanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo-8:
Katılımcıların dindarlık düzeylerinin yaş durumuna göre
kruskal-wallis h testi sonuçları

DD	Yaş	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Dindarlık	35-40 (1)	116	158,36	3	13,404	,004	1-3
	41-45 (2)	92	178,85				
	46-50 (3)	68	212,48				
	51-55 (4)	89	196,88				

Tablo-8’e bakıldığında katılımcıların yaşa göre dindarlık düzeyleri anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir ($p=,004<,05$). Bu farklılaşmanın hangi ikili yaş gruplarında olduğunu tespit etmek için gerçekleştirilen ikili karşılaştırma aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-9:

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin yaş durumuna göre ikili karşılaştırmaları

Grup 1 Grup 2	Test İstatistiği	Std. Hata	Std. Test İstatistikleri	Anlamlılık	Adj. Sig
35-40 - 41-45	-20,496	14,683	-1,396	,163	,976
35-40 - 51-55	-38,524	14,820	-2,599	,009	,056
35-40 - 46-50	-54,120	16,063	-3,369	,001	,005
41-45 - 51-55	-18,029	15,637	-1,153	,249	1,000
41-45 - 46-50	-33,625	16,819	-1,999	,046	,274
51-55 - 46-50	15,596	16,939	,921	,357	1,000

Parametrik olmayan testlerde ikili karşılaştırma yapılırken birden çok karşılaştırma yapıldığı ve 1.tip hatası yüksek çıktığı için düzeltme yapılmıştır. Yapılan düzeltme sonucunda yaşa göre dindarlık düzeyleri arasındaki farklılaşma 35-40 yaş aralığı ile 46-50 yaş aralığında gerçekleşmiştir. Buna göre 46-50 yaş aralığında bulunan orta yetişkinlerin dindarlık düzeyleri 35-40 yaş aralığında bulunan orta yetişkinlere oranla daha yüksek çıkmıştır (Tablo-9).

Yetişkinlik dönemine dair yapılan bir çalışmada yaş ile dindarlık ilişkisine bakıldığında yaşa göre dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre 31-45 yaş grubunun en düşük, 46-60 yaş grubunun ise en yüksek dindarlık düzeyine sahip oldukları tespit edilmiştir (Baynal, 2015). Orta yetişkinlik dönemine dair yapılan bir başka çalışmada da yaş ile dindarlık ilişkisine bakıldığında yaşa göre dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre 51-60 yaş grubunda bulunanların 41-50 yaş grubunda bulunanlara oranla daha yüksek çıkmıştır (Sevindik, 2015). Bir başka çalışmada ise orta yetişkinlerde yaşa göre cinsiyet düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir (Gezenler, 2019).

Orta yetişkinlik döneminde kişilerin yaş ile birlikte dindarlık düzeylerinde bir artışın olduğu ifade edilebilir. Dindarlık eğilimindeki bu artış orta yetişkinlerde gözlemlenen fiziksel, bilişsel ve psikolojik değişimlerle ilişkili olarak da açıklanabilir. Yaşlılık belirtileri, ölüm gerçeğiyle yüzleşme, hayatın faniliği ve anlam arayışının varlığı dine ve dini değerlere yönelik eğilimin artmasında önemli unsurlar olarak düşünülebilir. Bu bağlamda bu çalışmada elde edilen sonuç orta yetişkinlik döneminin özellikleri göz önünde bulundurulduğunda yaş ile birlikte artış göstermesi noktasında doğal karşılanabilir.

b.c.c. Medeni Duruma Göre Dindarlık Düzeyleri

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin medeni durumlarına göre

Mann-Whitney U testi sonuçları Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo-10:
Katılımcıların dindarlık düzeylerinin medeni durumuna göre
mann-whitney u testi sonuçları

D D	Medeni Durum	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Mann-Whitney U	P
Dindarlık	Evli	338	186,52	63045,00	3372,000	,024
	Bekar	27	138,89	3750,00		

Tablo-10'a bakıldığında katılımcıların medeni duruma göre dindarlık düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,024<,05$).

Buna göre evli olan orta yetişkinlerin dindarlık düzeylerinin bekar olan orta yetişkinlere oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan bazı araştırmalara bakıldığında medeni durum ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre medeni duruma göre evlilerin dindarlık düzeylerinin bekarlara oranla daha yüksek çıktığı bazı araştırmalarda tespit edilmiştir (Ayten, 2009; Baynal, 2015; Y. Turan, 2017).

Orta yetişkinlik dönemindeki evlilerin dindarlık düzeylerinin bekarlara oranla daha yüksek çıkması evlilik kurumunun insan hayatını düzenleyici rolünün bulunması, bireylerin çocuklarına iyi örnek olma eğilimine sahip olmaları, sorumluluk bilincine sahip olmaları, sosyal yaşamlarında görülen prososyal davranışlara yönelik pozitif eğilimleri ve ilgi alanlarının azalmasıyla birlikte dine dair tutum ve davranışlarında istekli olmalarının etkisi düşünülebilir.

b.c.d. Gelir Durumuna Göre Dindarlık Düzeyleri

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin gelir durumlarına göre Kruskal-Wallis H testi sonuçları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo-11:
Katılımcıların dindarlık düzeylerinin gelir durumuna göre
kruskal-wallis h testi sonuçları

D D	Gelir Durumu	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Dindarlık	İyi (1)	134	206,57	2	15,691	,000	3-1/2-1
	Orta (2)	216	173,43				
	Düşük (3)	15	110,27				

Tablo-11'e bakıldığında katılımcıların gelir durumuna göre dindarlık düzeyleri anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p=,000<,05$). Bu farklılaşmanın hangi ikili medeni gruplar arasında olduğunu tespit etmek için gerçekleştirilen ikili karşılaştırma aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo-12:

Katılımcıların dindarlık düzeylerinin gelir durumuna göre ikili karşılaştırmaları

Grup 1 Grup 2	Test İstatistiği	Std. Hata	Std. Test İstatistikleri	Anlamlılık	Adj. Sig
Düşük- Orta	63,164	28,082	2,249	,024	,073
Düşük- İyi	96,300	28,635	3,363	,001	,002
Orta- İyi	33,137	11,565	2,865	,004	,013

Parametrik olmayan testlerde ikili karşılaştırma yapılırken birden çok karşılaştırma yapıldığı ve 1. tip hatası yüksek çıktığı için düzeltme yapılmıştır. Yapılan düzeltme sonucunda gelir durumuna göre dindarlık düzeyleri arasındaki farklılaşmanın gelir düzeyi düşük ile iyi ve orta ile iyi olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre gelir düzeyi iyi olan orta yetişkinlerin dindarlık düzeyleri düşük ve orta gelir düzeyine sahip orta yetişkinlere oranla daha yüksek çıkmıştır (Tablo-12).

İlk yetişkinlik dönemine dair yapılan bir araştırmada gelir durumu ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre gelir durumu iyi olan bireyler diğer gelir durum gruplarına oranla daha yüksek dindarlık düzeyine sahip çıkmıştır (Aydemir, 2008). Yine bir başka araştırmada ise üniversite öğrencilerinin aile gelir durumları ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Araştırmaya göre üniversite öğrencilerinin aile gelir düzeyleri zengin olanların dindarlık düzeyleri inanç ve ibadet boyutunda diğer gelir durum gruplarına göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Kımtır, 2008: 196). Bir diğer araştırmada ise orta gelirli ailelerin çocuklarının düşük ve yüksek gelir durumuna sahip ailelerin çocuklarına oranla daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Onay, 2004). Buna karşın yetişkinlik dönemine dair yapılan bir araştırmada ekonomik durum ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir (Baynal, 2015).

Gelir durumu ile dindarlık arasındaki ilişkiye yukarıda zikredilen araştırma sonuçları dışında bakıldığında ülkemizde yapılan çalışmaların çoğuna göre sosyo-ekonomik durum yükseldikçe dindarlık düzeyinde gerileme olduğu göze çarpmaktadır (Yapıcı, 2021: 252). Ancak bu araştırmada elde edilen sonuç değerlendirildiğinde katılımcıların çoğunluğunun memur grubundan (n: 248) ve üniversite mezunu (n: 301) oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.

b.d. Katılımcıların Sorumluluk Duygu ve Davranış Düzeyleri ile Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişki

Katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin yönünü ve kuvvetini açığa çıkarmak üzere

gerçekleştirilen Spearman Brown (Korelasyon) analizi sonuçları Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo-13:
Sorumluluk duygu ve davranışı ile dindarlık ilişkisine yönelik
spearman brown (korelasyon) analizi sonuçları

	Sorumluluk Duygusu	Sorumluluk Davranışı
Dindarlık	r	,332**
	p	,000

Tablo-13'e göre katılımcıların sorumluluk duygu ve davranış düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($p=,000<,01$). Sorumluluk ile dindarlık arasında hem duygu hem de davranış boyutunda pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($r=,332/r=,336$).

Sorumluluk ve dindarlık ilişkisine dair gerçekleştirilen bazı diğer araştırmalarda da bu araştırmada elde edilen sonuca benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Cengil, 2015; Kartopu vd., 2018; Tellioglu, 2015; Ş. Turan, 2019). Orta yetişkinlik döneminde sorumluluğun önemli bir konumu teşkil ettiği ifade edilmişti. Bununla birlikte bu dönem içerisinde dini eğilimin bazı gerçeklerle yüzleşme sonucunda artabileceği de belirtilmişti. Bu bağlamda araştırma kapsamında sorumluluk ile dindarlık arasında pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişkinin açığa çıkması doğal bir sonuç olarak düşünülebilir. Bunun yanı sıra pozitif ilişkinin orta düzeyde olması ya da yüksek düzeyde olmaması ise araştırmada kullanılan ölçeklerle ilgili olabileceği düşünülmektedir. Ancak ilişkinin orta düzeyde olması dahi sorumluluk ile dindarlık arasında güçlü bir ilişkinin olduğunun göstergesi olarak ifade edilebilir.

Sorumluluk ile dindarlık arasında pozitif yönde bir ilişkinin ortaya çıkmasının birçok nedeni bulunabilir. İlk olarak bakıldığında sorumluluk ile dindarlığın birbirleri üzerinde aktif rol oynadıkları ifade edilmişti. Bu bağlamda sağlıklı dindarlığın oluşması için sorumluluk bilincinin gerekliliğine vurgu yapılırken bireysel, sosyal ve bir inanç/düşünce sistemine dair olan sorumlulukların yerine getirilmesinde ise dindarlığa vurgu yapılabilir. Nitekim dinlerin yapı taşlarından biri olarak nitelendirebilecek olan sorumluluk hem bireysel ruh sağlığının hem de toplumsal düzenin sağlanması noktasında oldukça önemlidir. İnsanların kendilerine, ailelerine, içerisinde yaşamış oldukları topluma, kültürlerine ve inanmış oldukları dinlerinin aşkın varlığına yönelik sorumlulukları bulunmaktadır. Özellikle ifade edilen sorumluluk alanları üzerinden düşünüldüğünde sağlıklı bir iletişimin kurulması açısından da önemli bir konumu teşkil

etmektedir. Çünkü sorumluluklarını yerine getirmeyen insan kendi iç hesaplaşmalarında, öteki ile kurduğu iletişimde veya yaratıcısı ile olan bağlarında problemler yaşayabilir. Bu noktada sorumluluklarını yerine getiren bir birey ruhsal olarak sağlıklı bir durum yaşamadan hem gündelik hayatta sorumluluklarını (görevlerini) hem de dini inancının gerekliliklerini yerine getirmeye çalışacaktır. Böylelikle birey hem bireysel ve toplumsal anlamda hem de yaratıcısının nezdinde pozitif bir konumu tercih etmiş olacaktır.

S o n u ç

Orta yetişkinlik döneminde bulunan bireylerin sorumluluk ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki ve orta yetişkinlerin sorumluluk ve dindarlık düzeylerinin bazı demografik değişkenlere (cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir durumu) göre farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiştir. Buna göre elde edilen sonuçlar şöyledir:

Orta yetişkinlerin cinsiyete göre sorumluluk duygu ve davranış düzeylerinin hem duygu hem de davranış boyutunda erkekler lehine anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre orta yetişkin erkeklerin sorumluluk duygu ve davranış düzeyi orta yetişkin kadınlara oranla daha yüksektir sonucuna ulaşılmıştır. Yaşa göre sorumluluk duygu ve davranış düzeylerine bakıldığında ise hem duygu hem de davranış boyutunda anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Medeni duruma göre sorumluluk duygu ve davranış düzeylerine bakıldığında da hem duygu hem de davranış boyutunda anlamlı bir farklılığın olmadığı gözlemlenmektedir. Gelir durumuna göre sorumluluk duygu ve davranış düzeylerine bakıldığında ise sorumluluğun duygu boyutunda gelir durumu gruplarından düşük ve iyi olanlar arasından gelir durumu iyi olanlar lehine anlamlı bir farklılık gösterdiği ancak davranış boyutunda anlamlı bir farklılık göstermediği görülmektedir.

Orta yetişkinlerin cinsiyete göre dindarlık düzeylerinin erkekler lehine anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre orta yetişkin erkeklerin dindarlık düzeyi orta yetişkin kadınlara oranla daha yüksektir sonucuna ulaşılmıştır. Yaşa göre dindarlık düzeylerine bakıldığında ise anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda yaşa göre dindarlık düzeyleri arasındaki farklılaşma 35-40 yaş aralığı ile 46-50 yaş aralığında tespit edilmiştir. Buna göre 46-50 yaş aralığında bulunan orta yetişkinlerin dindarlık düzeyleri 35-40 yaş aralığında bulunan orta yetişkinlere oranla daha yüksek çıkmıştır. Medeni duruma göre dindarlık düzeylerinde de anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda medeni duruma göre

dindarlık düzeyleri arasındaki farklılaşma bekârlar ile evliler arasında evliler lehine gerçekleşmiştir. Buna göre orta yetişkin evlilerin dindarlık düzeyleri orta yetişkin bekârlara oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gelir durumuna göre dindarlık düzeylerine bakıldığında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda gelir durumuna göre dindarlık düzeyleri arasındaki farklılaşmanın gelir düzeyi iyi ile düşük ve iyi ile orta olanlar arasında olduğu görülmektedir. Buna göre gelir düzeyi iyi olan orta yetişkinlerin dindarlık düzeylerinin düşük ve orta gelir düzeyine sahip orta yetişkinlere oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın temel problemi olan orta yetişkinlik dönemindeki sorumluluk ve dindarlık ilişkisiyle ilgili olarak ise orta yetişkinlerin sorumluluk duygu ve davranış düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre sorumluluk ile dindarlık arasında hem duygu hem de davranış boyutunda pozitif yönde ve orta düzeyde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Altuntaş, H. (2020). Kur'an'a göre insanın hak ve sorumlulukları. [çinde] *Sorumluluk Bilinci*. ed. E. Erdem (ss. 13-22). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Aydemir, R. E. (2008). *Dindarlık ve mutluluk ilişkisi (İlk yetişkinlik dönemi)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, A. R. (2009). İnanma ihtiyacı ve dini ritüellerin psikolojik değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(2), 87-100.

Ayten, A. (2009). *Prososyal davranışlarda dindarlık ve empatinin rolü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bahadır, A. (2011). *İnsanın anlam arayışı ve din: Logoterapik bir araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Baynal, F. (2015). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 206-231.

Budak, S. (2021). *Psikoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Cengil, M. (2015). Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinde sorumluluk duygusu ve sorumluluk davranışı üzerine bir araştırma. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 7-23.

Coşkun, S. (2019). Aristoteles ve Kant'ta sorumluluk. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 87-100.

Cüceloğlu, D. (2015). *İnsan ve davranış*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çetin, Ö. (2019). *Rollo May psikolojisinde din ve kişilik*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Çiçek, İ., & Aslan, A. E. (2020). Kişilik ve beş faktör kişilik özellikleri: Kuramsal bir çerçeve. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 10(1), 137-147.

Dam, H. (2003). Yetişkinlere göre din eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4), 31-54.

Doğan, M., & Karaca, F. (2021). Cinsiyetin dindarlık üzerine etkisi: Bir meta analiz çalışması. *Bilimname*, 45, 219-260.

Düzgüner, S. (2019). Pro-sosyal davranışlarda diğerkamılığın (özgecilik) tanımı ve konumu. *Bilimname*, 40, 351-373.

Ercan, B. (2009). *Ortaöğretim öğretmenlerinin sosyal sorumluluk anlayış ve uygulamaları: Antalya örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erikson, E. H. (1987). *Childhood and society*. London: Paladin Graf-ton Books.

Ersanlı, K. (2012). *Davranışlarımız*. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.

Fowler, J. W. (2000). İman bilincinin evreleri (A. U. Mehmedoğlu, Çev.). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 85-104.

Frankl, V. E. (2009). *Ärztliche seelsorge grundlagen der logotherapie und existenzanalyse mit den >Zehn thesen über die person<*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Gezenler, A. (2019). *Orta yetişkinlik dönemi dindarlık ve mutluluk ilişkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Göka, E. (2019). *Hayatın anlamı var mı?* İstanbul: Kapı Yayınları.

Göka, E. (2021). *Psikoloji, varoluş, maneviyat*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Gökalp, A., Uluçınar, U., Değirmenci, N., & Yüksel, K. (2021). Öz denetim ile sorumluluk arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 715-726.

Güngör, E. (1995). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Hökelekli, H. (2015). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.

Hutchinson, B. (2020). *The midlife mind literature and the art of ageing*. London: Reaktion Books.

İlhan, T. (2019). Orta yetişkinlik döneminde psikososyal ve bilişsel gelişim. [içinde] *Yetişkinlik ve Yaşlılık Gelişimi ve Psikolojisi*. ed. H. Bacanlı & Ş. Işık. (ss. 177-204). Ankara: Pegem Akademi.

Karaca, F. (2017). *Din psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Karacoşkun, M. D. (2017). Gelişim kuramları ve dönemlerine genel bir bakış. [içinde] *Din Psikolojisi El Kitabı* ed. M. D. Karacoşkun. (ss. 97-108). Ankara: Grafiker Yayınları.

Kartopu, S., Geçer, H., & Hacikeleşoğlu, H. (2018). Sorumluluk duygusu ve dindarlık: Üniversite öğrencileri üzerine ampirik bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(58), 465-488.

Kımtır, N. (2008). *Benlik saygısı ve dindarlık ilişkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, M. (2010). Demografik özellikler ile dindarlık arasındaki ilişki: Yetişkinler üzerine ampirik bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 217-248.

Korkmaz, S. (2020). Cinsiyete göre dindarlık: Bir meta-analiz çalışması. *Bilimname*, 43, 437-460.

Köylü, M. (2020). *Yetişkinlik dönemi din eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.

Kula, M. N. (2001). *Kimlik ve din*. İstanbul: Ayışığıkitapları.

Kurt, A. (2009). Dindarlığı etkileyen faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-26.

Lachman, M. E. (2001). *Handbook of midlife development*. New York: John Wiley & Sons, Inc.

Lickona, T. (1991). *Educating for character how our schools can teach respect and responsibility*. New York: Bantam Books.

Lightsey, O. R., Jr., Gharghani, G. G., Katz, A. M., McKinney, V. A., & Rarey, E. B. (2013). Positive automatic cognitions mediate the relationship between personality and trait positive affect. *Journal of Happiness Studies*, 14(1), 115-134.

Onay, A. (2004). *Dindarlık etkileşim ve değişim*. İstanbul: Dem Yayınları.

Onur, B. (2017). *Gelişim psikolojisi yetişkinlik yaşlılık ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi.

Özen, Y. (2009). *İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin kişisel ve sosyal sorumluluk yordayıcılarının incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özen, Y. (2013). Sorumluluk Duygusu ve Davranışı Ölçeğinin geliştirilmesi güvenilirliği ve geçerliği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 7, 343-357.

Peker, H. (2017). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Sağır, Z. (2020). Özgeciler ve dini tutum: Farklı meslek grupları üzerine nicel bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 285-319.

Sevindik, D. (2015). *Orta yaş dönemi bireylerde dindarlık-mutluluk ilişkisi: Denizli örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sheldon, K. M., Gordeeva, T., Leontiev, D., Lynch, M. F., Osin, E., Rasskazova, E., & Dementiy, L. (2018). Freedom and responsibility go together: Personality, experimental, and cultural demonstrations. *Journal of Research in Personality*, 73, 63-74.

Tellioglu, B. (2015). *İlk yetişkinlik döneminde sorumluluk ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Topçu, N. (2016). *Ahlak*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Turan, Ş. (2019). *Dindarlık ile sorumluluk ve öz düzenleme arasındaki ilişki: Çukurova Üniversitesi örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, Y. (2017). *Kişilik ve dindarlık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Uludağ, S. (2023). *Takva*. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takva>

Yapıcı, A. (2012). Türk toplumunda cinsiyete göre dindarlık farklılaşması: Bir meta-analiz denemesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1-34.

Yapıcı, A. (2021). *Ruh sağlığı ve din: Psikososyal uyum ve dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi.

Yaran, C. S. (2018). *Müslümanın edinmesi gereken ahlaki erdemler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yılmaz, H. (2007). Hz. Peygamber döneminden günümüze kadınlar ve cami eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 107-130.

Yüksel, A. (2017). Dini gelişim. [çinde] *Din Psikolojisi El Kitabı*. Ed. M. D. Karacoşkun (ss. 111-126). Ankara: Grafiker Yayınları.

---

* Bu makale, yazarın *Orta Yetişkinlik Döneminde Sorumluluk ve Dindarlık İlişkisi* (2022) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 71-91
Issue: 7 • June 2023 • 71-91

Diasporada Din ve Kimlik: Almanya'daki Genç Türk Göçmenler Üzerine Nitel Bir Araştırma

Religion and Identity in the Diaspora: A Qualitative Study
on Young Turkish Immigrants in Germany

Abdulcelil Gürbüz

Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: gurbuz.celil@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-3730-4510
Ankara / Türkiye

PhD Student
Ankara University
Institute of Social Sciences
E-mail: gurbuz.celil@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-3730-4510
Ankara / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1251852>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	15 Şubat 2023 • 15 February 2023
Kabul Tarihi • Accepted	17 Nisan 2023 • 17 April 2023

Ö z e t

Bu araştırma, Almanya’da yaşayan dördüncü kuşak Müslüman-Türk genç neslin, yerel yaşam açısından deneyimlerinin nasıl olduğunu analiz etmektedir. Gençleri, yerel bağlam içerisinde anlamayı hedeflemekte ve bu sayede dördüncü kuşağın sosyo-psiko-dini yaşam sürecini tespit etmeye çalışmaktadır. Bu amaçla çalışmada kültürel kimlikler alanında yaşanan sorunların, genç göçmenlerin inançları, kültürel değerleri, dinî tutum ve davranışları üzerindeki etkilerini ortaya koymak, göçün yol açtığı değişim ve dönüşümler çerçevesinde oluşan adaptasyon sorunları ve bunların dinî yaşayış ve kültür alanındaki etkilerini tespit etmek, dördüncü nesil göçmen gençlerin sosyal ilişkilere katılım düzeyi ve ev sahibi toplumla ilişki durumunun gençlerin kimlik ve din algısına etkilerini araştırmak ve dördüncü nesil Müslüman-Türk göçmenlerin, öznel görüşlerini ortaya koymak hedeflenmektedir. Bu araştırmanın deseni, nitel yöntem kullanılarak ‘betimleyici ve yorumlayıcı durum çalışması’ şeklinde tasarlanmıştır. Nitel veriler, Almanya’da 18-25 yaş aralığında, dördüncü nesil kabul edilen 20 katılımcı Müslüman-Türk gençlerle Eylül 2022 ve Ocak 2023 tarihleri arasında yüz yüze görüşülerek elde edilen yapılandırılmış görüşme kayıtlarından oluşmaktadır. Dördüncü nesil genç göçmenlerle yapılan görüşmelerden elde edilen nitel veriler analiz edilmiştir. 1961 yılında başlayan göç ile Almanya’ya gelen öncü nesillerin Alman toplumuna adaptasyonu ile ilgili çalışmalar yapılmış olsa da orada doğmuş ve büyümüş genç bireylerin kendilerini tanımladıkları kimlik aidiyetleri ve din algıları ile ilgili çalışmalar kısıtlıdır. Bu bağlamda bu makalede dördüncü nesil Müslüman-Türk göçmenlerin Almanya’da özel ve sosyal yaşamlarında din ve kimlik algıları üzerine elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Araştırma sonucunda Almanya’da yaşayan dördüncü nesil gençlerin, İslam’ı yaşama, dini ve kültürel değerlerini koruma konusunda zorluk çekmekte oldukları sonucuna varılmıştır. Buna rağmen genç neslin, Almanya’da yaşamaktan memnun oldukları ve özellikle bazı gençlerin kendilerini Alman toplumuna adanmış hissettikleri tespit edilmiştir. Ayrıca dördüncü nesil gençlerin kültürel ve dini değerlerini korumaya gayret göstermekte oldukları ve sosyal yaşam alanında her iki topluma da ayak uydurmakta zorluk çekmedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle cami ve dini kurumların faaliyetlerine katılmakta olan genç neslin Türkiye ile olan bağlarını korumaya çalıştığı bulgulanmıştır.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Göç • Din • Kimlik
Diaspora • Aidiyet duygusu

A b s t r a c t

This research aims to analyse the experiences of the fourth generation of Muslim-Turkish youth living in Germany in terms of their local life. It seeks to understand the youth within the local context and thus identify the socio-psychological and religious life processes of the fourth generation. To achieve this goal, the study aims to reveal the impact of problems related to cultural identities on the beliefs, cultural values, religious attitudes, and behaviours of young immigrant individuals. It also intends to identify the adaptation issues arising from migration-induced changes and transformations and their effects on religious practices and cultural aspects. Additionally, the research investigates the influence of the level of social engagement and relationship dynamics with the host society on the identity and religious perception of fourth-generation Muslim-Turkish immigrants. The study also aims to uncover the subjective perspectives of these individuals. The research design employs a qualitative approach, specifically a descriptive and interpretive case study. The qualitative data consists of structured interview records conducted face-to-face with 20 Muslim-Turkish participants, aged 18-25, who are considered fourth-generation immigrants, between September 2022 and January 2023 in Germany. The qualitative data obtained from interviews with fourth-generation young immigrants were analysed. While studies have been conducted on the adaptation of the pioneering generations who migrated to Germany since 1961, research on the self-defined identity belonging and religious perceptions of young individuals born and raised there is limited. Therefore, this article presents findings on the "perceptions of religion and identity in private and social life in Germany" among fourth-generation Muslim-Turkish immigrants. The research findings indicate that the fourth generation of young individuals living in Germany face challenges in practicing Islam and preserving their religious and cultural values. Nonetheless, the study identifies that the young generation is content with living in Germany, and some individuals feel deeply connected to German society. Furthermore, it concludes that the fourth generation of young individuals strive to uphold their cultural and religious values and do not face significant difficulties in adapting to both societies within the realm of social life. Notably, their participation in mosque activities and religious institutions reflects their efforts to maintain connections with Turkey.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Immigration • Religion • Identity
Diaspora • Sense of belonging

Giriş

Göç, farklı din, millet, tarih ve kültürlerle mensup toplulukların kendi özel şartlarındaki bir karşılaşmasıdır. Göçmen olarak yaşanan ülkede dil, din ve kültür öğelerinin farklı olması yabancılığı arttırmakta ve “öteki” ile olan karşılıklı olarak pek çok etki ve tepkilere, çatışma ve sancılara yol açmaktadır. Ekonomik, kültürel, sosyal veya herhangi bir nedenle ortaya çıkan göç ile kimlik arasında önemli ilişki vardır. Çünkü kimliği oluşturan toplumsal yapılar çeşitlilik gösterdikçe bireyin sahip olduğu kimlikler de farklılık göstermektedir (Karaduman, 2010: 2887). Göçmenler hem geldikleri ülkelerinin kültürünü ve değerlerini korumaya çalışmakta hem de gittikleri ülkenin kültürü ve değer yargılarıyla yaşamaya çalışmaktadırlar (Güleç & Sancak, 2009: 2856). Bu durumu Almanya’ya göç eden Türklerde görebiliriz. Almanya’ya göç, kişinin bir yandan kendi kültürel ve dini değerlerinden farklı değerlerle buluşması ve diğer yandan da kendi dininin Almanya’ya özgü yapılaşmış şekilleriyle karşılaşması anlamında çarpıcı bir tecrübedir. Gerçi göçmenler için din ve dini yaşayış her ne kadar önceki kültürün bir devamı gibi görünse de bu yeni kültür çevresinde yepyeni bir anlam kazanmakta ve farklı işlevleri yerine getirmektedir (Çelik, 2008: 132).

Kalkınmasını hızlandırmak ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan işgücü ihtiyaçlarını gidermek için işçi göçüne yönelmiş olan Almanya, bu ihtiyacı göç yolu ile gidermeyi amaçlamıştır. Türkiye ise bu dönemde yaptığı ikili anlaşmalarla 30 Eylül 1961 yılında Almanya’ya resmi olarak göçmen işçi göndermeye başlamıştır (Şahin, 2010: 33). Her ne kadar Almanya’da 1973 yılında dışarıdan işçi alımı durdurulmuş olsa da 1974 yılında yürürlüğe giren aile birleşimi yasası ile birlikte göç, uzun bir süre daha devam etmiştir (Coştu & Özdemir, 2021: 76). Almanya’daki Türk topluluğunu genel olarak kategorize edildiğinde, 1961 ve sonrasında gerçekleştirilen ilk göç dalgalarıyla gelenler birinci nesli oluştururken 1974 yılında yürürlüğe giren aile birleşmesi yasasıyla Almanya’da doğan ya da Türkiye’de doğup küçük yaşta bu ülkeye gelmiş olanlar da ikinci nesli oluşturmaktadır. Birinci ve ikinci neslin çocukları üçüncü nesli oluştururken orunları ise dördüncü nesil gençleri oluşturmaktadır.

Türkiye kökenli de olsalar dördüncü nesil genç göçmenlerin Almanya’daki varlığı dikkate alındığında, artık ‘misafir’ hatta ‘göçmen’ olduklarını söylemek çok zordur. Dördüncü nesil genç göçmenler kendilerini doğup büyüdüğü ülkenin aynı yaş grubu ile kıyaslama yoluna gitmiş ve yoksun kaldıkları imkân ve fırsatları kesin bir şekilde algılamaya başlamışlardır (Başkurt, 2009: 86). Almanya’da dünyaya gelen göçmen

Türk gençleri, aynı toprak parçası üzerinde yaşıyor olsa da kültürel ve dini açıdan mensubu bulunduğu millet ve bu milletin değerleri ile farklı sosyal bir çevre içinde bulunmaktadır. Ancak gençlik çağında yaşanan fiziksel değişimler ve ruhsal dalgalanmalarla beraber, sosyal çevre ile yaşanacak olumsuzluklar hem genci etkilemekte hem de gençlerin ailesini ve toplumsal çevresini de etkilemektedir. Almanya'da doğmuş olan üçüncü ve dördüncü neslin topluma entegrasyon sürecinde milli ve dini kimliklerinin ne olacağı veya nasıl olması gerektiği her iki ülke yetkililerince tartışılmaktadır.

Bu bakımdan göç ile başlayan söz konusu dönüşümün, dördüncü nesil gençlerin kimlik ve din algılarına yansımaları araştırmak, bu çalışmanın hedefini oluşturmaktadır.

a. Almanya'da Göçmen Türkler

Göçün başladığı 1961 yılından bugüne Almanya'da yaşayan göçmen Türklerle, nesiller bazında baktığımızda bugün dördüncü nesil Türk vatandaşlarının yaşamakta olduğunu görmekteyiz (Şahin, 2010: 33). Birinci nesil kısa süre kalma niyetiyle Almanya'ya gelmiştir. Kimisi Türkiye'de doğmuş ve bir kaç yıl sonra Almanya'ya gelmiş kimisi Almanya'ya doğmuş olan ikinci kuşak ise ailenin değerleri ile yaşadıkları ülkenin değerleri ve kültürü arasında ikilemde kalmış zamanla “çok kimliliği” ve “çok kültürlülüğü” benimsemeye başlamış olsa da yaşadığı ülkelerde yabancı olarak görülme kurtulamamıştır. Üçüncü nesil ise ikinci nesil Türk göçmenlerin çocuklarından oluşmaktadır. Dördüncü nesil Türkleri ise, ikinci neslin torunları oluşturmaktadır. Üçüncü kuşak ve dördüncü kuşak Türk gençleri Almanya'da doğup büyüyen kuşaktır. Bu kuşaklar, Türk kültürü ve değerlerine nispeten uzak olmakla birlikte etnik kimlik ve inanç boyutunda kimliklerini önemli ölçüde korumuş/korumaktadır.

Almanya'da dördüncü neslin varlığı dikkate alınacak olursa, göçmenlerin ‘özel ve sosyal’ yaşamlarına ilişkin aşağıda yer alan bazı psiko-sosyo-teolojik analizlerin yapılması mümkündür:

(a)-Birinci kuşağının, Avrupa'ya işçi göçündeki temel amacı, birkaç yıl çalışarak para biriktirip tekrar Türkiye'ye dönerek ekonomik açıdan rahat bir yaşam sürebilmektir (Unat, 2002: 183). Bu sebeple Alman toplumuyla bütünleşme, kimlik ya da kültürel tanınma gibi problemleri olmamıştır (Başkurt, 2009: 87). Dini kimliğini yeterli gören birinci kuşak, Almanya'daki yaşamlarına devam ederken kendi çocuklarında başlayan eğitim ve uyum sorunları için kaçınılmaz biçimde pratik çözüm arayışlarına girmişlerdir.

(b)-İkinci kuşağın Hristiyan toplumdan aldığı kültür ile evde Müslüman anne-babanın kültürel aktarımı arasında fark ortaya çıkmıştır. Almanya'da büyümeleri ve bu ülkede okula başlamaları ve doğal olarak buradaki kültürden etkilenmeleri sebebiyle ikinci kuşağın yaşadığı toplumda din, kimlik ya da kültürel değerler alanında yaşadıkları problemler belli ölçüde farklılaşmıştır (Çelik, 2008: 129). Sosyal hayat ve özellikle okul ortamında farklılıkları daha fazla hissetmiş olan ikinci kuşak Türkler, ailenin dini yaşam ve kültürel farklılıkları ile toplumun dini ve kültürel değerleri arasında zorluk çekmiştir.

(c)- İlk iki nesil için Müslüman olduğunu hatırlama Türkiye'ye yönelik ve Türkiye şartlarıyla yakından ilgiliyken 3. ve 4. kuşak için dinsel kimliğe sahip olma konusu, Almanya şartlarına göre Müslüman olma konusu olarak ele alınmaktadır.

(d)-Üçüncü ve özellikle dördüncü nesil, ilk iki kuşağa göre Almanya'da kalıcıdır ve Almanya şartlarına göre hareket eden ve daha rahat harcama yapan nesil olmuştur.

(e)-Dördüncü nesil Türkler, Türkiye'ye karşı özlem duysalar da Türkiye'yi hatıraları olmayan bir "anavatan" olarak kodlamaktadır. Dolayısıyla dördüncü kuşak genç nesiller, buldukları her fırsatta ana vatana gitmeyi isteseler de orada da yaşam şekli ve konuşma dili açısından farklı olarak görülmektedir (Gencer, 2009: 399-406).

(f)-Dördüncü nesil Türk gençlerin, Anavatan'a karşı ilgi ve özelemleri azalmıştır ama bitmemiştir. (Araştırmaya katılan katılımcı gençlerin ifadeleri bu durumu göstermektedir.) Dördüncü kuşak gençler için, sosyal çevrede kullanabilme imkânı az olan etnik dil, yakınları ziyaret durumunda veya tatil yapmaya gidilen memlekette kullanabileceği bir dil haline gelmeye başlamıştır. Bu durum bazı araştırmalarda da vurgulandığı üzere, kültürel ve dini değerlerin sonraki kuşaklara aktarımı konusunu daha karmaşık bir hale getirmektedir (Oruçlu, 1999: 102-103; Akıncı & Kutlay, 2009: 123-137).

(g)-Almanya'da Türk göçmenler, kültürel bakımdan kimliği etkileyen asimilasyon, entegrasyon, sosyal dışlanmışlık ayrılma ve marjinal kalma gibi değişen politika ve pozisyonlarla karşı karşıya kalmışlardır. Göçmen Türklerin kimlik sorunları bağlamında yapılan tanımların çoğu, onları iki kültür arasında sıkışmış 'kurbanlar' olarak yorumlarsa da (Çelik, 2008: 112) dördüncü kuşak Türk gençleri, kültürler arasındaki hareketli zemin üzerinde var olma yeteneği geliştirebilmişlerdir. Bu kuşağın arkadaşlık ve evlilik ilişkileri, eğitim durumları vb. gündelik hayat alışkanlıkları bu durumu göstermektedir.

(h)-Almanya’da ilk nesil Müslüman-Türk göçmenlerin oluşturdukları sivil toplum kuruluşları ve özellikle camiler, dördüncü nesil gençlerin, etnik, dini ve kültürel kimliklerini koruma görevi görmektedir. Dolayısıyla bu kuruluşlar, hem dini değerleri yaşamaya önem verenlerin dinsel yönelimini daha da canlandırmasını da etkili olmakta ve hem de ana vatanında dinsel yaşantısı olmayan, ancak yaşadığı ülkedeki farklılık ve zorluklara karşı dini hareket tarzı ile ilgilenen göçmenleri yönelim açısından etkilemektedir.

b. Problem ve Amaç

Bu çalışmanın problem cümlesi: “Dördüncü nesil Müslüman-Türk genç göçmenlerin ‘özel, sosyal, dinsel’ vb. yaşam boyutlarında karşılaştıkları ırkçılık, sosyal dışlanma ve ötekileştirilme gibi durumlar, gençlerin birlikte yaşam ile ilgili bireysel algılarında nasıl bir betimsel tablo ortaya çıkarmaktadır?” şeklinde oluşturulmuştur.

Bu nitel araştırmanın amacı, Almanya’da Müslüman-Türk-göçmen-geç dördüncü neslin ‘kişisel, sosyal, dinsel’ vb. çeşitli yaşam boyutlarının yanı sıra ‘kimlik ve din algıları, uyum ve entegrasyon’ gibi birlikte yaşama deneyimleri ile gençlerin çeşitli kişisel tecrübeleri hakkındaki bireysel algıları ve bu konudaki görüşlerini ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda bu araştırma, Eylül 2022 ve Ocak 2023 tarihleri arasında Almanya / Frankfurt / Viernheim’da “Dördüncü nesil Müslüman-Türk genç göçmenlerin yaşam deneyiminde edindiği kimlik ve din algılarını haritalama” üzerine nitel veri toplamak amacıyla gerçekleştirilen nitel desenli bir çalışmadır.

Çalışma metodolojisi araştırmanın amacına ve konusuna uygundur. Çalışma grubu, araştırma evrenini temsil yeteneğine sahiptir. Araştırmada yer alan sosyo-demografik bilgi formu ile yarı yapılandırılmış görüşme soruları, tüm katılımcılar tarafından içtenlikle cevaplanmıştır. Araştırma Almanya / Frankfurt / Viernheim sınırları içinde yaşayan dördüncü nesil Müslüman-Türk genç göçmenlerle yapılmıştır. Dolayısıyla bu nitel araştırma için yapılan genellemeler, araştırmada kullanılan çalışma grubuyla sınırlıdır. Metodolojik olarak nitel araştırma yöntemi kullanılan araştırmada gençlerin evli ya da bekâr olmasına bakılmamıştır. Yaş konusunda sınırlama yapılmış ve 18-25 yaş aralığındaki genç nesiller çalışmaya alınmıştır. Genç neslin dini ve milli olma durumu da (Müslüman-Türk) özellikle dikkate alınan kategorilerden birisidir.

Her ne kadar Almanya’da dünyaya gelmiş ve uzun zamandan beri Almanya’da yaşıyor olsa da gençler bir “azınlığa” mensup olarak ve bu azınlığın değer yargıları ile büyümektedir. Türk gençleri için ne “Türk” ne de “Alman” olmak; ne ailesinden öğrendiği kültürel mirası tümüyle

yaşayabilmek ne de içinde bulunduğu toplumun değerlerini tamamıyla benimseyemiyor olmak gerçek manada arada kalmışlıklara sebep olmaktadır. Bu durum zaten zor olan gençlik dönemini, göçmen gençler açısından daha da zorlaştırabilmektedir. Nitekim Almanya’da yaşayan göçmen gençlerin ailelerinin değerleri ile büyüdüğü ve ev sahibi toplumun kültürel değerleri arasında kaldığı, nereye ait olduğunu bilemediği ve bir kültür/kimlik/aidiyet problemi yaşadığı sıklıkla belirtilmektedir. Farklı kültürden ve dinlerden insanlarla bir arada yaşayan göçmen Türk gençlerin, içinde buldukları bu süreci anlamak amacıyla genç Türk göçmenlerle derinlemesine görüşmelerde bulunmak, bu görüşmelerden yola çıkarak göçmen olmanın nasıl bir his olduğu ve ne anlama geldiğini, gençlerin uyum sürecini nasıl deneyimlemekte olduklarını ve bu süreçte manevi ihtiyaçlarının neler olduğunu belirlemek alanda yapılacak çalışmalara katkı sunacaktır.

c. Yöntem

Yöntem olarak bu nitel araştırmada “betimleyici ve yorumlayıcı durum çalışması” esas alınmıştır. “Gözlem, görüşme ve veri analizi yöntemlerinin esas alındığı, duyguların ve tepkilerin olduğu gibi ve kapsayıcı şekilde ortaya çıkartılması için nitel yöntemin takip edildiği” araştırmaya nitel araştırma denmektedir (Baltacı, 2019: 368-369). Nitel araştırmanın en önemli yöntemi ‘görüşme’dir. Görüşme katılımcıların görüşlerini, yaşam deneyimlerini ve duygularını tespit etmede üzerinde durulan güçlü bir nitel yöntemdir. Görüşmenin ana yöntemi ‘sözlü iletişim’dir (Yıldırım, 1999: 7-17). Nitel çalışmalarda, nitel verinin sayılara indirgenmesi amaçlanmaz. Nitel veriyle araştırmacı, çalışmakta olduğu konuyla ilgili gerçekçi bir resim oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle nitel verinin detaylandırılarak ayrıntılı bir şekilde ortaya konması önem arz etmektedir (Özdemir, 2010: 327).

Daha önce ifade edildiği gibi bu çalışma, betimleyici ve yorumlayıcı duruma önem veren nitel bir çalışmadır. Durum çalışması, belirli durum hakkında gözlem, görüşme, görsel-işitsel materyaller ve dokümanlar gibi çoklu bilgi kaynakları aracılığıyla ayrıntılı ve geniş bilgi toplamak ve bir durum betimlemesi ya da durum temalarını ortaya koymaktır (Creswell, 2009’dan akt. Çayır & Gökbulut, 2015: 255). Bu çalışmanın nitel verisi, mülakat esnasında katılımcıların ifade ettikleri görüşme metinleridir. Özetle, çalışma grubu seçiminden veri toplama ve analiz sürecine kadar geçen aşamalarda nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır.

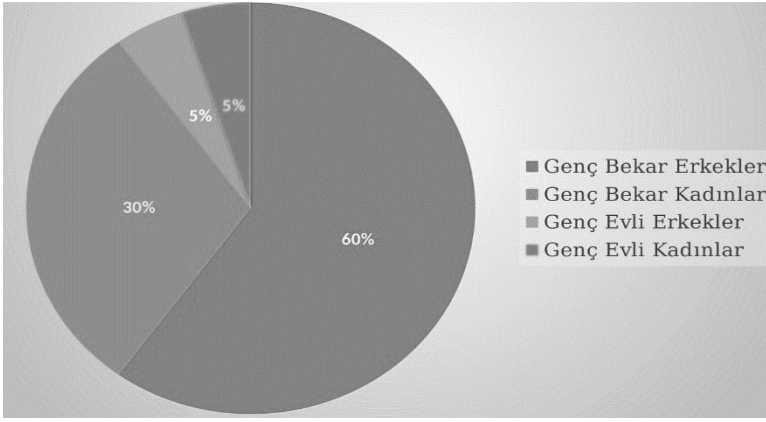
c.a. Çalışma Grubu ve Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma için çalışma grubunu oluşturulurken olasılığı bilinmeyen örnekleme yöntemlerinden ‘kolay ulaşılabilir durum örnekleme’

kullanılmıştır. Bu örnekleme türü, diğer örnekleme yöntemlerinin kullanılmadığı, araştırmaya hız ve pratiklik kazandıran, araştırmacıya yakın ve erişilmesi kolay olan bir grubun seçilmesine işaret eder (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu araştırmanın çalışma grubunu, dördüncü nesil genç Müslüman-Türk göçmenlerden Viernheim’da yaşayan yirmi genç katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcıların isimleri etik kurallar gereği kodlanmıştır. Araştırmada gönüllü olarak yer alan katılımcılar sosyo-demografik özellikler başlığında sıralama halinde gösterilmiştir. Araştırmada yer alan katılımcıların erkek ve kadın olma; ayrıca evli ve bekâr olma durumu Grafik-1’de gösterilmektedir.

Grafik-1:
Araştırmada yer alan katılımcılar

c.b. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada, yazılı ve sözlü olmak üzere iki farklı veri toplama aracı kullanılmıştır.

1-Sosyo-Demografik Bilgi Formu: Araştırmacı tarafından geliştirilmiş ve görüşmeye katılan gençlerin sosyo-demografik bilgilerini toplamak için kullanılmıştır. Formda yer alan demografik sorular, öncelikle katılımcıların cinsiyet, yaş, meslek gibi nitel verilerini toplamak için tasarlanmıştır. Ayrıca formda yer alan diğer açık uçlu sorularla da katılımcıların aile yapısı ve evlilik durumu, evli ise eşin kökeni, kültürel yaşam olanakları, bireysel kimlik ve dindarlık algıları ve psiko-sosyal durumları ve manevi ihtiyaçları ile ilgili verilerin toplanması hedeflenmiştir.

2- Yarı Yapılandırılmış Görüşme: Araştırmacı tarafından öncelikle konuyla ilgili oluşturulan literatür incelenmiştir. Daha sonraki aşamada katılımcılarla yapılacak görüşmeler için araştırmanın amaçları çerçevesinde yarı yapılandırılmış mülakat soru formu oluşturulmuş; sorular

araştırmanın amaçlarını ve sürecini bilen, alanında uzman din psikoloğunun görüşleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Hazırlanan bu sorulara, alan uzmanının görüşleri alınarak son şekli verildikten sonra görüşme aşamasına geçilmiştir.

c.c. Uygulama ve Analiz

c.c.a Uygulama

1-Form doldurma aşaması: Araştırmanın nitel verileri, Eylül 2022-Ocak 2023 tarihleri arasında toplanmıştır. Veri toplamak için gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden katılımcılarla ön görüşmeler yapılmış ve çalışmanın amacı açıklanmıştır. Daha sonra ise araştırmaya gönüllü katılmayı isteyen katılımcılara ‘sosyo-demografik bilgi formu’ verilmiş ve formu doldurmaları istenmiştir.

2-Görüşme aşaması: Bu araştırma için yapılan görüşmelerde öncelikle gönüllülük esası temel alınmıştır. Araştırmaya katılmak isteyen gençlere, yüz yüze görüşme talebi iletilmiş ve gönüllü olan 18-25 yaş aralığındaki gençlerle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde ismi geçen kişilerin özel hayatlarını koruyabilmek amacıyla bilimsel etik kuralları gereği “Katılımcının adı ve soyadının baş harfleri ile cinsiyeti ve yaşı” şeklinde kodlama yapılmıştır. Görüşmeler sırasında ses kayıt cihazı kullanılmış ve daha sonra bu kayıtlar üzerinden analizler yapılmıştır.

c.c.b Analiz

1-Temalandırma aşaması: Elde edilen veriler, nitel araştırmalarda sıklıkla tercih edilen içerik analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. İçerik analizine başlanmadan önce kategorik olarak çalışmanın amacı doğrultusunda, araştırmacı tarafından temalar ve alt temalar düzenlenmiştir. Buna göre çalışmadan elde edilen nitel verileri kategorik olarak analiz edebilmek için: 1- sosyo-demografik özellikler, 2- özel yaşam, 3- dini yaşam, 4- sosyal yaşam ve sosyal çevre ile ilişki durumu, 5- manevi ihtiyaçlar, şeklinde beş başlık altında nitel ana temalar ve alt temalar kullanılmıştır.

2-Görüşme çözümü aşamasında görüşmelerden elde edilen veriler, nitel veri kaynaklarına göre sınırlandırılarak içerik analizi yapılmaya hazır duruma getirilmiştir. Veriler, belirlenen temalar ve alt temalar doğrultusunda analiz edilmiştir. Görüşmelerin çözümünde katılımcıların her biriyle ilgili verilerin karışmaması için “Katılımcının adı ve soyadının ilk harfleri, cinsiyeti ve yaşı” şeklinde bir kodlama yapılarak çözüm gerçekleştirilmiştir.

d. Bulgular

Birlikte yaşamının sosyal, dini ve psikolojik anatomisini konu alan makalenin bu bölümünde, Viernheim sınırları içerisinde yaşayan dördüncü nesil Müslüman-Türk genç göçmenlerin “özel ve sosyal yaşamları” üzerine bilgi toplamak amacıyla oluşturulan yapılandırılmış görüşme soruları esas alınarak gerçekleştirilen görüşme metinlerinin alt temalarına göre çözümlerine yer verilmiştir.

Bu makalede, içerik analizi sonucunda elde edilen bulgular: 1- Katılımcının kendini tanıtmaması, 2- Özel yaşamı, 3- Dini yaşamı, 4- Sosyal yaşamı ve sosyal ilişki durumu, 5- Manevi ihtiyaçları olmak üzere beş ana tema altında toplanmıştır.

Türkler, 1961 yılında başlayan ve sonrasında devam eden göç neticesinde, çok farklı olaylarla karşılaşmışlardır. Geldikleri yer ile anayurtları arasında, zamanla karma bir kültür oluşturmaya başlamış olan Türk göçmenler (Taşgın, 2009: 597), yeni vatanlarında geleneksel yaşamlarını sürdürmeye devam etmişler ve geldikleri ülkenin kültürel yaşamından farklı ve yeni bir sosyal sınıf ortaya çıkarmışlardır. ‘Özel, sosyal, dinsel’ vb. çeşitli yaşam boyutlarında; ‘Göçmen dördüncü nesil Müslüman-Türk gençlerin, din ve kimlik algıları’ni tespit etmeyi hedefleyen bu nitel çalışmada; Müslüman-Türk göçmenlerin “özel ve sosyal yaşamları” üzerine elde edilen bulgular çerçevesinde, aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

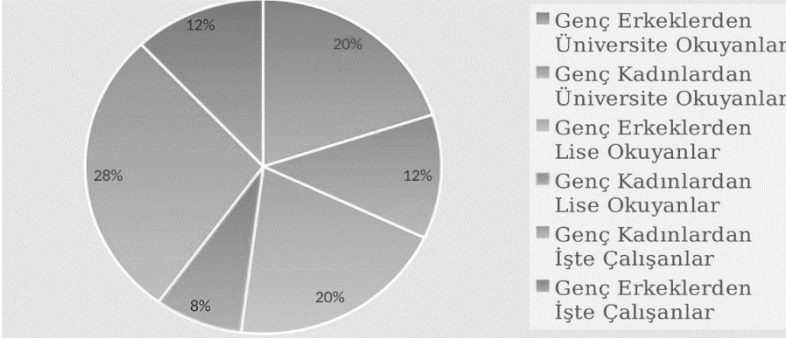
d.a. Sosyo-Demografik Özellikler

• Bu nitel araştırmaya katılan 20 katılımcıdan yedi kişi, genç kadınlardan oluşmakta ve 13 kişi, genç erkeklerden oluşmaktadır. Genç kadınlardan, bir kişi evli, eşi Türk ve çocukları yoktur. (Katılımcı: 6) Erkeklerden bir kişi evli ve eşi Alman asıllı Müslümandır. Bir tane çocukları vardır. (Katılımcı: 1).

• Katılımcı erkeklerden 3 kişi 18 yaşında; 2 kişi 19 yaşında; 4 kişi 21 yaşında; 1 kişi 22 yaşında; 3 kişi de 23 yaşındadır. Katılımcı genç kadınlardan 2 kişi 18 yaşında; 1 kişi 20 yaşında; 2 kişi 23 yaşında; 1 kişi 24 yaşında ve 1 kişi de 25 yaşındadır. Katılımcı erkeklerden 5 kişi Üniversitede okumakta; 5 kişi lisede okumakta ve 3 kişi de çalışmaktadır. Katılımcı kadınlardan 3 kişi üniversitede okumakta; 2 kişi lisede okumakta ve 2 kişi de çalışmaktadır. Katılımcılardan bir kişi, on bir yaşında Almanya’ya gelmiş (Katılımcı: 11); diğer tüm katılımcılar Almanya’da doğmuştur. Katılımcıların eğitim ve çalışma durumu Grafik-2’de verilmiştir.

Grafik-2:

Katılımcıların eğitim ve çalışma durumu

• Katılımcıların kişisel bilgileri burada belirtilmemiş sadece genel özellikleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. On birinci katılımcının dışında tüm katılımcılar Almanya doğumlu olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların tamamı Almancayı iyi bilmektedirler. Erkek katılımcılardan bir kişi, (Katılımcı: 1) Alman asıllı bir Müslümanla evli ve bir çocuğu vardır. Kadın katılımcılardan da bir kişi, (Katılımcı: 6) Türk'le evli ve çocukları yoktur. Çevresinde Türkçeyi konuşan çok fazla kimse olmadığından Almancayı daha iyi konuştuğunu belirten katılımcının ifadesine göre (Katılımcı: 3) Türkçe sık kullanılan bir dil olmadığından unutulmaya doğru gitmektedir. Türkiye ile ilişkileri konsolosluk üzerinden devam eden dördüncü nesil Türk gençler, Türkçe resmi yazıları anlamakta zorlanmaktadır.

d.b. Özel Yaşam

• Özel yaşamın en önemli alanının 'aile' faktörü olduğu bilinmektedir. Katılımcılardan 1 ve 6 evlidir. Katılımcı 1, Alman asıllı Müslüman bir kişiyle evlidir. Katılımcı 6 ise Türk asıllı Müslüman ile evlidir. Katılımcılardan 1'in çocuğu varken, 6'nın çocuğu yoktur.

• Almanya'ya göçen birinci nesil göçmenlerin, daha çok göçmenlerle sosyal ilişki kurduğu ve evlilik konularında da tercihlerini Türklerden yana kullandıkları, yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur (Coştu ve Özdemir, 2021: 76). Ancak bu araştırmada, dördüncü nesil gençlerin, Alman asıllı kişilerle evliliğe olumlu baktıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu konuda yakınları karşı çıkacak olsalar da Alman toplumunda büyümüş genç nesillerin, etnik veya kültürel farklılıklara rağmen arkadaş çevrelerinde, Almanlara yer vermenin yanı sıra, onlarla evlilik yapmaya da olumlu baktıkları tespit edilmiştir. [Soru] = 1. Evli misiniz? Evliyseniz eşiniz Türk mü Alman mı? Alman ise yabancı birisiyle evliliğin avantajları ve dezavantajları nelerdir? Katılımcı-1: "Evliyim ve eşim Alman asıllı

Müslümandır. Biz lisede arkadaşlık yapıyorduk. Daha sonra bu birlikteliğimizi ilerletmek istedik. Ben üniversiteyi kazanınca evlenmek istedim. Annem ve babam karşı çıksalar da ben onları ikna ettim. Eşim daha önceden Müslüman oldu ve daha sonra evlendik. Avantaj olarak pek bir şey söyleyemeyeceğim çünkü biz sınıf arkadaşydık ve birbirimizi sevince evlenmek istedik. Dezavantaj olarak eşim farklı kültürden olduğu için bazen ailelerimiz ile bir araya geldiğimizde davranış şekillerimiz farklı olabiliyor. Bir de dil konusunda sorun olabiliyor. Dedem ve babam bize geldiklerinde çok iyi Almanca bilmediklerinden biraz komik olabiliyor. Birde çocuğumuz var. Çok olmasa da bu konuda da biraz kaygılarım var.

• Dördüncü nesil gençlerden evli olanlar, çocuklarına kültürel değerlerini aktarma konusunda bazı şeyleri dezavantaj olarak görseler de aynı ortamda büyümüş olma, aynı okulda okumuş olma ve aynı dili kullanma gibi sebeplerle, Alman asıllı kişilerle evlenmektedirler. Katılımcı-1: “Alman asıllı bir Müslümanla evli olduğum için bazen kaygılanıyorum. Tabi ki kendi öz kültürümüzü öğretmek istiyorum. Ama bunu ne kadar başarabilirim bilmiyorum. Eşimle Almanca konuşuyoruz, ikimizde burada doğduk. Ben Türkçe konuşmayı annem ve babamdan öğrendim. Evde olduğumuz zaman, bizimle Türkçe konuşurlardı. Şimdi biz, evde eşimle Almanca konuşuyoruz. Çocuğumuza Türkçeyi ve kendi kültürümüzü nasıl öğreteceğiz bilmiyorum. Ben üniversitede son sınıftayım ve gün içerisinde okula gidiyorum. Eşim de çalışmaya gidiyor. Bu nedenle çocuğu anneme bırakıyoruz. Annem çalışmadığı için çocuğa bakabiliyor. Bu konuda annemin etkili olacağını biliyorum. Umarım öyle olur ve evladımız kendi öz kültürünü de öğrenebilir. Bu katılımcının nitel ifadeleri bu konudaki problemleri açık biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bugün Almanya’daki Türk kökenli gençlerin, kozmopolit bir arkadaş çevresine sahip olma ve evliliklerini de bu yönde gerçekleştirme durumuna açık olduklarını söylemek yerinde olacaktır. Doğal olarak bu durum genç nesillerin bireysel, sosyal ve kolektif kimliklerini de etkilemektedir.

d.c. Dini Yaşam

• İslam’ı yaşamakta zorluk çekiyor musunuz? sorusuna katılımcıların %10’u zorluk yaşamıyorum cevabını verirken, %90 İslam’ı yaşamakta zorluk çekmekte olduklarını ifade etmişlerdir. Bu duruma göre, Almanya’da doğmuş ve büyümüş olsalar da, daha önceki nesiller gibi dördüncü nesil gençler de, İslam’ı yaşamakta zorluk çekmektedirler. Oruç tutma konusunda zorluk yaşayanların; başörtüsü konusunda kendisini rahat hissetmeyenlerin; namaz vakitleri ve ezan sesi konusunda

zorluk çekenlerin; okul ortamında ve çevrede İslam'ı yaşamada zorlananların ve çalışan genç kadınların ifadeleri bu durumu göstermektedir.

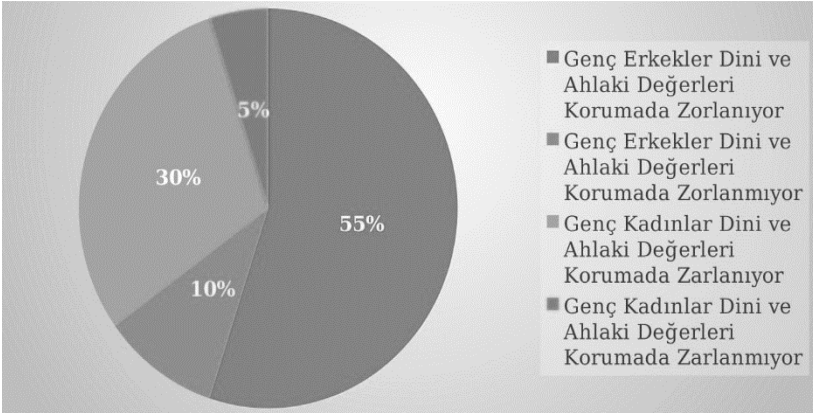
• İslam'ı yaşama konusunda zorluk çekmediğini belirten katılımcı 6: “Dinimi yaşamakta zorluklarla karşılaşmıyorum” ifadesini kullanmış ve bunun sebebini açıklamamıştır. Diğer katılımcı ise şunları ifade etmiştir: “İslam'ı yaşarken zorluklarla karşılaşmıyorum. Almanlar bana İslam'ı yaşamayın, namaz kılmayın veya oruç tutmayın diye bir şeyler demiyorlar. Bunlar insanın içinden gelen şeyler.” (Katılımcı: 10)

Katılımcı-19: “Almanya’da çalışan bir bayan olarak İslam’ı yaşamakta zorlanıyorum. Hem iş yeri imkânları hem de namaz vakitleri açısından dinimi tam olarak yaşayamıyorum.”

• “Dini ve ahlaki değerlerinizi korumada zorluk yaşıyor musunuz?” Sorusuna verilen cevaplarla oluşturulan Grafik-3’e göre, genç göçmenlerin içinde yaşadıkları ülkede, dini ve ahlaki değerlerini korumada zorluk çektikleri anlaşılmaktadır.

Grafik-3:

Dini ve ahlaki değerlerinizi korumada zorluk yaşama

• Yalnızlık duygusuna karşı göçmen gençlerin kendi aralarında oluşturdukları arkadaş ve hemşerilik gibi ilişki grupları onlara, yaşadıkları toplumda geleneksel tutum ve davranışlarını sürdürme imkânı sağlamaktadır. Aynı dine mensup ve kültürel değerlere sahip kişilerle kurulan anlamlı kültürel temaslar, göçmen gençler için bir korunma ve dayanışma ile birlikte, dini değerlere dayalı bir bilgi birikiminin kaynağını oluşturmaktadır. Katılımcıların tamamı, Almanya’daki cami ve dini kurumların dini, sosyal ve kültürel faaliyetlerini faydalı bulduklarını ve bu tür etkinliklere katılmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Cami ve dini ku-

rumların yaptığı faaliyetlerin dini bilgilerini arttırdıklarını da ifade etmektedirler. “Dini bilgilerim artıyor, doğruyu yanlışını daha iyi öğrenebiliyoruz, Müslüman olduğumuz için bizlere İslam’la ilgili çok sorular soruluyor bunlara cevaplar veremiyoruz. Ama camilerde yapılan programlarda İslam’la ilgili sorulara cevaplar verebilecek bilgiyi öğrendiğimi düşünüyorum.”

• Göçmen Türk gençler için, dinsel nitelikli grup ve cemaatlerin faaliyetleri, göçmen gençlerin kendi içinde bir dayanışma grubu oluşturmalarını sağlamaktadır. Nitekim katılımcıların ifadelerinden bu durum rahatça anlaşılmaktadır. Faaliyetlere katılınca huzur bulduklarını ve kendilerini mutlu hissettiklerini söyleyenlerin ifadelerinden bu açıkça anlaşılmaktadır. Bu konuda faaliyetlere katılmakla rahatladığını söyleyen bir katılımcının ifadesi bu tezimizi doğrulamaktadır. “Cami ve dini kurumların faaliyetlerini çok iyi buluyorum. Bu etkinliklere katılınca kendimi rahatlamış hissediyorum.” (Katılımcı: 7). Yaşadığı toplumda göçmen olarak görülme ve aynı ülkede doğmalarına rağmen Türk gençlerinin karşılaştıkları kültürel sorunlar gençleri hem camilere hem de dini kurumların kültürel faaliyetlerine katılmaya yönlendirmektedir. Nitekim Uslu’da Almanya’da gençlerle yaptığı çalışmada benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Uslu, 2010).

• Farklılıklardan ziyade ırkçılığın, ötekileştirmenin ve dışlamaların etkisiyle gençler ya tepkisel bazda öz kültürlerinden uzaklaşmakta veya değerleri ve inançları aşırı yüceltmekteler. Katılımcı ararken bu gruplaşmayı çok net yaşamış olduk. Hayatlarına, dini arka planda bırakarak devam etmeyi tercih eden gençlerle mülakat yapma imkânı ve durumu maalesef bulunamamıştır. Gözlemlerimiz doğrultusunda diyebiliriz ki dinlerine karşı bu tutumlarının arka planındaki ana sebeplerden birisi kendi değerleriyle (İslamî kültür) yaşadıkları ülkenin değerlerinin (Hristiyan kültürü) farklı olması ve öz değerlerinin yaşadıkları ülkede kabul görmemesidir. Görüşmeyi kabul eden katılımcıların, kendilerini dine yakın gördükleri, dini hayatlarının tüm noktalarına aksettirmeseler de dini davranışta bulduklarında kendilerini iyi ve mutlu hissettiklerini ifade ettikleri sonucuna varılmıştır. (Tüm katılımcılar). Şunu açıkça ifade edebiliriz ki dinin bu gençlere kazandırdığı anlam ve motivasyon çok dinamik ve etkilidir. Özellikle ‘öteki’ ve ‘azınlık’ oldukları bir ülkede, ‘entegre’ ve ‘asimile’ şartlarını değerlendirme durumunda gençlerin dini düşünceleri, onların zor durumlarda ayağa kalkıp güç bulmalarını sağlayan ve yollarını aydınlatıp onlara yeni hedefler belirleyen bir kaynak olma görevi üstlenmektedir.

d.d. Sosyal Yaşam ve Sosyal Çevre

• Türk göçmenler için, Almanya’da uzun bir süre “gastarbeiter” yani (misafir işçi) “yabancı” anlamına gelen “auslander” terimi kullanılmış olsa da, bugün bunların yerine yeni bir terim kullanılmaktadır ki bu terim, “göçmen kökenli” anlamına gelen “migrationshintergrund” kelimedir. Ancak bu durum Türk kökenlilerin, Almanlar tarafından tam anlamıyla kendilerinden birileri olarak görülmedikleri anlamını da taşımaktadır. Durum böyle gelişmiş olsa da gençlerden bazıları kendilerinin göçmen olmadığını, ailesinin göçmen olduğunu, dolayısıyla bu sınıflandırılmalara kendilerinin tabi tutulamayacağını vurgulamaktadır. Dördüncü nesil gençler, Almanya’nın yaşantısına adapte olmuş ve kendilerini Avrupalı-Türk-Müslüman olarak görmektedirler. Bu araştırmada yer alan katılımcıların, kimliklerini aktarırken “Burada doğdum” cümlesini kimliğiyle birlikte söyleme ihtiyacı hissetmeleri ve kendilerini Alman toplumuna adanmış olarak ifade etmeleri bu durumu göstermektedir. Araştırmaya katılan gençlere sorulan: “Almanya’da yaşamaktan memnun musunuz?” sorusuna: “Üniversiteyi kazanma ve okuma imkânının Almanya’da daha kolay olması, Almanya’da disiplin olması, kurallara katıyen uyulması, maddi imkânların çok iyi olması, meslek yapma ve iş bulma ve para kazanma imkânlarının kolay olması, sosyal hizmet verilen kurumlarda hizmet almak için sıra bekleme durumunun olmaması.” verilen cevaplarla gençler, olumlu tablolar çizmişlerdir. Bu araştırmanın genel sonuçlarına göre, sosyal yaşamda bazı dezavantajlar ile karşılaşmakta olsalar da dördüncü nesil genç göçmenlerin, Almanya’daki yaşamlarından memnun oldukları açık bir biçimde görülmektedir. Bir katılımcının ifadesi bizim bu tespitimizi desteklemektedir: “Ailem burada ve onlarla yaşamaktan memnunum. Almanca biliyorum ve çevremdeki insanlarla anlaşmakta sorun yaşamıyorum.” (Katılımcı: 8).

Almanya’da yaşayan dördüncü kuşak gençlerin, Türkiye’ye duydukları özlemin fazla olduğu görülmektedir. Nitekim araştırmaya katılanların ifadeleri bunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle dördüncü kuşağın kimlik algısında, Türkiye hasreti azalmış gibi görülmekte olsa da bittiğini söylemek mümkün değildir.

• Birey kendisine ait hissettiği toplumun değerlerini, yabancı bir kültür ve kimlik altında koruma içgüdüğü geliştirmektedir (Çoştı, 2021: 79). Bizim tespitimize göre, genç neslin sosyal yaşamda karşılaştıkları zorluklar, onların, dini ve etnik kimliklerine olan aidiyetliklerini zayıflatmamıştır. Nitekim Çoştı’nun (2021) tespiti, bu durumu desteklemektedir. Ayrıca usulunun yaptığı araştırmada da aynı sonuçlara ulaşılmıştır (Uslu, 2010). Günlük konuşma ve iletişim açısından dil tercihlerine baktığında, iki dili de konuşma imkânına sahip olsalar da, dördüncü nesil gençler, daha çok Almancayı kullanma yolunu tercih etmektedirler ki bu

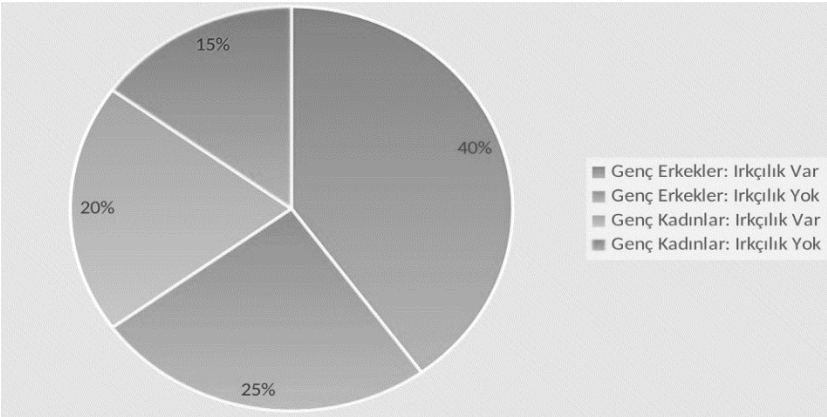

durum çok normaldir. Çünkü dördüncü nesil gençlerin kendileri ile Türkçe konuşacak aile büyükleri -nesiller bazında- azalmaktadır. Dördüncü kuşağın bu durumunun, Türk dilinin gelecek nesillerde devam etmesi adına negatif bir görünüme sebebiyet vermekte olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

- Ulus-ötesi topluluk yaşamında, farklı kimliklere sahip bireylerin bir arada yaşaması ve karşılıklı etkileşim içine girme imkânlarının kolaylaşması melez ve çoğul ve karmaşık kimlik biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Almanya’da doğan ve burada büyüyen dördüncü nesil gençler, yaşadıkları toplumunun eğitim sürecinden geçerek, Alman toplumunun değerleri ve yaşam biçimleriyle sosyalleşerek büyüdükleri için, köklü bir dönüşümün eşiğine gelmişlerdir. Türkçeyi çok iyi bilmediklerini ifade edenler, Almanya’da yaşamaktan memnun olduklarını ifade edenler, vatan özlemi çekmediklerini belirtenler bu konunun desteklendiğini göstermektedir. Genç nesillerdeki bu durum, dördüncü kuşak gençliğe özgü yeni bir görüntü arz etmektedir.

- Ailelerinden aldığı kültürel deneyimin yanında, dördüncü nesil gençlerin, küçük yaşlardan itibaren Kindergarten’da (Anaokulu) sosyalleşmeye başlamaları, okul hayatına burada devam etmeleri ve Almanlarla aynı çevrede birlikte büyümeleri, onların, iki taraflı bir kültür sentezi oluşturmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla genç Türkler, kültürel, dini ve etnik değerlerini unutmazken, Alman kültürüne de kolaylıkla uyum sağlamaktadırlar. Türk göçmenler üzerine yapılmış bazı çalışma sonuçları da, bu konuyla paralellik göstermektedir (Aslan, 2018: 209; Göker, 2013: 332; Güllü, 2003: 186; Solaktaş, 2020: 48; Yurdakul & Çaha, 2018: 158–159).

Grafik-4:
İrkçılık ve ötekileştirmeye maruz kalma

Yukarıdaki Grafik-4'e bakıldığında yaşadığı ülkede ırkçılığa maruz kaldığını söyleyenlerin oranı % 60 olsa da Almanya'da yaşamakta olan dördüncü nesil Türk gençler için bu durum, çok kötü bir sonuç olarak değerlendirilmemelidir. Bunun nedeni, katılımcılardan büyük bir oranın, yani % 40'ın ırkçılığa maruz kalmadığını ifade etmiş olmasıdır. Çelik'in (2008: 121) araştırmasında savunduğu "Yabancı düşmanlığı ve ırkçılığın, Almanya'da yaşayan Türklerin en önemli problemi" olduğu tezine karşı; bu araştırmadaki nitel veriler çerçevesinde ortaya çıkan sonuç, Alman vatandaşlarının, birlikte yaşadıkları Türk gençlerini kabul etmeye başladıkları ve onları dışlamadan, onlarla birlikte yaşamaya alışmaya başladıklarını ortaya koymaktadır. Evet, ırkçılık bitmemiştir ama ırkçılığa maruz kalmadıklarını ifade edenlerin oranı (%40) azımsanamayacak kadar çoktur. Genç Türkler, Türkiye ziyaretini neredeyse her yıl gerçekleştirmektedirler. Bu ziyaretler, aile ve akraba ziyaretinin yanında tatil olarak da değerlendirilmektedir. Bunun yanında dördüncü kuşakta, Türkiye özleminin giderilmesi ve kültürel gezilerin de, bu ziyaretin amaçlarından biri olduğu görülmektedir. Bu veriler doğrultusunda, dördüncü nesil göçmen Türk gençlerinde -tatil ziyareti bile olsa- Türkiye özleminin devam ettiği ve bu özlemin azalmadığı görülmektedir.

d.e. Manevi İhtiyaçlar

• Yaşadıkları sosyal ortamda, göçmen oldukları her fırsatta vurgulanan Türk gençlerini, asimile edebilme adına (bu sadece Türkler için var olan bir uygulama değil, yabancı olarak görülen herkesin karşılaştığı bir durum) her türlü önlemi almaktadır. Bu amaçla yaşamın her alanında (dini, kültürel ve sosyal) kültürel birlikteliği sağlamaya yönelik önlemler alınmaktadır. İlkokul ve daha sonrasında gençler, tüm resmi eğitimlerini, devletin çatısı altında resmi olarak hizmet sunan okullarda tamamlamaktadırlar. Bu okullarda din eğitimi, tamamıyla Hristiyan kültürü çerçevesinde verilmektedir. Bazı gençler, hafta sonları birinci ve ikinci nesillerin inşa ettikleri camilerde, İslam kültürünü ve tabii ki bu camiler Türklerle ait olduğu için Türk kültürünü gayri resmi şekilde öğrenmektedirler. Dördüncü nesille birlikte, İslam din dersleri (velilerden talep olması ve dilekçe verilmesi durumunda ki resmi belgelere sahip din dersi öğretmenin de olması gerekiyor) bazı eyaletlerde okutulmaya başlamıştır. Çalışmamızın bağlı olduğu Hessen eyaletinde milli eğitim bakanlığı itiraz etmiş olsa da, yüksek mahkeme kararıyla isteyen öğrencilere İslam din dersi verilmektedir. İçinde büyüdükleri toplumun kültürel değerleri Müslüman Türk gençlerini psiko-sosyo-spirituel açıdan etkilemektedir. Ayrıca, aile ortamında gördüğü dini ve kültürel davranışlar ile yaşadığı çevrede (okul, işyeri, resmi daireler) karşılaştığı davranışlar da gençlerin ruhsal yapılarını etkilemektedir. Aynı ülke de doğmuş, aynı mahallede

yaşamakta ve aynı dli konuşmakta olmasına rağmen, göçmen Türk gençlerin ırkçılık ve sosyal dışlanmışlığa da maruz kalmaları onları olumsuz etkilemektedir. Böyle bir ortamda büyüyen gençlerin; ‘manevi açıdan hissettiğiniz ihtiyaçlarınız nelerdir?’ sorusuna verdikleri cevaplara baktığımızda, dördüncü nesil gençlerin, sabır konusuna daha çok ihtiyaç hissettikleri tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan dördüncü nesil Türk gençlerin psiko-sosyal yaşamlarında ihtiyaç hissettikleri manevi değerler: ‘Sabır’, ‘İyilik’, ‘Güven’, ‘Doğruluk’, ‘Tevekkül’, ‘Karşılıklı Güven’, ‘Huzur’, ‘Samimiyet’ şeklinde saptanmıştır. Bireyin kendisi, çevresi ve Tanrı ile ilişki durumunu ortaya koyan, hayata ve dine dair konuları esas alan maneviyat konusunda batı literatüründe çalışmalar yapılmış ve ölçekler geliştirilmiştir (Gow ve ark. 2011; Unterrainer ve ark. 2012).

S o n u ç

Almanya’da dördüncü nesil göçmen Türk gençlerin yaşam deneyimleri, kimlik gelişim süreçleri ve yaşadıkları topluma ve Türk kültürüne karşı algı biçimleri dikkate alınarak gençler ile ikili görüşmeler yapılmıştır. Araştırma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde dördüncü kuşak gençlerin neredeyse tamamı, kendilerini Türk kültürüne ait hissetmektedir. İslam’ı yaşama, dini ve kültürel değerlerini koruma konusunda zorluk yaşıyor olsalar da, genç nesillerin Almanya’da yaşamaktan memnun oldukları tespit edilmiştir. Özellikle bazı gençler kendilerini Alman toplumuna adanmış görmektedirler. Kendilerini böyle görseler de dördüncü nesil gençler, kültürel ve dini değerlerini muhafaza etmeye gayret göstermekte ve sosyal yaşam alanında yaşamakta ve her iki topluma da ayak uydurmakta zorluk çekmemektedirler. Özellikle cami ve dini kurumların faaliyetlerine katılmakta ve Türkiye ile olan bağlarını korumaya çalışmaktadırlar. Bir göçmen olarak, Almanya’da kültürel ve dini farklılıklarla birlikte yaşamının getirdiği sorunlara maruz kalmakta ve bu sorunlarla baş etme konusunda manevi destek olarak sabır değerine ihtiyaç duymaktadır. Sonuç itibari ile dördüncü nesil gençlerin, kendilerine özgü bir Türk-Alman kültürü oluşturduğu söylemek yerinde olacaktır. Bunun nedeni bu çalışmaya katılan, kimliğini Türk aidiyetiyle tanımlayan gençlerin iki toplumda da yer bulan, iki kültürden de izler taşıyan bir yaşam sürmeleri ve kendilerini bir topluma ait hissederken diğer topluma da zorlanmadan uyum sağlayabilmeleridir.

Göçmen Türk gençlerin aynı kültürel değerlere sahip kişilerle oluşturdukları ilişki grupları, dinsel nitelikli grup ve cemaatlerin faaliyetleri Türk göçmen gençlerin kendi içinde bir dayanışma grubu oluşturmalarını sağlamaktadır. Aynı dine mensup ve kültürel değerlere sahip kişilerle kurulan anlamlı kültürel temaslar, göçmen gençler için hem dili

koruma hem dayanışma hem de dini değerlere dayalı bilgi birikiminin kaynağını oluşturacak ve gençlerin yaşadıkları toplumda kimlik ve geleneksel tutum ve davranışlarını sürdürme imkânı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Akıncı, M. A. & Kutlay, Y. (2009). *Intergenerational identity reconstruction and ethnic identification among Turkish speakers in France*. [içinde] Yurtdışındaki Türkler: 50. yılında göç ve uyum / Turks abroad: Migration and integration in its 50th year. Ed. M. Erdoğan. Ankara: Orion Kitabevi.

Aslan, A. (2018). *Çokkültürlülük ve entegrasyon tartışmaları bağlamında üçüncü kuşağın kimlik algısı ve din: Köln örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Abi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5(2). 368-388.

Başkurt, İ. (2009). Almanya'da yaşayan türk göçmenlerin kimlik problemi. *İstanbul Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*. 12(2), 81-94

Creswell, J. W. (2009). *Qualitative inquiry & research design choosing among five approaches*. USA: Sage Publications

Çayır, N. A. & Gökbulut, Ö. (2015). Yaratıcı drama yöntemi ile öğretmen yeterliklerinden kişisel gelişim üzerine nitel bir çalışma. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 252-270.

Çelik, C. (2008). Almanya'da Türkler: Sürekli yabancılık, kültürel çatışma ve din. *Milel ve Nibal*, 5(3), 105-142.

Gencer, M. (2009). *Almanya'daki Türk göçmenlerin uyum ve eğitim süreçleri*. [içinde] Yurtdışındaki Türkler: 50. yılında göç ve uyum / Turks abroad: Migration and integration in its 50th year. Ed. M. Erdoğan. Ankara: Orion Kitabevi.

Gow, A. Watson, J. R., Whiteman, M. & Deary, I. J (2011). A stairway to heaven? Structure of the Religious Involvement Inventory and Spiritual Well-Being Scale. *J Relig Health*. 50, 5-19

Göker, G. (2013). *Göç, kimlik, aidiyet: kültürlerarası iletişim açısından İsveçli Türkler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Güleç, S. & Sancak, H. (2009). Göç, kimlik ve aidiyet: Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli gençler açısından bir analiz. *Uluslararası Davraz Kongresi Bildirileri* (24-27 Eylül 2009).

Güllü, İ. (2003). *Almanya'daki üçüncü kuşak Türk gençlerinin dini tutum ve davranışları: Köln örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Karaduman, S. (2010). Modernizmden postmodernizme kimliğin yapısal dönüşümü. *İstanbul Yaşar Üniversitesi E dergisi*, 5 (17), 2886-2889.

Oruçlu, A. (1999). Müslüman kökenli göçmenler ve Avrupa: Bugün ve gelecek üzerine. *Mehir Dergisi*, 4, 101-118.

Özdemir, M. & Coştu, Y. (2021). *Almanya'daki Türk ailelerinde kimlik*. [çinde] Din ve Toplum Üzerine Yazılar. Ed. Y. Coştu. UK: Lap Lambert Academic Publishing.

Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 323-343.

Solaktaş, R. (2020). *Kimlik din ilişkisi (Almanya'da yaşayan üçüncü kuşak Türkler üzerine bir araştırma)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, B. (2010). *Almanya'daki Türkler; Misafir işçilikten ulusötesi (transnasyonel) bağların oluşumuna geçiş süreci*. Ankara: Phoneix Yayınları.

Taşgın, A. (2009). *Türkiyeli göçmenlerin kurgusu: İki kültür kaskacından çıkış imkânı*. [çinde] Yurtdışındaki Türkler: 50. yılında göç ve uyum / Turks abroad: Migration and integration in its 50th year. Ed. M. Erdoğan. Ankara. Orion Kitabevi

Unat, N. A. (2002). *Bitmeyen göç; Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Unterrainer, HF. Nelson, O., Collicutt, J. & Fink, A. (2012). The english version of the multidimensional inventory for religious/spiritual well-being (MI-RSWB-E): First results from British college students. *Religions*, 3, 588-599.

Uslu, N. (2010). *Almanyadaki Müslüman gençlerin camilerden beklentileri*. Bachelorarbeit. Grin Verlag.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Yıldırım, A. (1999). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim*. 23 (112), 7-17.

Yurdakul, A. & Çaha, Ö. (2018). Almanya'da yaşayan üçüncü nesil Türkiye kökenlilerde kimlik algısı. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslam'i ve Politik Bilimler Dergisi*. 3(1), 140-162.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 93-114
Issue: 7 • June 2023 • 93-114

Evrimsel Din Psikolojisi Perspektifinden Hayatta Kalabilme Ögesi Olarak Din

Religion as an Element of Survival from the Perspective of
Evolutionary Psychology of Religion

Tevhide Demirel

Yüksek Lisans Öğrencisi
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: tevhidemirel@gmail.com
Orcid: 0000-0002-7025-997X
Gaziantep / Türkiye

MA Student
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Institute of Social Sciences
E-mail: tevhidemirel@gmail.com
Orcid: 0000-0002-7025-997X
Gaziantep / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1202612>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	11 Kasım 2022 • 11 November 2022
Kabul Tarihi • Accepted	25 Mayıs 2023 • 25 May 2023

Ö z e t

Din, insanlığın dününden bugününe hayatını şekillendiren en önemli unsurlardan biridir. Din, her tür coğrafyada bambaşka tarihlerde ve birbirinden son derece farklı insanlar için ortak bir payda olmuştur. İnsanlığın varlığının bir uzantısı olarak ortaya çıkan din ve inançlar, farklı form ve içerikler barındırarak insanlığı etki altına almıştır. Sayısız etki alanı içeren dinin insanlığın gelişimi ve uygarlık olma serüveninde önemli bir yapı taşı olduğu yadsınamayacak bir toplumsal gerçekliktir. İnsanlık, tarihsel serüveninde topluluklar halinde örgütlenmeler kurmuştur. Bu örgütlenmeler özellikle farklı din mensupları arasında kimi zaman yıkıcı, ayrıştırıcı sonuçlar doğursa da dinler genel mahiyette toplumların bir arada huzur ve güven içerisinde yaşamasını öngören hüküm ve ilkeler içermişlerdir. İnsanların avcı toplayıcı toplum yapısından uygarlaşmış toplum yapısına geçişinde din güçlü bir etkiye sahiptir. Doğa kendi iç bütünselliğinde uyum, denge ve ahenk içerisinde. Canlılar ona adapte olabildiği, uyum sağlayabildiği sürece yaşamlarını güven içerisinde sürdürebilirler. Dinler genelde insanları, özelde mensuplarını bir araya getirip topluluklar halinde güven içerisinde yaşamalarına olanak tanımıştır. Nitekim bireylerin ve toplumların doğada ve toplumsal yaşamda güç ve hâkimiyet kazanabilmeleri için onları bir araya getirebilecek bir itici güce ihtiyaçları vardır. Güçlü olanın hayatta kalabildiği doğa yasalarına göre din doğaya adapte olmayı sağlamıştır. Çalışmanın amacı, insanın doğaya adaptasyon sürecinde dinin etkisini incelemektir. Bunun için İnsanın doğaya adaptasyonu, evrim, Evrimsel Psikoloji, Darwin'in Evrim Teorisi konunun izahiyeti açısından önemlidir. Yeni bir fikrin kavram, kuram, önemli düşünürlerin fikirleri ekseninde çıkarım yapılması sistemi gözetildiği için genel olarak kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu noktada konuyla ilgili literatür büyük önem arz etmektedir. Araştırma konusu ile ilgili kaynaklar toplanmış, daha sonra toplanan bu bilgiler evrimsel din psikolojisi perspektifince değerlendirilmiştir. Bu makalede hayatta kalabilme unsuru olarak din konusu üzerine var olan literatür bilgisi taranarak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile dinin doğaya adapte olabilmede etken olma problemi ele alınmıştır. Dinin yaşamın sürdürülmesinde önemli bir etken olduğu çıkarımıyla evrimsel din psikolojisi literatürüne yeni bir bakış kazandırılmıştır.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Adaptasyon • Doğal seçim • Evrim
İşlevselcilik

A b s t r a c t

Religion is the most crucial element that has shaped human life from the past to the present. Since the emergence of humankind, religion and beliefs have been intertwined with its existence. It is an undeniable social reality that religion, with its various forms and contents, has influenced humanity, encompassing numerous domains. Religion has served as a fundamental building block in the development and journey towards civilization. It has acted as a common denominator for diverse individuals across different geographies and periods of history. Throughout its historical trajectory, humanity has organized itself into communities. Although such organizations have sometimes resulted in destructive and divisive consequences, religions, in general, have contained principles and provisions that aimed at facilitating peaceful and secure coexistence among societies. Religion has wielded a significant influence during the transition from a hunter-gatherer societal structure to a civilized one. Nature inherently operates in harmony, balance, and cohesion. Living beings can sustain their lives securely as long as they adapt and harmonize with nature. Once this harmony is established, initially on a mental level and subsequently on a spiritual one, individuals become aware of the conditions, and life can become more favorable. Religion has exerted a profound impact, both as a cause and an effect, on the perpetuity and survival of life. Throughout humanity's historical journey, the coexistence of individuals and communities has been facilitated by religion, leading to the acquisition of power and dominion. Religion has brought individuals together, enabling them to live in communities founded on trust and security. Consequently, religion has gained power, dominance, and ultimately emerged as a significant factor in survival. In accordance with the laws of nature, where the strong prevail, religion has adapted to nature. Thus, individuals and communities have required a propelling force capable of uniting them to acquire power and dominion. Religion has fulfilled this role, uniting its adherents and fostering a communal existence rooted in trust. Religion has gained power, dominion, and ultimately emerged as a vital component for survival. This adaptation to nature has resulted in dominance and has facilitated the evolution of societies, leading to their transformation into civilizations. This study aims to explore the influence of religion on humanity's adaptation to nature. By doing so, it contributes a new perspective to the literature on evolutionary psychology of religion.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Adaption • Natural selection
Evolution • Functionalism

Giriş

Din, çalışmanın kilit taşıdır. Farklı coğrafyalar, yaşam biçimleri farklı inanç, ideoloji ve dinleri beraberinde getirmiştir. Her devirde din, insan yaşamı için büyük bir yere sahip olmuştur. Tarihsel süreçte insanlar onu yaşamakla beraber onunla ilgili farklı düşünceler de geliştirmişlerdir. Dinin ana gayesi insan hayatında düzen, ilke, kural, sistem, disiplin vermek belirli bir yaşam stili oluşturmaktır. Bunu yaparken insanın duygu düşünce ve beklentilerini eğilimlerini dikkate alır. Dini pratikler ritüeller uygulayış noktasında insanın tüm fonksiyonları iş birliği içerisinde dirler. Din ne salt düşünce ne sadece ne de uygulamadır. İnsan kişiliğinin bütünüdür bir uygulamasıdır (Hökeleki, 2016: ss.46-47). Dini anlamadan insanı, yaşamı, varoluşu ve bilhassa konuyu anlamak mümkün değildir. İnanç varoluşla paralel bir düzlemde ilerlemiştir. Yaşam serüveninde insan, duygu düşünce ve inançlarıyla yaşama adapte olmuştur. Dinin varoluşsal açıdan insan için önemi yadsınamaz. Birey topluma yönelik aidiyetini din, inanç ve değer yargılarıyla gerçekleştirmiştir. Bireydeki psikolojik, bilişsel ve pek çok alanda din önemli etki alanları içerir. Kendinden güçlü bir varlığın himayesinde güvende hisseden insan, din ve inanç kalıplarını gelişim ve tekamül sürecinde beraberinde getirmiştir.

Dinin özünün ne olduğu, nereden geldiği sorusuna cevap verebilmek için psikolojik süreçler dikkate alınmalıdır. Din psikolojisi inanan bireydeki psikolojik süreçleri betimleyici bir şekilde tasvir etmiştir. Din psikolojisinin yeni bir alt disiplini olan Evrimsel din psikolojisi ise canlılığın geçirdiği evrim ve bununla birlikte ondaki bilişsel, psikolojik süreçleri inceler. Evrimsel din psikolojisinin kapsamı altına giren hayatta kalabilme ögesi olarak din konusu ise psikoloji içerisinde dindarlık ve adaptasyon ilişkisini anlamlandırmada yüksek önem arzeder.

Doğa, insan ve din iç içedir. Doğayı ve insanın var olduğu çevreyi tanımadan insanı tanımak ve anlamak mümkün değildir. Zira her canlı türü kendi habitatında doğasını yaşar. Doğanın ve canlılığın, değişimin tarihi olan evrim, adaptasyon ve doğal seçim canlılığın kökeni için bakılması gereken ilk konular olacaktır.

a. Evrim, Adaptasyon ve Doğal Seçim

Adaptasyon, en basit ifadesiyle uyum sağlamak demektir. Varyasyonları çevreye daha uyumlu hale getiren beceriye, doğal seçim sürecine adaptasyon denir. Doğal seleksiyon sürecinde başarılı olmuş, hayatta kalabilmiş canlıda evrimsel olarak uyumlu olma özelliği mevcuttur. Adapte olabilen canlıda seçilime destek sağlayan seçici özelliklere ve

becerilere adaptif (uyabilen) özellik denir. Adaptif olabilmek ile Adaptasyon kavramı karıştırılmamalıdır. Adaptif özellik adaptasyon için süreç, adaptasyon ise sonuçtur. Adaptasyon, evrimin ve Evrimsel Psikoloji'nin ana kavramlarından biridir. Adaptasyon türlerin habitatında başarılı olmasını sağlayan kalıtsal değişikliklerdir (Bakırcı, 2018).

Doğal seçim sürecinde canlının hayatta kalabilmesi için uyum sağlaması, adaptif bir yapıya sahip olması gerekir. Uyum başarısı canlının türünün sürdürülebilmesinde ve çeşitlenmesinde önemlidir. Yaşam döngüsünde çevre değiştikçe var olan canlı popülasyonları da değişir. Var olan popülasyondaki canlılar seçilmeye ve elenmeye başlar. Varyasyonlar arasında seçilenler daha yüksek adaptasyon gösterenlerdir. Daha avantajlı özelliklere sahip olan adaptif bir yapıya sahip olan tür yaşamını kolaylıkla sürdürülebilir. Uyum becerisi geliştiremeyenler ise talihsizdirler. Seçim gösterenler avantajlıdır gelecek nesillere gen aktarımında bulunabilirler. Daha kolay hayatta kalıp ürerler. Elenen grup geleceğe genlerini aktaramaz. Bir türün uyum sağlayıp sağlayamama durumu canlının genotip ya da fenotip bir özelliğine bakılarak anlaşılır. Yani türün genlerinde yahut fiziksel özelliğine bakılarak adaptif yapıda olup olmadığı anlaşılır. Şayet çevre şartları iyi tanımlanırsa bu durumda özel olarak gözlem yapıp o canlının uyum süreci hakkında bilgi edinilebilir. Nesnel biçimde canlının uyumlu mu, değil mi olduğunu anlayabilmek için canlının yaşamı, üreme sayısı, yaşam süreci detaylı gözlem yapıp yaşamından sonra bir sonuca ulaşılabilir. Bu uyumluluk durumu durağan değil hareketli, aktif, türün yaşamı boyunca sosyal ortamıyla sağladığı etkileşimin bir genelidir. Adaptasyon fiziksel bir form, gen değil süreçtir (Bowler, 2003).

Doğal seçimle evrimini tamamlayan canlılar, evrim sonrası adaptasyona uğrarlar. Canlılık özellikleri evrimleştiği sürece adaptasyonun mümkün olduğu söylenir. Adaptasyon evrimin konusudur, evrimle doğrudan bağlantı içersindedir ve evrim olmadan spesifik bir anlam taşımaz. Evrimin çatısı altında yer alan bir alt başlıktır. Adaptasyon için evrim kaçınılmazdır. Her adaptasyonun evrimleştiğini söylenebilir fakat evrimleşen her özelliğin adaptasyona uğradığı söylenemez. Adaptasyon varsa mutlaka evrimleşme vardır. Ve canlı seçim türlerinden 'Doğal Seçim' ile evrimleşmiştir. Diğer seçim türlerinden cinsel seçim sonucuyla evrimleşen her canlı mutlaka adaptasyona uğrar denilmez. Genetik aktarım nedeniyle gerçekleşen evrim adaptasyon kabul edilmediği görüşü kabul görmektedir. Nitekim canlıdaki uyum sağlayıcı bu özellikler ile canlılar hayatta kalabilmeyi sağlarlar (Martin, 2010).

Evrimsel biyoloji terminolojisinde farklı canlı türlerine varyant, mutant veya çeşitler denir. Bunların bi kısmı uyum sağlayıcı beceriye sahipken bi kısmı adaptif değildir. Adı geçen bu çeşitler arasındaki ilişki bazen karmaşık olabilir. Fakat adaptasyon ile karmaşıklığı birbirinden ayırmak gerekir. Adaptasyonun sağlanması için karmaşık olma zorunluluğu yoktur. Adaptasyonun amacı karmaşıklık meydana getirmek değildir. Canlılar sayısız türün değişim ve gelişim alanına açıktır. Bu duruma evrimleşebilirlik denilir. Adaptasyon süreci birikimli olarak ilerler, yeni eklemeler yaptığında yıllar sonra tekrar geçmiş haline dönmeyebilir. Yani ilk ve orijinal olan özellik adaptasyon sonucunda asimile olabilir. Uyum sağlayıcı değişimlerle birlikte birikerek ilerleyen adaptasyon sürecinde tür tanınmayacak değişim formlarına girebilir.

Theodosius Dobzhansky, evrimin biyoloji için yüksek bir öneme sahip olduğunu belirttikten sonra adaptasyona ilişkin üç farklı kavram tanımlaması yapar. Bunlar: Adaptasyon, adaptiflik ve adaptif özelliktir. Adaptasyon, Bir türün bulunduğu yaşam alanına daha elverişli ve uygun yaşamasını sağlayan evrimsel süreçtir. Adaptiflik ise bir canlı varyasyonun o habitatta hangi ölçüde yaşamını sürdürebildiğidir. Yani adaptasyon seviyesi, adepte olma düzeyidir. Bu ikisinden farklı olarak adaptif özellik, canlı türünün evrimsel süreçte yaşadığı adaptasyon süreci sonucunda meydana gelen yaşamda uyum sağlama becerileridir. Adaptasyonun bir sonucu, verisidir. Hayatta kalma, canlılığını sürdürebilme olanağını arttıran özellikler adaptif özelliklerdir (Wang, 2014).

Adaptasyon konusunda bilinmesi gereken bir diğer konu Adaptasyon-modifikasyon ilişkisidir. Modifikasyon bilindiği üzere canlıda çevrenin yaşam koşullarının etkisiyle meydana gelen genlerle ilgili olmayan yaşamsal değişimlerdir. Çevre koşulları canlının fenotipini etkileyebilir fakat bu durum gen yoluyla gelecek nesillere aktarılamaz dolayısıyla modifikasyon kalıcı olmayan değişimlerdir. Bireyin hayatı ile sınırlı olup belli bir faktöre bağımlı olarak ortaya çıkar. Faktör ortadan kalktığında modifikasyon sona ermiş ve başa dönülmüş olur. Evrim tanımının altına girmezler; gelişimsel, geçici değişimlerdir. Oysa adaptasyon evrimin bir ürünüdür ve aktarım yoluyla kalıcılığını sürdürür. Adaptasyonlar fenotipik plastisite, aklimasyon ya da öğrenme değildirler. Yani canlının farklı ortamlarda hayatta kalmak için geliştirdiği beceriler, canlının yaşadığı süreyle kayıtlı olan geçici dönemsel farklılaşmalar, çevreden kaynaklı olgunlaşan değişimler değildirler. Bilakis kalıtsal, süreççerisinde belirlenen özelliklerdir (Ceylan, 2021).

Adaptasyon konusunda yapılan başka bir yaklaşım ise mevcut yaşamda gelişen pek çok özelliğin adaptasyonun evrimleşmesiyle

oluşturduğudur. Beş parmak sayısına sahip olmamız, ten rengimiz, hücrelerimizimizin işleyişi vb. pek çok özelliğimiz uyum sağlayıcı bir evrimsel mekanizmadır. Bu durumun hayvanlar habitatında da örnekleri mevcuttur. Baykuşların keskin görebilme yetenekleri, yarasaların sesleri işitmeye yönelik hassasiyet kabiliyetler vb. bunlar canlıların doğada üstünlük sağlayabilecek gensel aktarımlardır. Doğadaki bu ve benzeri özelleşmeler türlerinin atalarından aktardığı genlerin adaptasyonudur. Adaptasyon genler arasında üstünlük ve seçim yarışı ortaya çıkarak güçlü gelemeyen türleri eleyip yok oluşuna sürükler. Türlerin bugün yok olma sebepleri arasında en belirgin adaptif özellik sağlayamamalarıdır. (Price, 1980).

Adaptasyon ile Evrimsel Biyoloji yakın olup adaptasyon, Evrimsel Biyoloji'nin üzerine çalışma yapılmış kısımlarıdır. Evrimsel Biyoloji literatüründe adaptasyona yakın olup birbiriyle karıştırılan bazı kavramlar vardır bunlar: Takas ilkesi, mimikri(taklit), karşılıklı evrim, kamuflaj, eksaptasyon (ön adaptasyon), niş inşası, kemer üstü dolguları, körelmiş işlevini yitirmiş organlardır. Adaptasyonla ilgili en belirgin ayırım adaptasyonun bir evrimsel süreç olup evrim olmadan anlaşılamayacağıdır. Sonuç olarak adaptasyonlar doğal seçim yoluyla olan evrimsel değişimlerdir. Evrim konusunun bir alt başlığı olan adaptasyon kavramı evrimden bağımsız anlaşılabilir.

Evrim kavramı, süreç içerisinde yaşanan değişim demektir. Evrim genel mahiyette farklı alanlar için söz konusu olabilir örneğin; dünyanın evrimi, kültür evrimi, kimyasal evrim gibi. Evrim aniden olmayan zaman içerisinde doğal rutin dengesinde, kendiliğinden ve varlığı sürekli olarak gerçekleşen değişim sürecidir. Evrim, niceliksel ve niteliksel olan değişimlerin her ikisini de kapsar. Yavaş yavaş, ağır ağır, evre evre gerçekleşir. Burada konu kapsamında bahsedilen evrim, canlı varyasyonunda görülen biyolojik evrimdir. Bir Biyoloji terimi olarak evrim, canlı türünün diğer canlı türleri arasında bir ayırım yapılmasını sağlayan biçim ve yapı bakımından oluşan değişim, gelişim süreçlerinin tamamıdır. Popülasyon içerisindeki genetik dağılımının asırlar içindeki seçim baskısıyla değişmesi, evrim sürecinin bir parçasıdır. Modern bilim için evrim olmazsa olmaz bir konu alanıdır.

Evrim düşüncesinin tarihsel sürecine bakıldığında 19. yüzyılda canlı dünyasında ve insan sosyal dünyasında evrim fikri belirmiştir. Bu düşüncenin ortaya çıkması Jeoloji ve Biyoloji alanında gerçekleşen bir gelişme olarak adlandırılırsa da bu fikrin ortaya çıkma âmili daha ziyade toplumun sosyal ortamıdır. Zira bir düşüncenin gelişmesi o toplumun sosyal ortamından bağımsız gerçekleşemez. Yüzyıllar geçtikçe toplumlar

yüksek düzeyde gelişme ve ilerleme kaydetmişlerdir. Bu gelişme ve ilerlemeye istinaden insan zihni de yeni fikirleri hazmedebilecek bir hazır bulunuşluğu içermiştir. Hızla gelişen ve ilerleyen dünyada değişim fikri daha dikkat çekici hale gelmiştir. Evrim düşüncesinin ortaya çıkışındaki sosyal ortamda teknik ve zihinsel yaşanan değişimler, canlı türleri arasında seyreden değişim süreci olan evrim düşüncesinin anlaşılmasında uygun bir zemin oluşturmuştur. Sosyal çevrenin etkilerini de içinde barındırarak evrim fikri, ilk etapta biyolojinin alanı içerisinde ortaya çıkmış biyoloji içerisinde biçimlenerek canlılığın yapı taşı olmuştur. Biyoloji alanıyla bilim literatürüne dahil olan evrim fikri, canlı dünyasında günümüzde bir faraziye değil olayların dayandırıldığı bir argümantasyon ve gerçeklik oluşturmuştur (Boran, 1948: 60).

Evrım konusu yeni dönemde üzerine çokça konuşulan konular arasında yer almaktadır. Evrim Teorisi genellikle Darwin ile anılsa da Darwin'den yıllar evvel bu görüşe mensup önemli düşünürlerin mevcudiyeti dikkatten kaçmamaktadır. İlk olarak Amerikalı bilim tarihçesi 1874 yılında John William Draper tarafından İleri sürülen bu argümana göre evrim düşüncesine geçmişten beri gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan farklı düşünürler tarafından denilmiştir. Cahız ve İbn-i Miskeveyh bu düşünürler arasındadır. Draper, Cahız ve Miskeveyh özelinde teistik evrimin tarihsel kökeni meselesini ana mekanizmasına yerleştirmiştir. Antik Çağlar'dan ortaçağ İslam düşüncesine kadar Darwin öncesi modern döneme değin evrimin kendisi yahut mekanizmalarına ilişkin açıklamaların var olduğu düşüncesi Müslüman düşünürler tarafından ifade edilen bir iddiadır (Kaya, 2022: 19).

Teistik ve tarihsel evrim fikrinden ayrı olarak yaşamın bir tarihi olduğu göndermesi biyolojik evrim tanımlaması içerisinde gerçekleşir. Seçilim yarışındaki canlılar ortak bir atadan gelerek evrimleşmesiyle ilgili düşünce yüksek kitlelerce kabul görmüştür. Geçen zamanla beraber ise değişim çeşitlenmiştir. (Taslaman, 2007: 13-15). Evrim ve değişim kavramları sıklıkla birbirini yerine kullanılan ifadelerdir. Aralarında bir takım benzerlikler olduğu gibi farklılıkları da birbirinden ayırmak gerekir. Evrim bir değişim sürecidir. Fakat her değişimin yer aldığı durumda evrimden bahsedilemez. Değişim daha geniş bir perspektifte ele alınmış evrim ise daha spesifik bir değerlendirmeye tabidir. Değişim ve değişim türleri önceki haline çevirilebilir. Ama evrim geriye çevrilemez bir değişimdir. Evrim daha soyut değişim daha somut bir anlam içerir. Değişim, tarihi olayların kronolojik sıralanışı gibi içeriklere sahipken Evrim tarihi ve coğrafi olaylar izole, mücerrret bir zaman olgusu sıralamasıdır. Evrim mukayeseler ile sıraya koyulur. Değişim bir olayın eskiden olduğundan farklı bir hale gelme sürecidir. Evrim ise yapısal bir

değişimdir (Boran, 1943: 62). Bu hususta evrim ve değişim birbirine zıt ya da alternatif kavramlar değildirler. Evrim yoktur değişim vardır gibi indirgemeci ifadeler bilimsel olarak geçerli ifadeler değildirler. Önemli olan aradaki farklılıkları ayırt ederek görmezlikten gelmeden, bilinmezliğe sürüklemekten meseleyi anlamaktır.

Biyolojide yer alan evrim düşüncesi ilk olarak Darwin ile ortaya çıkmamıştır. İlk kullanan kişi Darwin olmasa da Darwin ile beraber evrim, çarpıcı ve sistematik bir hüviyet kazanmıştır. Darwin'den önceki Biyoloji araştırmaları yaşamla alakalı bir birbiriyle doğrudan bağlantıları olmayan bilgiler birikimiydi. Darwin, bu karmaşık süreci, kendi içinde yapılandırıp sistematikleştirdi. Bu noktada Biyoloji'nin bir dil bilgisini inşa etti. İlk evrim düşüncesi, felsefe ve doğa düşüncesi mimari olan Antik Yunan kültüründen gelmiştir. Antik Yunan Evrim fikri Darwin'in evrim düşüncesine çok benzer formda olmakla beraber Darwin, geçmiş kadim birikimleri derleyip geliştirerek günümüz modern evrim kuramıyla biyoloji alanın katkıda bulunmuştur. Ayriyeten biyolojinin temel gündem problemlerin anlaşılmasına yardımcı olan Darwin'in evrim kuramı, bilimsel ampirik verilemlerle birlikte biyolojik ve organik evrimin açıklayıcısı olmuştur (Boran, 1943: 62).

Kendi döneminin bilim ve koşulları çerçevesinde kuramını geliştiren Darwin ve öncesinde yer alan evrim düşüncelerinde sorulan iki soru ortaktır. Bunların ilki canlıların kökeni nedir ve canlılar dünyasındaki çeşitlilik nasıl ortaya çıkmıştır?, ikincisi gerçekleşen değişim ve çeşitlenmeyi, türleşmeyi sağlayan yöntemler mekanizmalar nelerdir? Soruları olmuştur. Darwin bu ve daha fazla soruyu cevaplandırmak adına evrim kuramı geliştirmiştir. Onun evrim düşüncesinin ana savunusu günümüzde bilim mecralarınınca kanıtlanmış, canlılar dünyasında var olan değişim süreçleridir. (Schultz, 2001: 203)

Genel bir değişim süreci anlamını da kapsayan evrim, canlılıkla birlikte makinalarda da gerçekleşmiştir. İnsan evrimine benzer bir formda iddia edilen makinelerin evrimi sürecinin unsurları da doğal seçim ve varoluş mücadelesi olmuştur. Butler tarafından ortaya koyulan makinelerin evrimi düşüncesine göre, rekabet alanında avantaj kazanmak gayesiyle mucitler farklı, yeni makineler icat ediyorlardı. İcat edilen yeni makineler bir rekabet içerisinde önceki makinelerden farklı yeni yaşam koşullarına göre özellikler geliştiriyorlar ve şartlara daha fazla uyum sağlayıp eskilerin elenmesini sağlıyorlardı. Canlılarda işleyen sürecin bir kopyasıymış gibi görünen bu durum bir adaptasyon mekanizmasını dönüştürüp netice olarak ihtiyaçları karşılayamayan uyum sağlayamayan eski makineler tıpkı doğada uyum sağlayamayan canlılar nesli tükenen varlıklar gibi yok oluyorlardı. Bu düşünce daha ileri bir versiyona

taşınıp canlılarda geçirilen evrim sürecinden daha hızlı bir şekilde makinaların evrim geçiriyor olduğu düşüncesi Butler tarafından benimsenmiştir. Yapay zeka teknolojisi ile tasarlanan bu makinaların insan zekasının bir replikasyonu olduğu ve kendi oto kontrol mekanizmalarına sahip şekilde üretildiği bilinmektedir. Bu zeka ile işlenen kendi kontrolünü kendi elinde bulunduran makinaların zaman içerisinde insanların evriminden daha hızlı bir gelişim gösterip insanları etkisi altına alabileceği uyarısında bulundu. Nitekim gelişen teknoloji ile birlikte insanlar makinalara bağımlı onlarsız yaşamını geçiremeyecek hale geliyorlardı. Bu ilerleyen gelecekte güç ve hakimiyin makinalarda olup insanlığı ele geçirme tehlikesini içinde barındırıyordu. Makinaların bilinçli evreye geçce bilmelerini çok az bir sınırı kaldığını ifade eden bilim tarihçisi Butler, bu gelişim sürecine karşı bir güvenliğin olmadığından bahsetmiştir (Schultz, 2001: 204).

Evrim teorisinin kurucu olan Charles Darwin'in teorisi, yeryüzündeki canlı formları arasındaki çeşitliliği açıklama iddiasında bulunan biyolojik bir teoridir. Yaygın olarak bilinen evrimcilik görüşünden farklı spesifik bir teoridir. Burada kast edilen felsefi anlamda evrimcilik düşüncesi değil biyolojik Evrim Teorisidir.

Darwin Evrim Teorisi'ni insan ve hayvanlar arasındaki benzerliğe dikkat çekerek başlatmıştır. Teorisinde hayatta kalma unsuru dediği doğal seçilimin öneminden sıklıkla bahsederek canlılığın evriminin basit yaşam formlarından geldiğini argümanlar vererek sıraladı. Teorisi çıktığı dönem ve sonraki süreçler için sarsıcı bir etkiye sahip olmuştur. Düşürlere göre; 'Hiçbir bilimsel devrim daha evvelki alışkanlıklarımızı fikirlerimizi değiştirme açısından Darwin'in kuramıyla karşılaştırılmaz. Darwinci evrim teorisi derin şekilde kendi varlığımız ve özümüze ilişkin algıları ve bilimin işaret ettiği benzer sorular karşısında bir devrim yaratmamıştır. Biz kimiz, buraya nasıl geldik, diğer canlılarla ilişkimiz nedir?' (Zimmer, 2014)

Darwinci kuram yalnızca üstün bir açıklama gücüne sahip olmakla kalmayıp ekonomikliğin güç dolu bir zerafet, dünyanın en unutulmaz başlangıç mitlerinde bile üstün gelecek şürsel bir güzelliğe sahiptir. ' (Dawkins, 1995).

Zaman içerisinde Darwinci devrim, dünya üzerindeki her eğitilmiş insanın aklında ve kalbinde emin rahat bir şekilde yerini alacaktır. Lakin bugün Darwin'in ölümünün üzerinden asırlar geçmesine rağmen, hala onun parmak ısırtan çıkarımlarla dolu ifadelerin tam olarak hazmedebilmiş değiliz.'(Dennett, 1995).

Evrim teorisini en yaygın savı insanların milyar yıl önce tek hücreli bir ortak atadan türediğidir. Bu atadan ortaya çıkan varyete ve değişimler canlılığa ilişkin açıklamalar sunar. Bu değişimlerin genel adı olan evrim, değişimlerin genlerle mutasyona uğrayıp doğal seleksiyon yoluyla güçsüz olanların elenip güçlülerin hayatta kalmasıyla açıklanır. Evrimin Canlılığın başlangıç noktasına yaptığı vurgu, canlılığın kökenine dair olan Evrim Teorisi'ni oluşturmuştur. Yaşayan bir canlı türü olarak canlılığın başlangıcını bilmek varoluşsal bir gereksinimdir. Bu gereksinim bir biyoloji öğrenme gereksinimi değil, bir hayat amacı bulmaya kadar giden manevi ruhsal bir gereksinimdir.

Darwin'in en önemli eserlerinden olan türlerin kökeni kitabında teorisinin temellerini atmıştır. Ona göre bir insan ve diğer canlılar arasında bilişsel anlamda çok keskin farklılıklar yoktur. Darwin bu durumu açıkça ifade ederek 'insan ve gelişmiş memeli hayvanlar arasında zihinsel yeterlilikleri açısından belirgin bir farklılık yoktur.' demiştir (Darwin, 2017).

Darwin'in teorisi hayvan psikolojisi duygularına hız kazandırdı. Darwin'den önce bilim dünyasında hayvan psikolojisiyle ilgili detaylı çalışmalar yapılmamıştı. Buna gerek duyulabilecek bir sebebi yoktu. Hayvanların bir ruhu olduğu onları anlayarak insanı daha iyi anlayacağımız fikri Darwin ile başlamıştı. Öncesinde Descartes'in söylemi üzerine çıkarılan yargıya göre; hayvanlar gelişmemiş canlılardı ve gelişmiş bir canlı olan insanla ortak özellikleri yoktu. Hayvanlar bir nevi ruhsuz otomatlardı. Türlerin kökeni bu yargıları tam anlamıyla değiştirecek yıllar boyu üzerinde araştırma yapmaya değer sarsıcı tespitlerde bulundu. Darwin bu kitabında gelişmemiş canlıların haz ve acı yaşadıklarına mutluluğu ve mutsuzluğu hissettiklerine rüya gördüklerine ve belirli sınırlı bir noktada düşünme gücüne sahip olduklarına dikkat çekmiştir (Schultz, 2001: 217).

Darwin kuramını oluştururken, insan ve diğer canlılardaki duyguların bedensel olarak ifade edilmesi üzerine yoğun araştırmalar yaptı. Canlılardaki temel duyguları gösteren jest, mimik ve beden görünümelerindeki değişimlerin evrim literatürüyle anlaşılabileceğini öne sürdü. İnsan ve hayvan duygularını evrimin konusu olarak ele aldı. İlk basımını 1872 yılında kaleme aldığı 'İnsanlarda ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi' isimli kitabında duyguların, bedensel olarak ifade edilmesinin geçmiş zamanlarda yaşama ilişkin fonksiyonel amaçları karşılayan davranışların aktarımlarının belirtisi olduğunu ispat etmeye çalıştı. Duygusal ve davranışsal olarak nükseden bu kalıntılar geçmiş zamanlarda canlıların pratik yaşam ihtiyaçlarını karşılamasını sağlıyordu (Darwin, 2021).

Evrım mekanizması içerisinde, bilişsel etkenlerin payı yüksekti. Darwin çalışmalarında, insan ve diğer canlıların zihinsel tepkilerine sık sık yer veriyordu. Evrim teorisi içerisinde bilinç ve zihin faaliyetlerini içeren bu konumlanmadan ötürü psikoloji literatürü, evrimsel bir bakış açısını kabul etmiştir. Zihin olmadan canlılığın olmayacağı zihinsel faaliyetlerin canlılar arasında güç ve rekabet unsuru haline geleceği gerçeği Darwin'in kuramında bilişsellğe odaklanmasını sağlamıştır. Evrimsel Psikoloji'nin oluşmasına kapı aralayacak bu süreçte Darwin'in zihin faaliyetleri üzerine yaptığı araştırmanın etkisi büyüktür (Schultz, 2001).

Dini camia evrim teorisini yorumlama hususunda farklı paradigmalara sahip olmuştur. Kimileri bu teoriye bir yenilik farklı bakış açısı olarak yaklaşırken kimileri mevcut dini kabullerine bir saldırı ve ateizm aşılması olarak bakmışlardır. Mevcut inançlarının yaratılış hikayesine çelişik bir formda olduğunu düşünen bu kitle Darwin Teorisini kabul edersek yaratılışı ve tanrıyı reddetmiş oluruz. ' Diyerek aralarında negatif bir kolerasyon olduğunu iddia etmiştir. Hristiyan teoloji Evrim Teorisini tanrının kendi sırlarını açığa vurmasının imkan dahilinde bi durum olmayıp bu iddianın bir yanılsama safsata olduğunu savunmuştur. Bu tip Din evrim çelişkisi tartışmaları uzun yıllar şiddetle devam etmiştir. Darwin ise dönemindeki bu tip tartışmalardan uzak durup teorisin oluşturmaya, araştırma yapmaya çevresine aldırış etmeksizin devam etmiştir.

Evrımın vazgeçilmez bir parçası olan doğal seçim, doğada sosyal çevreye adapte olan canlıların hayatta kalıp uyum sağlayamayanların elenmesi yasasıdır. Doğa güç ve uyum temelli işler. Bu doğal seçim genlerden genlere aktarılan kalıtsal bir forma sahiptir. Doğada dinamik bir değişim vardır. Yaşamda canlılar arasında sürekli mevcut olan bu hayatta kalma süreci canlılar arasında mücadele, rekabet ve çatışma unsuru oluşturmıştır. Çevresel zorluklara başarıyla uyum sağlayabilen türler, genlerini gelecek kuşaklara aktarma şansını elde edebilirken uyum sağlayamayanların türlerinin yok olması doğanın acımasız bir yasasıdır. Thoms Malthus'un kaleme aldığı Nüfusun İlkeleri Üzerine Bir Deneme adlığı esere göz atan Darwin onun çalışmasından da esinlenerek doğada güç ve kurnazlık yaşam verir demiştir. Malthus bu durumu eserinde 'Melankoli Rengi' tabiriyle tanımlamıştır. Malhustan aldığı ilhamla Darwin güç ve uyumun yaşam sebebi olacak nitelikteki genişletmesini Doğal seçim kavramsallaştırmasıyla ortaya koydu (D. Schultz & S. Schultz: 2001).

Doğal seçim yasasına göre canlılar fenotiplerine göre hayatta kalıp kalamayacakları farklılık gösterir. Doğal Seçim yasası evrimin ana

mekanizmalarındandır. Bir canlı popülasyonun çağlar boyu kalıtsal özelliklerinde yeralan değişimleri süreçleri kapsar. Evrim canlılardaki değişim ve gelişim demektir. Doğal seçim ise canlıların evrim sürecinde başarılı olup olamamalarıyla ilgilidir. Türlerin farklı ortamlara adapte olup hayatta kaldığı durum doğal seçim yoluyla evrime bir örnektir. Darwince göre; doğal seçim ilerleyen seyrinde değişim yasasıyla beraber hayatta kalma becerilerini yavrularına aktaran genler, bu becerileri geliştirerek bu üstünlük sağlayan değişiklikler yavrularda ebeveynlerden daha ileri bir seviyede gözlenebilecektir. Bu değişim süreci gelecek kuşakları kapsayacak geniş bir türler arası farklılığın açıklaması olabilir (Darwin, 2017).

Doğal seçim canlılığın sürdürülebilmesi için önemli olmakla beraber tek evrim mekanizması değildir. Darwin bu fikri savunurken Lamarckian'ın hayvanların nesiller boyunca öğrendikleri tecrübelerle edindikleri şekil değişimleri öğretisine de inanmaktadır.

b. İşlevselcilik ve Evrimsel Psikoloji

İşlevselcilik ilk etkileri İngiltere olup Amerika'da kurumsallaşmıştır. Onu kurumsallaşma süreci Psikoloji'nin geliştiği dönem ile paraleldir. İşlevselci yaklaşım 1850'den bugüne gelen uzun tarihsel seyri içinde pek çok düşünceden bilgiden etkilenerek kuramını zenginleştirmiş farklı bakış açılarıyla genişletmiştir. Yapısalcılıktan farklı olarak diğer çevrelerden istifadeyle yapılan bu zenginleştirme işlevselci düşüncenin gücünü korumasına ve yavanlaşmamasına katkı sağlamıştır. İşlevselci yaklaşımın etkilendiği ilk bilginler Sir Francis Galton ve Charles Darwin'dir. Onların hayvanlar üzerine yaptığı incelemeler insan yaşamı için bilgilendirici ve işlevli bir etki uyandırmıştır. Hayvan davranışıyla insan davranışı arasındaki benzerlikler işlevselcilerin dikkatini çekmiş ve kuramlarında istifade etmişlerdir. Yapısalcı Ekol'ün mümessillerinden Wundt ve Titchener bilincin fonksiyonunu, hayvan davranışı hayvan psikolojisi üzerine yapılan incelemeleri Psikoloji çalışma alanına dahil etmemiştir. Fonsiyonu, hayvan davranışları ve ruh halleriyle ilgili çalışmaları psikoloji merceğine alma görevi Amerikan psikologlarınca gerçekleştirilmiştir. Amerikan Psikoloji Derneği olan APA, psikolojide genel mahiyette işlevselci yaklaşımı temel almıştır. Bireyin dış koşullara Adaptasyonuna yardım edip destek sağlayan değişkenler üzerine durması; bilincin işlevleri, öğrenme test etme ve algı üzerine yaptığı çalışmalar, İşlevselci perspektiften baktığına kanıt oluşturur.

İşlevselci düşünce için istifade edilen ilk bilgin şüphesiz teorisiyle dönemi sarsmış, kendinden sonrada etkisini sürdürecektir olan Charles Darwin'dir. Bilişsel adaptasyon sürecini anlamlandırabilmemiz için

evrim düşüncesinin mimarı olan Darwin'in Psikoloji literatürüne nasıl giriş yaptığını incelememiz gerekmektedir. Darwin psikoloji literatüründe işlevselci düşünce merceği tarafından incelenmiş eksik olan kısımlara katkıda bulunup kendisinden sonra gelen düşünürler için ilham kaynağı olmuştur. Onun canlılığın kökeniyle alakalı yaptığı çalışmalar batı uygarlığında sarsıcı etkiye sahip olmuştur. Mevcut zamandaki psikoloji ve psikologlar Charles Darwin'den yüksek düzeyde etkilenmiştir. Psikanalizin kurucusu olan Freud bunun örneğidir. Çağdaş Amerikan düşüncesi Darwin'den etkilendiği kadar başka hiçbir düşünce kuramından etkilenmemiştir. Bu denli etkiye mazhar olması onun evrim teorisini oluşturan yaşamdaki çarpıcı değişim anlayışıdır. Bu fikrin geçmişe yönelik uzantıları Milattan önce 500'lü yıllara kadar dayanmaktadır. Darwin'den daha önce Lamarck tarafından 1809 yılında hayvan davranışları üzerine kalıtsal değişkenler, canlının çevreye yönelik uyum süreci (adaptasyon), canlının yaşam döngüsü içinde değişime uğrayacağı fikri ifade edilmiştir. Bu esasında evrimin davranışsal bir formülasayonudur. Ve bu fikirler Darwin'in Evrim Teorisini ilk yapı taşlarını oluşturmuştur. Araştırmacılar ve bilginler günümüzde örneği olmayan şuan ki var olan canlılara benzemeyen eski canlı türleri keşfetmişlerdir. Bu fosil ve kemik parçalarından anlaşılacağı üzere bu canlı türleri geçmiş zamanlarda yaşamış fakat şuan nesli tükenen geçmiş canlı türleriydi. Geçmişte farklı canlılar var olmuştu ve yaşam döngüsü değişimseldi. Yaşayan canlı çeşitleri var oldukları andan bu güne pek çok değişime uğramışlar kimileri hayatta kalmayı başarıp türünü farklı varyasyonlarla gelecek nesillere taşıyabilmiş kimileri ise yok olmuştu. Bu keşifler esasında canlılığın değişken bir süreç izlediğini ve evrimi bilim dünyasına kanıtlamıştır (Schultz, 2001: 70).

Darwin ve evrim fikrinin Psikoloji literatürüne girmesiyle yepyeni bir alan doğmuştur: Evrimsel Psikoloji. Evrimsel Psikoloji, evrim teorisinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Teoriye göre tüm canlılar ortak bir atadan türerler. Ortak ataya sahip olan bu canlılar canlılık özellikleri bakımından ilişki içerisinde olup benzerlik göstermeleri kaçınılmaz bir durumdur. Benzerlik gösteren davranış kalıpları nesilden nesile aktarılır. Bu aktarımlar yalnızca biz insanlarda olmayıp diğer memeli canlı türlerinde de yer alır. İşte Evrimsel Psikoloji bu aktarımla ilgilenir. Darwin'in 'Türlerin Kökeninden sonra yayınladığı 'İnsanda ve Hayvanda Duyguların İfade Edilmesi' adlı eserinde insanlar ile diğer memeli canlılar arasında yeralan kızgınlık, üzüntü, kıskançlık, hayal kırıklığı gibi duyguların benzerliğinden bahseder. Neslini devam ettirmek isteyen canlı türleri mevcut çevresel koşulları aşmak zorundadır. Tüm canlı türlerinin paylaştığı çevresel koşulları paylaşan canlılar ekolojik ortama

uyum sağlamalıdır. Evrimsel Psikoloji'nin konusu algı dil bellek vb psikolojik süreçleri içerir.

Yüzyıllar içerisinde düşünürler psikoloji literatürüne Darwin'in ideoloji ve anlayışından hareketle bir düşünce akımı nasıl oluşacağını cevabını vermeye çalıştılar. Yaptıkları paletler sonucunda Darwin'in psikolojiye dokunduğu iz olan Evrimsel Psikoloji ortaya çıkmıştır. En genel anlamda Evrimsel Psikoloji tüm psikoloji içinde çatı alan olarak bilinen ana sistemdir. İnsanı organizması ve onun doğurduğu davranışların evrimsel süreçlerin bir sonucu olduğunu öne sürer. Ve insanı daha geniş bir kapsamda ele alır. Evrimsel Psikoloji canlılar varyasyonunda insanları doğal Seçilimin mahsulü görür. Bu sebeplerden ötürü insanı, doğal dünya ekolojisini yöneten kurallardan ayrı bir varlık olarak kabulemez. İnsanı kendi habitatu bağlamında ele alır. (Geher, 2006) Hiçbir şeyin kendiliğinden olmayacağı gibi insan zihni ve davranışları ilkeler ölçüsü ince rastgele değil belli bir düzen ve amaç içerisinde gelişmiştir. İnsanı anlamak için onun canlılığın tarihine, ilk kökenine gidip ele almak bilimsel ölçülere uygun bir bakış olacaktır. İnsanı incelerken evrimsel geçmişini de inceleyip bu geçmiş perspektifinden insanı çözümlmek Evrimsel Psikoloji'nin öngördüğü bir yaklaşımdır. Darwin Türlerin kökeni adlı kitabı onun evrim düşüncesini, evrim teorisini ve Evrimsel Psikoloji'yi anlamak için başvuru kaynağı olacaktır.

Seçilim vurgusuyla teorisini açıklayan Darwin kitabının son sayfalarında şöyle demiştir. “Gelecekte daha mühim araştırmaları açık alanlar görüyorum. Psikoloji Spencer'ın şimdiden attığı temelle, zihni güçlerin ve hizmetlerin yavaş ve aşamalı olarak kazanılmış olmasının gerekliliğini, güvenle oturtulabilir. Bu şekilde insanın kökeni ve tarihi daha çok aydınlatacaktır” (Darwin, 1970: 468). Darwin'in bu sözlerini, Evrimsel Psikoloji'nin ilk tohumları olarak kabul edilebilir.

c. Yaşamı Sürdürülebilme Ögesi Olarak Din

İnsanı dindar olmaya iten şey nedir? Bu soruya verilecek pek çok cevap mevcuttur. Sosyal psikoloji bizim din ve inanaçlarımızın çevre ve sosyal etkiyle biçimlendiğini iddiaeder. Sosyal psikolojinin ilkesi insanın toplum içerisinde ya da özel kişisel yaşamında insanlarla yan yanayken yahut ayrıyken fark etmeksizin hepimizin toplum tarafından biçimlendirilmiş konumlarımız, rollerimiz olduğudur. Bu roller ile birlikte referans gruplarının ortak etkisiyle belli normatif kalıplara ve örtük bir baskıya maruz kalırız. W. Shakespeare'nin de söylediği gibi 'Dünya bir sahne ve biz insanlar tüm erkek ve kadınlar yalnızca oyunculardır.' Yaşamın betimlendiği bu sosyal dramada izleyiciler referans grupları, rol

belirleyicileri olabilirler. Belirlenen senaryolar rollerimizi nasıl oynayacağımızı bize söyler. Bu toplumsal roller ve grupların müşterek baskısı dini yaşamımızı da içerisine alacak şekilde neye nasıl inanmamız gerektiğini bize sosyal yolla öğretir. Toplumun fertleri inanan dindar bireyler olmaya sürüklenmesi Freud, Marx bakış açısıyla emeğin ve içgüdünün suitsimal edilmesiyken kimi psikologlara göre bir dine mensubiyet aksine sağaltım sağlayacak, sosyal aidiyet ve beraberinde huzur getirmektedir.

Sosyal etki bizim kim olduğumuza kimliğimize yaşam biçimimize yüksek oranda yön verir. Bakış açımızı, düşünme biçimlerimizi, tercihlerimizi, isteklerimizi etkiler. Burada bahsedilen şey yalnızca sosyal etki bunu başarır anlamına gelmemelidir. Bireyin dini, salt sosyal etkiye elbette indirgenmemelidir. Dini yalnızca sosyal kültürel bir etki olarak karar verdiğimizde bireysel tercihin olmadığı sonucuna götürüp bunun önem ifade etmemesi durumu, dinlerin iradeye verdiği önemle çelişir. Bu durumda indirgemeci olmaktan ziyade sosyal etki ve bireysel içgüdü, seçimlerin işbirliği içerisinde olduğunu kabul etmek bilimsel bakış açısına daha uygundur. Sosyal öğrenme kuramının kurucusu olan Bandura'ya göre kişilerin sahip oldukları kavram, davranış, yaşam biçimleri karşılıklı olarak çevreleriyle belirleyici olduğuna göre birey ne doğrudan bağımsız tüm davranışlarına kendileri yön veren özgür failler ne de yalnızca sosyal ortamlarının kontrol alanında yeralan güçsüz bağımlı kişiliklerdir. Etkileşimci görüş Bandura'nın belirleyici üç yol görüşü dinin sosyal etki konusunda tıkanıdığı noktalarda açılacağı çözümler üretmiştir. Sosyal etkinin basit düzeyde olduğu anlarda felsefi bir düşünsellik ile çözümler üretebilmiştir (Schoenrade, 2017: 55-56).

Bireyin dinsel yaşamını gerçek tecrubesini yüksek oranda sosyal bir etkinin ürünü ise peki toplum kişilerin neden bir dine ait olmasını ister? Modern düşünceye büyük katkıları olan Sigmund Freud ve Karl Marx aynı cevabı verirler: kontrol. Şimdi sırasıyla Marx, Freud ve Campbell'in dinin sosyalleştirici etkisiyle ilgili fikirlerini inceleyelim.

'Din Afyondur'. Değişikle dine olan tutumu bilinen Marx dini toplumu pasifizeeden bir uyuşturucu madde olarak görür. Marx'a göre hiyerarşileri kontroleden zengin gruplar fakirleri, baskılanmış grupları kendi güdümlerinde tutabilmek için dini araçsal olarak kullanmışlardır. 'Din kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz şeylerin ruhudur.' (Marx, 1964). Marx kişinin baskılandığı bu değerleri dine atfettikçe belli bir kabulleniş içerisinde olacaklarını ümit ve beklentilerini yitirip yaşadıkları durumu kadere atfedebileceklerini söylemiştir. Ona göre dini içerikler fakirliğin ve otoriteye boyun eğmenin erdem olduğunu öğütleyip bireyler üzerindeki

hakimiyeti genişletmiştir. Bunun mukabilinde ölüm sonrası yaşamda zenginlik ve mutluluk vaat ederek canlılığı pasif hale getirir uyuşturur. Gücü elinde bulunduran kitlenin dini değerleri suistimal etmesi halk için kötümser bir gelecek vaat eder.

Freud, 'Bir Yanılsamanın Geleceği, ve Uygarlığın Hoşnutsuzluğu' isimli eserlerinde dinin toplumsal ve sosyal etkisini ele almıştır. Marx gibi Freud da dinin sosyal baskıda önemli rol oynadığını fark etmiştir. Lakin Freud dinin yaşamsal izdüşümlerini daha geniş çerçevede ele almıştır. O, dini; bir yanılsama, toplumda yıkıcı etkiye sahip bir güç ve bireyin doğasında negatif eğilimleri kontrol etmeyi sağlayan bir mit olarak düşünmüştür. İçerisinde yer aldığı I. Dünya savaşı süreci Freud'u çok etkilemiştir. Ona göre insanın doğasındaki yıkıcı eğilimler, çatışmalar, kaos ve şiddet temayülü medeniyetlerin inşasına zarar vermiş omurgasını zedelemiştir. Bu çatışmalarda arabuluculuk rolünü din yapmıştır bir nevi hakem rolü üstlenmiştir. Ona göre dini ilizyonlar bu dünyada zevk ve hazzın yaşanmasına ket vurup hazzı öldükten sonraki hayata öteleyerek insanda gelecekte daha iyi şeylerin olacağına dair umut geliştirmesini sağlar. Bu umut ve geleceğe atıf insanı sabra daha evcil ve uyumlu olmaya sevk ederek medeniyetler için oldukça önemli katkı sağlamıştır. Fakat Freud dini yaptığı katkıya zıt biçimde dinin insanlarda bağlanmaya neden olup sorgusuz itaat düşünme fonksiyonların yitirilmesi gibi olumsuz dönütler de verdiğini ve sonuç olarak dinin nihai amacı yerine getirmede başarısız olduğunu iddia etmiştir (Schoenrade, 2017).

Campell'e göre ise din: Bireysel içgüdüleri saldırgan eğilimleri kontrol altına alamamış bu süreçte başarısız olmuştur. Freud'a yakın bir çizgideymiş gibi görünen Campell 1975'te APA'da yaptığı konuşmasında iki önemli ayrıntıda Freud'dan ayrı bir çizgide olduğunu göstermiştir. İlki bilimsel argümanlar oluştururken Campell, Antropoloji, Sosyoloji, Psikoloji'ye ilaveten Sosyal Biyolojiden de faydalanmasıydı. İkincisi ise dinin yanılsama düşüncesinin değiştirilmesini düşünürken aynı zamanda dinin toplumsal yaşamda anlamlı, olumlu ve yapıcı olduğunu iddia etmesiydi. Ona göre psikolojik olarak evrim, egosentrik eğilimleri en aza indirmeyi hedeflerken Biyolojik evrim bu eğilimleri ortadan kaldırmak zorundaydı. Campell'e göre din, sosyal evrimimizin bir parçasıdır. Bireysel ve toplumsal yapımızda bulunan bu negatif eğilimleri ortadan kaldırabilecek güç dinde mevcuttur. Dini içerikler içinde yeralan normatif değerler, ahlaki yaptırımlar, kişisel menfaatlerin gözetilmesinden ziyade toplumsal iyilik ve bencillikten izole bir yaşam amaçlamalıdır. Bireyin ve toplumun varlığını koruyup sürdürebilmesinde sosyal ve toplumsal yönlü amaçlara doğru istikametimizi

değiştirmiştir. Özet olarak Campell, insan fıtratında yer alan bencilliğın def edilip kontrol altına alınmasında dini önemli bir alanda konumlandırmıştır.

Marx, Freud ve Campell'in din ile ilgili fikirleri tartışmaya ve eleştiriye oldukça açık olmakla beraber uzlaştıkları ve haklı olduğu husus dinin bireyleri ve kitleri kontrol edebilecek müthiş bir güce sahip olduğudur. Kontrol etme gücü olan din toplumsallaştırıcı sosyal bir etkiyi içerisinde barındırır (Ventis, Batson, Schoenrade 2017).

Bu dışünürlerin farklı perspektiflerden ifade ettiği üzere din önemli bir güç unsurudur. Bu güçle birlikte dinin yaşamı sürdürüebilme olanağı sağlama açısından öne çıktığı bir diğer alan din-ahlak ilişkisidir. Tüm din ve inanışlar bireyin toplumun kendisinden beklediği rolleri ve hakikâtle uyumlu hale getirmeyi sağlayıcı ahlaki ilkeler koyarlar. Herhangi bir dine mensup olan birey zihninde inanç ve ahlakı birlikte konumlandırır. Lâkin ahlaki yaşam dini yaşamın öncesinde insani bir gerekliliktir. Bir dine mensup olmayan kişi güçlü ahlaki ilkeleri yaşayabilir. Bu hususta din ve ahlak arasında güçlü bir etki söz konusu olmakla beraber ahlakın olduğu her alanda din olmayabilir. Fakat dinin olduğu her zaman ahlak yaşamın içkin bir değeridir.

Tüm dinler ahlaklı olabilmeyi ve ahlaklı kişiyi hedef alırlar. Ama ahlak dine zorunlu olarak tabi değildir. Psikolojik bir unsur olarak dini inanç, ahlakı etkileyebilir. İnanç Ahlaklı olmayı teşvik edici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ahlakı yaşamda inanç, bireyin davranışlarında değişimler oluşturabilir. Din, ahlakı yaşayış için güdüleyici bir etkiye sahip olduğuna göre ahlak da dini inanca ve başvurmayı yöneten faktör olabilir. Sebep ve sonuç zinciri içerisinde ahlak ve din kimi zaman bir neden kimi zaman bir sonuç olmuştur. Burada dikkatten kaçmaması gereken detay, ister sebep ister sonuç oluştursun din ve ahlak koyduğu kurullarla bireyin topluma uyumlu olmasını sağlarlar. Dinin koyduğu bu değerlere uyum sağlayan insanlar mevcut toplumunda ahlaklı, dindar kabul edilir. Bu ilişkinin beraberinde bir güç, üstünlük ve hakimiyet getirir. Bizim burada vurgulamak istediğimiz husus bireyin ne yaptığında ahlaklı dindar olacağı değil bunların bir sonucu olarak dinin ve ahlakın yaşama kazandırdığı etkidir. Ahlaklı olan toplumlar olmayanlara nazaran tabiata ve sosyal çevreye daha kolay adapte olmuşlardır.

Din ve din ile doğrudan irtibatla olan ahlak, bireyin doğada, sosyal yaşamda uyumlu, güçlü olup hayatta kalabilmesine katkı sağlamıştır. Hayatta kalmayı destekleyici bir unsur olarak din, öğütlediği ahlaki normlar vesilesiyle evrimsel olarak bireyin adaptasyon sürecine destek sağlamıştır.

S o n u ç

Dinin yaşamın pek çok alanına nüfuz edip domine edici bir rol üstlendiği etki alanı mevcuttur. Bunlardan ilki bireyler arasında oluşturduğu sosyalleşme ve toplumsal etkidir. Din sayesinde birey, sosyal örgütlenmeler kurup bunu sürdürülebilir yaşam tarzına dönüştürmüştür. Avcı toplayıcı toplum yapıları tabiatı işleme faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetler sonrası insanlar arasında ilişkilere bağlı olarak; mülkiyet, iş bölümü, organizasyonlar, genel hatlarıyla ekolojik münasabetler sistemi değişmiştir. İnsanoğlunun doğayla kurduğu ilişkilerde ve bunlardan doğan insanlar arası ilişkilerde evrimden bahsedilebilir. İnsanların sosyal organizasyon ve örgütlenmeler kurması problemleri daha sıklıkla gündeme getirmiştir. Sorunları çözebilmek için insanların huzur ve barış içerisinde yaşamalarını öngörecektir değerlere ihtiyaçları vardı. Bu hususta din insanların huzur, güven ve barış içerisinde yaşamlarını sürdürebilmelerine olanak tanımıştır.

Din insanların varoluşsal sorunlara yönelik çözüm mekanizması sunan bir anlam sistemidir. İnsanların birbirleriyle kurduğu ilişkilerde, davranışlarda kılavuzluk edip yaşamı en ideal olması gereken şekilde formülize eder. Din normlar koyarak doğru- yanlış ilkelerini sunar. Homosapiense doğru olan gelişim sürecinde insanın fiziksel ve bilişsel yapısı ilerledikçe dini düşünce ve tasavvurları da değişmiştir. Bunun akabinde ahlaki yapılarında da değişim ve gelişim söz konusu olmuştur. Bu hususta ahlak ve din iç içedir. Ahlaka uygun olan dine, dine uygun olan ise ahlaka uygundur. Burada bir doğrusal kolerasyon söz sonusudur. Din ve ahlakın kesiştiği nokta; her ikisi de insan yaşamında doğru, hakikat, iyilik gibi normatif yaşam değerlerini öğütlemesidir. Din ahlaklı olmayı, ahlak ise toplum nezdinde üstünlüğü getirir. Ahlakı üstünlük evrimde ve seçim yasında şanslı olup hayatta kalmayı sağlayan bir artı değerdir.

Bireyin iç dünyasını gözden geçirdiğimizde İnsanın yalnızca kültürün pasif bir taşıyıcı ve toplum inanç değer yargılarının içerisinde doldurulduğu cam kaplar olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalınır. İnsan, doğan olgunluğa doğru gelişen ve ölen aktif bir organizmadır. İnsanın fiziki, entelektüel ve psikososyal gelişimi için inançlar ve din muhtemel yaşama elverişli imkanlar sunar. Jean Piaget'in söylediği gibi çocukluk dönemindeki bilişsel gelişim, yaşamdaki değişimler üzerinde dramatik bir etkiye sahiptir. Gelişim süreçlerinde yalnızca birçok şeyi yeni öğrenmeyiz, düşünmenin yeni yollarını keşfetmiş oluruz.

Yapılan fonksiyonalist din tanımlamalarının da gösterdiği üzere din, varoluşsal problemlerle başa çıkabilmek adına hem neden hem sonuç rolü üstlenmektedir. Yaşam amacı nedir?, Başkalarıyla ilişkiler

doğal düzene en uygun olacak biçimde nasıl sürdürülür, ölüm gerçeğiyle nasıl baş edilir? İnsan doğada nasıl ayakta kalır? Tüm bunlar ve çok daha fazla soru din sayesinde cevaplandırılabilir. Din insanın içinde yer alan anlam boşluğunu doldurup yaşam motivasyonu sağlar. Tüm bu sorulara cevap verebilme yetisi dinin kendine özgü olduğunu, yaşam üzerindeki gücünü, kognitif etkisini gösterir. . Dinin bu köklü geçmişi, birey için pek çok etki ve değişimi meydana getiren bir yaşam dinamiği olmasını sağlamıştır. Bireyin toplam kişiliğine, sosyal hayatına hem bir cevap hep bir destek sağlar. Dini ritüeller adapte edilebilen uygulamalardır. Bu uyumlulukları hem genetik, hem kültürel hem de evrimsel olarak devamlılıklarını arttırır. Ayrıca dini düşünceler ve ritüeller, insanların daha işbirlikçi ve prososyal olan toplumlarda olmayanlara göre daha çok açığa vurulur. Dayanışma içerisindeki guruplarda yaşamının uyum sağlayıcı faydaları olduğu düşünülür. Bunun sebebi dayanışmanın gurubun büyümesine yol açması; bununla beraber gurup üyeleri arasındaki uzmanlaşmanın artmasına yol açmasıdır. Gurup içinde olan bireyler avcılık ve tarım gibi konularda uzmanlaşmayı seçebilirler. Bütün gurup bu ayarlamalardan yararlanır ve yüksek derecede bir dayanışma olmazsa bu gerçekleşmez. İnsanlar gurup içinde düşünmeye, hareket etmeye başlar ve böylece biyolojik olarak adapte olurlar.

Evrım yasaının öngördüğü üzere insanın doğaya bağlanması adapte olabilmesi ve doğa ile uyum içerisinde yaşayabilmesi, evrimsel süreçte diğer canlı türlerinden ayrışabilmesi için daha güçlü ve daha uyumlu olması gerekmektedir. Darwin'in kuramsallaştırdığı evrimsel süreç göstermektedir ki doğada daha güçlü ve uyumlu olan canlı türleri hayatta kalabilmiş ve türünü gelecek kuşaklara aktarabilmiştir. Biyolojik ve tarihsel evrimin öngörüsünü tamamlayıp insanın daha adaptif bir yapıya sahip olmasını sağlayan etken burada çalışmamızın ana konusu olan 'din'dir. Din pek çok etki alanlarını içerisinde barındıran bilişsel adaptasyon sürecinin önemli bir unsurudur.

Kaynaklar

Adler, A. (2016). *Yaşamın anlam ve amacı*. (çev. K. Şipal). İstanbul: Say Yayınları

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaa

Armstrong, K. (2017). *Tanrı'nın tarihi*. (çev. O. Özel & K. Emiroğlu). İstanbul: Pegasus Yayınları.

Ayten. A. (2017). *Psikoloji ve din, psikologların din ve tanrı görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Batson, C., Schoenrade, P. ve Ventus, W. L. (2017). *Din ve birey sosyal psikolojik bir yaklaşım*. (çev. A. Kuşat & A. Taştan). Kayseri: Kimlik.

Bayrakdar, M. (2001). *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Kitabiyat Yayınları.

Bergson, H. (1986). *Yaratıcı tekamül*. (çev. Ş. Tunç). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Bowlby, J. (2009). *Charles darwin, yeni bir yaşam*. İstanbul: Cogito. 60-61, Güz-Kış.

Darwin, C. (2001). *İnsan ve hayvanlarda beden dili*. (çev. O. Tuncay). İstanbul: Gün Yayınları.

Darwin, C. (2017). *İnsanın türeyişi*. (çev. B. Kılıç). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Darwin, C. (2017). *Türlerin kökeni*. (çev. B. Kılıç). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Darwin, C. (2018). *Yaşamım*. (çev. O. Karakaş). İstanbul: Kolektif Yayınları.

Dawkins, R. (1999). *Cennetten akan ırmak*. (çev. S. Gül). İstanbul: Varlık Yayınları.

Dawkins, R. (2002). *Kör saatçi*. (çev. F. Halatçı). Ankara: Tübitak.

Dawkins, R. (2014). *Gen bencildir*. (çev. M. Miller). İstanbul: Kuzey Yayınları.

Forsyth, J. (2017). *Psikolojik din kuramları*. (çev. Mustafa Ulu). Kayseri: Kimlik Yayınları, 321-337.

Francis, D. (1996). *Charles Darwin yaşamı ve mektupları*. (çev. H. Portakal). İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Freud, S. (2000). *Bir yanılısamanın geleceği*. (çev. A. Yardımlı). İstanbul: Ezr Yayıncılık,

Freud, S. (2020). *Dinin kökenleri*. (çev. A. Yardımlı). İstanbul: Ezr Yayıncılık.

Freud, S. (2020). *Musa ve tek tanrılı dinler*. (çev. A. Yardımlı). İstanbul: Ezr Yayıncılık.

Freud, S. (2020). *Psikanaliz ve uygulama*. (çev. A. Yardımlı). İstanbul: Ezr Yayıncılık.

Gencer, N. ve Cengil, M. (2022). *Birey, toplum ve din*. Ankara: Çamlıca Yayınları.

Gilligan, C. (2017). *Kadının farklı sesi*. (çev. D. Dinçer, M. Elma & F. Arısan). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Hawking, S. (2002). *Ceviz kabuğundaki evren*. (çev. K. Çömlekçi) İstanbul: Alfa Yayınları.

Hawking, S. W. (1998). *Zamanın kısa tarihi*. (çev. S. Say & Murat Uraz). İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Horozcu, Ü. (2017). *Din psikolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Hökelekli, H. (2012). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Hökelekli, H. (2012). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Dem Yay.
- James, W. (2017). *Dinsel deneyimin çeşitleri*. (çev. İ. H. Yılmaz). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Jung, C. G. (1998). *Psikoloji ve din*. (çev. R. Karabey). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Jung, C. G. (2009). *Kırmızı kitap*. (çev. O. Gündüz). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Jung, C. G. (2013). *Anılar, Düşler, Düşünceler*. (çev. İ. Kantemir). İstanbul: Can Yayınları.
- Jung, C. G. (2020). *Dört arketip*. (çev. Z. A. Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karacoşkun, M, D. (2017). *Din psikolojisi el kitabı*. İstanbul: Grafiker Yayınları.
- Kaya, A. (2022). *Darwin'in Müslüman öncüleri, -anokranik bir okumanın felsefi eleştirisi-*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları.
- Kayıklık, H. (2003). *İçerik ve kazanım açısından din psikolojisi. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Çüifd)*, 3 (1), 1.
- Kırkpatrik, L. A. (2013). *Bağlanma teorisi ve evrimsel psikoloji*. (çev. N. Karslı). *Din Bilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi*, 13 (8).
- Mehmet, B. & Vural, M. (2012). Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 117-126.
- Monod, J. (1997). *Rastlantı ve zorunluluk*. (çev. V. Hacıkadıroğlu). Ankara: Dost Kitabevi.
- Moorehead, A. (1998). *Darwin ve beagle serüveni*. (çev. N. Arık). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Noah Harari, Y. (2015). *Hayvanlardan tanrılara sapiens*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Otto, R. (2014). *Kutsala dair*. (çev. S. Ghaffari), İstanbul: Altıkkırkbeş Yayınevi.
- Özakpınar, Y. (2000). *Psikolojinin kavramsal yapısı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Peker, H. (2016). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları,
- Peker, H. (2016). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Russell, B. (1999). *Bilim ve din*. (çev. H. Yavuz), İstanbul: Cem Yay.
- Taslaman, C. (2016). *Evrimsel teorisi felsefe ve tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.

---

*Bu makale, yazarın *Bilişsel adaptasyon sürecinde dinin rolü* (2023) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 115-130
Issue: 7 • June 2023 • 115-130

**Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında
“Tasavvuf Psikolojisi” Literatürü (1946-2022)
Üzerine Bir Araştırma**

A Research on "Sufi Psychology" Literature (1946-2022) in
Turkish Psychology of Religion Studies

Halime Hilal Taşkın

Doktora Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: hilalalagoz@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-0186-3492
Eskişehir / Türkiye

PhD Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: hilalalagoz@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-0186-3492
Eskişehir / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1187287>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 11 Ekim 2022 • 11 October 2022
Kabul Tarihi • Accepted 17 Haziran 2023 • 17 June 2023

Ö z e t

Bu araştırmada, Türk din psikolojisi çalışmalarında tasavvuf psikolojisi üzerine bir literatür (1946-2022) taraması yaparak bu çalışmaların akademik ürün çeşitliliğine göre genel durumunu belirlemek amaçlanmaktadır. Bu sebeple makalede, 1946-2022 yılları arasında “tasavvuf psikolojisi” konusunda yapılan ‘kitap, tez, makale, bildiri ve ansiklopedi maddesi’ türündeki Türkçe yazılan araştırmalar, akademik ürün çeşitliliğine göre gruplanarak bir araya toplanmıştır. 1946-2022 yılları arasında bu çalışmalarda meydana gelen gelişim ve değişimi panoramik biçimde gözlemlene fırsatı sunan bu makalede, metodolojik olarak literatür tarama modeli kullanılmıştır. Tasavvuf psikolojisi üzerine Türkiye’de yapılan araştırmalar; Ulusal Tez Merkezi, Dergi Park Akademik, İslam Araştırmaları Merkezi, Google Akademik, Milli Kütüphane, Ulusal Toplu Katalog, Sobiad ve İslam Ansiklopedisi gibi internet veri tabanları (n=8) kullanılarak taranmıştır. Ayrıca bu makalede, tasavvuf psikolojisi üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacıların kaynak tarama ihtiyacını gidermek de hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda makalede sonuç olarak; akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların %21’ini kitapların (n=22), %19’unu tezlerin (n=19), %52’sini makalelerin (n=53), %6’sını bildirilerin (n=6) ve %2’sini de ansiklopedi maddelerinin (n=2) oluşturduğu görülmüştür. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 102 adet akademik ürünün/kaynağın tarandığı tespit edilmiştir. Tasavvuf psikolojisi üzerine (1946-2022) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında, konuyla ilgili yeterli düzeyde çalışma yapılmadığı gözlemlenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda din psikolojisi alanında çalışan din psikologları için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir: (i)-Türk din psikologları toplantılarında, tasavvuf psikolojisi üzerine yapılacak tez çalışmalarını ve yayınlarını öne çıkarmak amacıyla kararlar alınabilir. (ii)-Yapılacak çalışmaların güncelenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülebilir. (iii)-Tasavvuf psikolojisiyle ilgili uygulamalı araştırmalar, bundan sonraki din psikolojisi çalışmaları literatürüne alınabilir. (iv)-Yapılan literatür araştırmaları göz önüne alındığında bildiri çalışmalarının çok sınırlı sayıda olduğu gözlenmiştir. Bu yayın türlerindeki eksiklikler, din psikolojisi araştırmacıları tarafından giderilebilir. (v)-Tasavvuf psikolojisiyle ilgili yapılacak araştırmalara güncel olarak öne çıkan sorunlar da eklenebilir. Örneğin; inanç krizi boyutunda deizm konusu, ruh sağlığı boyutunda internet ve uyuşturucu bağımlılığı başta olmak üzere bağımlılık sorunu gibi bazı temel sorunlar eklenebilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Tasavvuf psikolojisi • Mistisizm
Bilim tarihi • Literatür

A b s t r a c t

This research aims to determine the overall state of studies on Sufi psychology in Turkish psychology of religion by conducting a literature review (1946-2022) and examining the variety of academic outputs. Consequently, Turkish-written research works on "psychology of sufism" published between 1946 and 2022, including books, theses, articles, papers, and encyclopedia entries, were collected and grouped based on their academic nature. The research employed a literature review model, allowing for a panoramic observation of the development and changes that occurred in these studies between 1946 and 2022. Research on Sufi psychology conducted in Turkey was searched using various internet databases, including the National Thesis Center, Dergi Park Academic, Islamic Studies Center, Google Scholar, National Library, National Collective Catalogue, Sobiad, and Encyclopedia of Islam (n=8). Additionally, this article aims to fulfill the literature review needs of researchers planning to conduct research on Sufi psychology. The results of the article indicate that, in terms of quantitative distribution based on the types of academic outputs, books accounted for 21% (n=22), theses accounted for 19% (n=19), articles accounted for 52% (n=53), papers accounted for 6% (n=6), and encyclopedia entries accounted for 2% (n=2) of the scanned sources. A total of 102 academic products/sources were identified based on this diverse range of quantitative outputs. The literature review on Sufi psychology conducted between 1946 and 2022 revealed an insufficient number of studies on the subject. Based on the findings, the following suggestions can be made for religious psychologists engaged in the field of psychology of religion: (i) Crucial decisions can be made during Turkish religious psychologists' meetings to prioritize thesis studies and publications on Sufi psychology. (ii) Bibliographic and literature studies can be continued to ensure the up-to-dateness of research. (iii) Applied research on Sufi psychology can be included in future literature on psychology of religion. (iv) A limited number of paper works were observed in the literature review. Researchers in the field of psychology of religion can address these publication gaps. (v) Recent prominent issues can be incorporated into future research on Sufi psychology, such as the problem of deism in the dimension of faith crisis and addiction issues (e.g., internet and drug addiction) in the context of mental health.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Sufi psychology • Mysticism
History of science • Literature

Giriş

Tasavvuf, İslam'ın içe dönük ya da mistik yolu olarak tanımlanabilir. Bir daire metaforu kullanılarak İslam'ın dışa dönük boyutu ya da “şariat” (yasak ve kurallar), bir dairenin çevresine benzetilirse içsel gerçeği de “hakikat”, dairenin merkezini oluşturmaktadır. Çevreden merkeze giden giriş ise “tarikât”tır. Tarikat ya da tasavvuf, dışsal ibadetlerin sadece uygulanmasından içsel doyuma; inanmaktan yakın (kesin ve deneyimle bütünleşmiş bilgi) elde etmeye giden manevi yoldur (Sayar, 2014:55).

Tasavvuf psikolojisi deyince akla gelen ilk şey, tasavvufi yaşayışın psikolojik açıklaması olabilir. Fakat tasavvuf kültürü ele alındığında, akla gelen bu ilk anlamın ötesinde tasavvufun kendisinin özünde psikoloji olduğu görülmektedir. Tasavvufun, insanın özellikle duygu dünyasına ilişkin açıklamaları kendine özgü bir psikoloji olduğu düşüncesini desteklemektedir. Kalp, nefis ve ruhla birlikte insanın genel duygu, düşünce ve davranışlarıyla ilgili farklı yaklaşımları, tasavvufu özel bir psikoloji konumuna taşımaktadır ki buna tasavvuf psikolojisi denebilir (Peker, 1993).

Tasavvuf psikolojisi, tasavvufun ilke ve öğretilerini alıp çağdaş psikolojiye uygulamaktır. Tasavvufi bakış açısıyla, sıkıntımız ve acımız, kim olduğumuza dair bilgi eksikliğimizden kaynaklanmaktadır. Tasavvuf psikolojisi her bireye kendi düşündüğü yönlerinden daha fazlası olduğunu hatırlatmaya çalışmaktadır. Batılı psikolojik uygulamalar, yukarıda fiziksel boyut olarak tanımlanan yönler odaklanır. Bu boyut için önemli olan düşüncelerimizi, duygularımızı ve sosyal ilişkilerimizi yönlendirmemize yardımcı olmaktır. Tasavvuf psikolojisi ise terapi ortamına manevi boyutunu getirmektedir. Bu konu ile ilgili bir lamba benzetmesini kullanılmaktadır (Wilcox, 1995). Batı psikolojisi bu lambanın tüm yönlerine odaklanmakta; “Kablolar yıpranmış mı?, Gölge doğru konumlanmış mı?, Bu oda için uygun lamba mı?” gibi sorulara cevap aramaktadır. Oysa tasavvuf psikolojisi daha çok ışık kaynağı ve fişi prize takmakla ilgilenmektedir.

Uzun zamandır toplumsal kuralların ötesinde geleneksel biçimde sürüp gelen bir kaynak mevcuttur. Onun insan ve psikoloji görüşü, Batı'nın bilindik “psikoloji” görüşünden çok daha geniş ve aydınlatıcıdır. O sadece ümit verici bir düşünceden ibaret olmayıp sistematik biçimde istenilen sonuçları da vermektedir. Kendisiyle, yaratıcısıyla ve diğer varlıklarla barışık, bütün işlevlerini yerine getiren, üretici, yaratıcı, rahat, kabiliyetli ve istekli insanı oluşturma çabası gütmektedir. Bu sonuç, günümüzde Batı psikolojisinin kapasitesini aşmaktadır (Peker, 1993).

Tasavvufta kalp, sağlık ve mutluluğun düzenlenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda kalp bilinçdışının özüdür ve hayvan nefsi

ile entelektüel nefsi dengeler, akli aşar ve bilinçdışına giden dürtünün merkezidir. Sufiler, deliliğin asıl kökenimizin tamamen unutulmasından (gaflet) kaynaklandığını düşünürler. Shafii (1985), bebeklerin sosyal ve hayatta kalma becerilerini geliştirmek için erken ebeveyn bakımına nasıl ihtiyaç duyduğuna dair bağlanma teorisi örneği olarak kişinin yaratıcısından ayrılmanın nasıl yoğun bir özlem, üzüntü ve işlev bozukluğu ile sonuçlandığına dair Sufi teorisini kullanır. Sufi terminolojisinde pir, yoğun bir eğitimden geçmiş ve bireyde kendini keşfetmeyi teşvik edebilen psikoterapistten benzer bir rol üstlenir.

Tasavvuf psikolojisi, bir düşünce sistemidir ve nefsin değişim yolculuğunda zorunlu olarak uygulama metodu da kullanmaktadır. Bu yolculuk, bizi yüzeyden, gölgeden, yanılısamadan, kargaşadan ve dışsal nefsin kararsızlığından içsel alanın berraklığına, hakikate, barışa, kararlılığa ve aydınlığa götürür, insan olmanın bilincine ulaştırır (Peker, 1993).

Bütün bunlar değerlendirildiğinde tasavvufun kendisine özgü bir psikolojisinin varlığı, bir bilim olarak açıkça görülmesi de onun neticelerini tasavvuf kitaplarında bulmak mümkündür. Çok kapsamlı olan tasavvuf psikolojisi, insan bilinç ve davranışların her yerde bulunmayan yönleri inceler. Örneğin, tasavvufta üzerinde çok durdurulan hal'ler Sufi psikolojisinin araştırma alanında bulunmaktadır. Geniş bir menzili ve çeşitliliği olan bilinç durumları diye ifade edebileceğimiz hal, mutasavvıf tarafından tecrübe edildiği için kendilerince tartışılması normal bir durumdur.

Sonuç olarak tasavvuf birey sadece görülen yönleri ile değil, onun görülen-görülmeyen, zihinsel-duygusal, maddi-manevi, içkin-aşkın, dünyevî ve uhrevî uzanımının olduğu bütün boyutlarıyla kucaklayan ve bunu rastgele değil kendine özgü yöntemlerle yapan bir psikoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda, incelenecek kaynaklara ulaşabilmek için literatür taraması yapılmıştır. Bu bağlamda kaynaklara ulaşabilmek için 09.09.2022 tarihinde aşağıdaki sistematik adımlar izlenmiştir:

1. Bu bağlamda tezler için “Ulusal Tez Merkezi” (<https://tez.yok.gov.tr>) web sitesinde “tasavvuf psikolojisi, sufi psikoloji, mistik tecrübe, dini tecrübe, tasavvuf terapisi, sufi terapi” anahtar kelime gruplarıyla tarama yapılmıştır.

2. Makaleler ve bildiriler için “Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Araştırmaları Merkezi” (<http://ktp2.isam.org.tr>), “Dergi Park Akademik” (<https://dergipark.org.tr/tr/>), “SOBİAD” (<https://atif.sobiad.com.tr/>), “Ulu-

sal Toplu Katalog” (<http://www.toplukatalog.gov.tr/>) web sitelerinde ‘tasavvuf psikolojisi, sufi psikoloji, mistisizm, dini tecrübe, tasavvuf terapisi, sufi terapi’ kelime grupları ile tarama yapılmıştır.

3. Kitaplar için “Google Akademik” (<https://scholar.google.com/>), “Milli Kütüphane”; (<https://www.mktup.gov.tr>) web sitelerinde “tasavvuf psikolojisi”, “sufi psikoloji” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmıştır.

4. Ansiklopedi maddeleri için “Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi” (<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>) web sitesinde “tasavvuf” kelimesiyle tarama yapılmıştır.

İzlenen bu yöntem sonucunda başlığında ve anahtar kelimelerinde “tasavvuf psikolojisi, sufi psikoloji, mistik tecrübe, dini tecrübe, tasavvuf terapisi, sufi terapi” kelime grubu geçen 102 adet Türkçe yayına ulaşılmıştır.

Her çalışmanın olduğu gibi bu makalenin de yöntemsel ve kaynak ile ilgili bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu literatür çalışmasının sınırlılıkları ise şunlardır:

(i)-Literatür taramasına konu olan “tasavvuf” üzerine yapılan araştırmalar, ana akım yaklaşım dikkate alınarak din psikolojisiyle sınırlandırılmıştır. Fakat başlıkta direkt din psikolojisini içermeyen ama çalışma içeriğinde din psikolojisini kapsayan disiplinler arası nitelikteki çalışmalara da yer verilmiştir.

(ii)-Bu literatür taraması internet tabanlı gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda tezler için “Ulusal Tez Merkezi” (<https://tez.yok.gov.tr>); makaleler ve bildiriler için “Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Araştırmaları Merkezi” (<http://ktp2.isam.org.tr>), “Dergi Park Akademik” (<https://dergipark.org.tr/tr/>), “SOBIAD” (<https://atif.sobiad.com.tr>), “Ulusal Toplu Katalog” (<http://www.toplukatalog.gov.tr/>); kitaplar için “Google Akademik” (<https://scholar.google.com/>), “Milli Kütüphane” (<https://www.mktup.gov.tr>) ve son olarak ansiklopedi maddeleri için “Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi’nin” (<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>) internet ortamındaki veri tabanları kullanılmıştır. Dolayısıyla elde edilen literatür, bu kaynaklardan elde edilen verilerle sınırlıdır.

(iii)-Bu çalışmaya özgü literatür taraması yapılırken “tasavvuf psikolojisi, sufi psikoloji, mistisizm, dini tecrübe, tasavvuf terapisi, sufi terapi” anahtar kavramları kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ulaşılan literatür, adı geçen bu anahtar kavramların taranması sonucunda elde edilen kaynaklarla sınırlandırılmıştır

a. Tasavvuf Psikolojisi Literatürü

Tasavvuf psikolojisi üzerine literatür taramasını içeren makalenin bu bölümünde, akademik ürün türü olarak sırasıyla “(a) kitaplar, (b) tezler, (c) makaleler, (d) bildiriler ve (e) ansiklopedi maddelerinde yer alan kaynaklar bulunmaktadır.

a.a. Kitaplar

Makalenin bu bölümünde yer alan kitapların bibliyografik yazım formatı, APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, basım yılı, kitap adı, basım yeri, yayınevi adı” biçiminde düzenlenmiştir.

1. Alşan, M. H. (2013). *Sufi terapi*. İstanbul: Öteki Adam Yayınları.
2. Ayten, A. (2010). Transpersonel psikoloji nedir ne değildir. *Din Psikolojisi* içinde (143-147. ss.). İstanbul: İz Yayıncılık.
3. Ayten, A., & Düzgüner, S. (2017). Tasavvuf psikolojisine giriş: Bireysel arınma ve güzel ahlak (1. baskı). İstanbul: Sufi Kitap.
4. Bayzan, A. R. (2013). *Sufi ile terapist*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
5. Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları.
6. Gözütok, Ş. (2012). *Sufi pedagojisi: Tasavvufta şahsiyet eğitimi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
7. Güngör, E. (1982). *İslam tasavvufunun meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
8. Gürbüz, A. (2008). *Zen ve tasavvuf ışığında kendini bilmenin yolu*. İstanbul: İnsan Yayınları.
9. Işıtan, İ. (2014). *Sûfî psikolojisi Sülemî'ye göre Sûfî benlik dönüşümü*. İstanbul: Divan Kitap.
10. Işıtan, İ. (2018). *Sûfî psikolojisi yazıları 1 manevi benlik gelişimi*. İstanbul: Divan Kitap.
11. İlseven, A., & Yavuz, V. (2016). *Yunus Psikolojisi/Tasavvuf Terapisi*. İstanbul: Karemat Matbaacılık.
12. Kayıklık, H. (2011). *Tasavvuf psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
13. Merter, M. (2014). *Psikolojinin üçüncü boyutu nefis psikolojisi ve riyalara-rın dili*. İstanbul : Kaknüs Yayınları.
14. Merter, M. (2012). *Dokuz yüz katlı insan: Tasavvuf ve benötesi psikolojisi (transpersonal psikoloji)* (10. baskı). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
15. Özakkaş, T. (2013). *Sufi psikolojisine günümüzden bakış, makale serisi-3*. Kocaeli: Psikoterapi Enstitüsü Eğitim Yayınları
16. Sayar, K. (Ed.). (2011). *Sufi psikolojisi: Bilgelğin rubu, rubun bilgeligi* (7. baskı). İstanbul: Timaş yayınları.
17. Sayın, E. (2020). *Tasavvuf terapisi: Manevi - Psikolojik gelişim seti 2*. İstanbul: Hayy Kitap.

18. Seyyar, A. (2015). *Tasavvufî sosyal hizmet: Sûfîlerin manevî terapi yöntemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
19. Tarhan, N. (2013). *Yunus terapi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
20. Topçu, N. (2005). *İslam ve insan, Mevlana ve tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
21. Tüzer, A. (2006). *Dini tecrübe ve mistisizm*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
22. Ülken, H. Z. (1946). *Tasavvuf psikolojisi: 1944-1945. Üniversite Serbest Konferanslarından Ayrı Basım*. İstanbul: Kenan Matbaası.

a.b. Tezler

Makalenin bu bölümünde yer alan tezlerin bibliyografik yazım formatı, APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, yılı, tez adı, tez türü, şehir, tezin yapıldığı üniversite ve enstitü adı” biçiminde düzenlenmiştir.

1. Akdemir, L. (2012). *Mevlevilikteki çile olgusunun fizyolojik ve psikolojik boyutları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Aksöz, T. (2016). *Modern psikolojik yaklaşımlar açısından nefis arınması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Altıntaş, S. (2005). *Mistik tecrübe ile kaygı düzeyi arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Çelik, H. (2021). *Mistik tecrübe düzeyi ile benlik saygısı ve mutluluk arasındaki ilişki üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
5. Deniz, F. (2020). *Modern ve sufi psikolojide doğum travması: İksel birlik ve ayrılık*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Düzgüner, S. (2008). *Dine psikolojik yaklaşımda değişimin dinamikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. Erdem, Ö. F. (2012). *William James'e göre dini tecrübe ve epistemolojik değeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
8. Erman, E. (2005). *Mistik dindarlarda benlik kontrolü (self-control) ve ahlaki güç*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
9. Fedayi, O. (2007). *Hilmi Ziya Ülken'de dini hayat*. (Yayımlanmamış

Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

10.Gürsu, O. (1999). *Günümüzde tasavvuf yoluyla İslam'a yönelişin sosyo-psikolojik analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

11.Havuz, M. (2019). *Pozitif psikoloji ve tasavvuf psikolojisi çerçevesinde İbn Hazm'da erdemli ve mutlu insan*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

12.Horasan, F. (2019). *Teşekkül döneminde tasavvuf psikolojisinin temelleri: Hakîm Tirmizî örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

13.İşildar, L. (2012). *Tasavvuf ve kadın, Halveti Uşşâki topluluğu üzerine psikolojik bir inceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

14.Kişmir, T. (2012). *Tasavvuf psikolojisi açısından nefsin olgunlaşma sürecinin karaktere etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

15.Temizkaya, H. R. (2016). *Tasavvuf psikolojisi açısından ben ve benötesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

16.Tunç, H. (2019). *Gazzali'nin nefis anlayışı ve din psikolojisine katkısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

17.Uysal, S. (2007). *Transpersonal psikoloji ve din*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

18.Ünal, M. S. (2000). *Mistik tecrübe ölçeğinin güvenilirlik ve geçerlik çalışması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

19.Yüksel, İ. (2020). *Sûfilerde hayatın anlamı: Sûfî olmayanlarla karşılaştırmalı bir araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İbn Hal-dun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

a.c. Makaleler

Makalenin bu bölümünde yer alan makalelerin bibliyografik yazım formatında APA stili kullanıldığı için burası “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, makale adı, dergi adı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde, alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Acar, M. C. (2019). Tasavvuf psikolojisinin dindarlığın tecrübî boyutu kapsamında değerlendirilmesi ve yeni bir tanım ihtiyacı. *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 209-

228.

2. Albayrak, A. (2009). Din görevlilerinin mistik tecrübe düzeyleri (Giresun yöresi örneği). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(4), 153-185.

3. Altıntaş, H. (1980). Din psikolojisi ve tasavvuf. *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (4)4, 171-197.

4. Altunkaya, N. (2021). Tasavvuf psikolojisine giriş. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 22(44), 86-89.

5. Atak, M. (2022). Manevi danışmanlıkta kurumsal model önerileri: Ahi evran kişisel gelişim akademisi & fütüvvet manevi danışmanlık ve rehberlik merkezi örnekleri. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, (5), 27-45.

6. Ayış, M. Ş. (2019). Nefis mertebelerinin psikolojideki karşılıkları üzerine bir değerlendirme: Robert Frager örneği. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 547-567.

7. Ayten, A. (2014). Affedicilik ve din: Affetme eğilimi ve dindarlıkla ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 111-128.

8. Ayten, A., (2005). Kalp nefis ve ruh sufi psikolojisinde gelişim denge ve uyum Robert Frager. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 14.

9. Cengil, M. (2003). Tasavvufî yaşantıya yönelmede etkili olan psiko-sosyal nedenler. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (4)11, 213-240.

10. Cengil, M. (2017). Tasavvuf ve tarikatlara yönelik psikolojisi. *İslâm Düşünce ve Geleneginde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet*, 169-179.

11. Çetin, Ö. (2017). Sufilerce kendini dönüştürme eğitimi olarak uygulanan zikir ritüelinin bilişsel psikoloji açısından analizi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(31), 1-28.

12. Düzgüner, S. (2007). Mevlevî semâ âyini'nin insan psikolojisine etkileri üzerine bir araştırma. *Marife*, (73), 195-214.

13. Filiz, Ş. (1994). Mistisizm ile tasavvuf arasındaki temel farklar: Felsefi bir yaklaşım. *Diyanet İlmî Dergi*, 30(1), 103-123.

14. Gürsu, O., & Ay, Y. (2019). Pozitif psikoloji: Mutluluğun ve insanın güçlü yönlerinin bilimi. *Turkish Academic Research Review*, 4(4), 655-660.

15. Hemşinli, H. (2018). Tanrı'nın varlığına bir delil olarak dinî tecrübe: Duyu tecrübesi ve saf bilinç iddiaları örneği. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3), 1633-1655.

16. Işıtan, İ. (2012a). Ebu'l Hasan Harakânî'ye göre sûfi benlik dönüşümü. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 180-194.

17. Işıtan, İ. (2012b). Sadreddin Konevî'ye göre sufi psikolojisi: Konevî düşüncesinde sufi kişilik yapısının temel dayanakları. *Tarih Kültür ve*

Sanat Araştırmaları Dergisi, I(2), 163-178.

18.İşitan, İ. (2015). Mustafa Kemâleddin Bekrî'ye göre sûfî benlik gelişimi. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 19–50.

19.İşitan, İ. (2016). Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye göre mânevî şahsiyet gelişimi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 1698-1715.

20.İşitan, İ. (2017). Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'â anlayışının sûfî psikolojisi açısından tahlili. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 680-696.

21.İşitan, İ. (2018a). Farklı İslami kimliklerin birlikte yaşama problemi ve çözüm önerileri sufi psikolojisi açısından bir giriş denemesi. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, VII(2), 653-666.

22.İşitan, İ. (2018b). Hz. Mevlâna düşüncesinde barış kavramının sûfî psikolojisi açısından tahlili. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, II(1), 23-40.

23.İşitan, İ. (2018c). Nakşî eğitim metodunun sûfî psikolojisi açıdan tahlili. *Bubara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Y.y. Medeniyet Merkezi Konya*, II, 588-616.

24.İbiş, F. (2012). Kur'an bağlamında nefis olgusu ve insanın teo-ontolojik yapısı üzerine bir deneme. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6, 235-246.

25.Karacoşkun, M. (2007). İbnü'l-Arabî'de insan psikolojisine yaklaşımlar ve kişilik çözümlenmeleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(3) , 71-108.

26.Kasapoğlu, A. (2006). Yusuf ve Züleyha açısından Kur'an'da Nefs-i Emmare kavramı–Freud'un “İd” kavramıyla bir mukayese. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (7)17, 57-71.

27.Kavasoglu, F.(2020). Sûfî kişilik psikolojisi- Melâmiler örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(1), 495-498. DOI: 10.33415/daad.680064.

28.Kayacı, E. & Cengil, M. (2022). Sufilerde ahlaki olgunluk ile huzur ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 5(1), 12-31.

29.Kızılgeçit, M. (2012). Modern psikolojide ve tasavvufta yalnızlık. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 131-150.

30.Koç, M. (2020). Bir Osmanlı bilgini olarak Mehmed Birgivi'nin eserlerinde takva ve ahlak ilişkisi: Ahlak ve tasavvuf psikolojisi perspektifinden semantik analizler. *Türk Din Psikolojisi Dergisi(TDPD)*, 2, 39-91.

31.Kula, N. & Çakmak, H. (2019). Abraham Maslow'un “Kendini Gerçekleştirme” kavramının Aziz Nesefî'nin “İnsan-ı Kâmil” kavramıyla karşılaştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(11). 9-39.

32.Kuşat, A. (2002). Nefis mertebelerine psikolojik bir yaklaşım. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9, 119-128.

- 33.Külçe, S. (2018). İbn Sina'nın nefis kavramı ve modern psikolojideki ego kavramının benlik olgusu bağlamında karşılaştırılması. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, (1)1, 54-78.
- 34.Özdoğan, Ö. (2005). Ruhsal yaklaşım ve insan. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. (6)15, 137-152.
- 35.Özdoğan, Ö. (2011). Gazali ve benötesi yaklaşım. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (52)2, 5-19.
- 36.Öztekin, A. (2011). İbn Arabi'nin "Ayan-ı Sabite"si ile Jung'un "Arketipler"i üzerine bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52(1), 293-303. DOI: 10.1501/Ilhfak_0000001067
- 37.Peker, H. (1993). Tasavvuf psikolojisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 35-52.
- 38.Sayar, K. (1999). Psikiyatri ve kutsal: Geçmişin bilgeliği bugünün psikoterapileriyle buluşabilir mi? Sufi psikolojisi örneği. *Defter*, XII(35), 141-164.
- 39.Sayın, E. (2012). Tasavvuf ve psikoloji açısından duanın terapik etkileri. *Batman University Journal of Life Sciences*, (1)1, 423-431.
- 40.Sayın, E. (2012). Tasavvuf ve psikoloji açısından İbnü'l-vakt anlayışının etkileri. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 12(3), 177 - 190.
- 41.Sayın, E. (2013). Tasavvuf kültüründeki ruhsal ve manevi temizlik metotlarının psikolojik etkileri. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, VIII(15), 139-150.
- 42.Sayın, E. (2018). Tasavvuf kültüründeki zühd anlayışının tasavvufî ve psikolojik etkileri. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV(1), 121-134.
- 43.Sayın, E. (2020). Hacı Bayram-ı Veli'nin şiirleri bağlamında tasavvufî ve psikolojik kişiliği. *Hacı Bayram-ı Veli*, V, 125-143.
- 44.Sayın, E. (2021). Vecd duygusunun tasavvufî ve psikolojik etkileri. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XVI(31), 53-66.
- 45.Sayın, E. (2022). Manevî danışmanlıkta tasavvuf terapisi. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 65-75.
- 46.Şentürk, D. (2021). Psikoterapi metodu olarak tasavvufa genel bir bakış. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 4(7), 16-35.
- 47.Tarakçı, B. (2018). Batı'da tasavvuf: İnterspiritüel Çağ'da İslam. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)*, 5(1), 255-290.
- 48.Ulu, M. (2018). Mistik tecrübe ve kişilik ilişkisi üzerine: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileri örnekleme. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (22)1, 33- 61.
- 49.Uysal, V. (1995). Dinî tecrübe ve din psikolojisindeki yeri. *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, (3)4, 69-87.
- 50.Yamak, M. B. (2019). Tasavvuf ve yogada vecdin psikofizyolojisi.

Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi, 3, 129-134.

51. Yavuz, K. (1990). Yunus Emre'nin iç benine dinî ve psikolojik yaklaşımlar. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 12-21.

52. Yavuz, K. (2001). Şiirleri içinde Ak Şemseddin'in tasavvuf dünyasına psikolojik yaklaşımlar. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I(2), 39-49.

53. Yücer, H., M. & Erol, H., K. (2019). Maneviyat Psikolojisi. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3, 83-88.

a.d. Bildiriler

Makalenin bu bölümünde yer alan bildirilerin bibliyografik yazım formatı APA sistemine özgü olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, bildiri adı, (içinde) eser (sempozyum/kongre) adı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Derin, S. (2007). Mevlana'nın Mesnevisinde psikolojik yaklaşımlar. [içinde] *Uluslararası Mevlâna Celâleddin Râmi Sempozyumu*. (8-12 Mayıs). (ss. 345-358). İstanbul: Motto Project Yayınları.

2. Gürsü, O. ve Bozyaka H. (2018). Enneagram ve tasavvuf psikolojisi. [içinde] *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi*. (12-14 Ekim). (ss. 208-210). Ankara: Otto Yayınları.

3. Işıtan, İ. (2011). Sûfi Psikolojisi ve Sadreddin Konevi Konevî'ye göre sûfi kişilik gelişiminin temel dayanakları. (içinde) *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*. (ss. 125 133).

4. Işıtan, İbrahim. (2012). Seyrû Sülûk/Mânevî yolculuk psikolojik bir terapi olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı örneği. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu* (ss. 189-207). Ed. C. Gündoğdu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

5. Koç, M. (2018). Tasavvuf psikolojisi ve hümanistik psikoloji perspektifinden ‘model insan’ üzerine karşılaştırmalı semantik analizler. [içinde] *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu: Bildiri Kitabı – I*. Ed. M. A. Özdoğan ve ark. (ss. 58-72). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları.

6. Zafer, H. (2014). Tasavvufi pratiklerin insan psikolojisi üzerine etkileri: İnziva örneği. (içinde) Ed. F. İyiyol. (13-14 Ekim 2014). (ss. 1552-1587). *I. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı*. İstanbul: Süleyman Şah Üniversitesi Yayınları.

a.e. Ansiklopedi Maddeleri

1. Kutluer, İ. (2005). “Mistisizm” maddesi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi-30*. (ss. 189-191). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

2. Öngören, R. (2011). “Tasavvuf” maddesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi-40*. (ss. 119-126). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

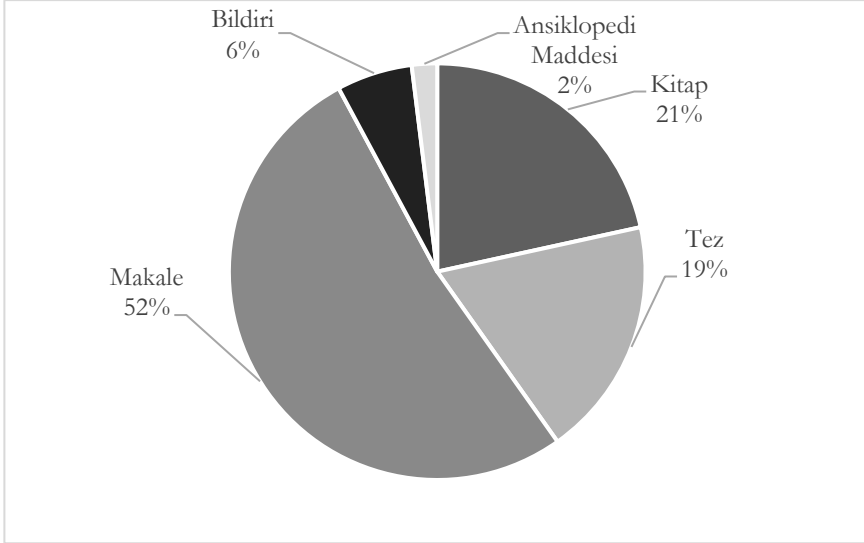
S o n u ç

Din psikolojisi biliminin ortaya çıktığı ilk dönemlerde bireyin yaşadığı dinî tecrübeler bu alanın ana konusunu oluşturmaktaydı. Ancak modern bilimsel paradigmanın psikoloji bilimi üzerindeki etkisi arttıkça bireyin yaşadığı dinî tecrübeler ile ilgili çalışmalarda bir azalma gözlenmiştir. İnanan bireyin sübjektif bakış açısına dayanan bu çalışmalar, yöntemsel açıdan uygun olmadıkları gerekçesi ile yerini daha objektif verilerin kullanıldığı ampirik çalışmalara bırakmıştır (Acar, 2019). Türk din psikolojisinin bilimselleşme sürecinde sorunların ve eksikliklerin belirlenebilmesi için bu alanda yapılan ampirik ve teorik araştırmaların alan uzmanları din psikologları tarafından tematik içerikte düzenli literatür çalışmalarıyla takip edilmesi oldukça önemlidir (Koç, 2015: 215).

Bireyin yaşadığı dini tecrübe ile psikoloji ilişkisini ortaya çıkaran her konu din psikolojisi bilim dalının araştırma kapsamına girmektedir. Bu konulardan biri de bireyi sadece görülen yönleri ile değil, onu bütün boyutlarıyla kucaklayan ve bunu rastgele değil kendine özgü yöntemlerle yapan tasavvuf psikolojisidir. Türk din psikolojisi çalışmalarında tasavvuf psikolojisi üzerine bir literatür (1946-2022) taraması yapmayı amaçlayan bu makalede, tasavvuf psikolojisi üzerine araştırma yapmayı planlayan araştırmacılar için kaynak tarama ihtiyacını gidermek hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda konuyla ilgili oluşturulan bir görsel üzerinden kısaca yapılan bu çalışmadan elde edilen bulguların nitel analizleri aşağıdaki gibidir (bkz. Grafik-1).

Grafik-1:

Akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımı

Grafik-1 incelendiğinde, taranan kaynakların %21'ini kitapların (n=22), %19'unu tezlerin (n=19), %52'sini makalelerin (n=53), %6'sını bildirilerin (n=6) ve %2'sini ise ansiklopedi maddelerinin (n=2) oluşturduğu görülmüştür. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 102 adet kaynağın tarandığı tespit edilmiştir.

Tasavvuf psikolojisi üzerine (1946-2022) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye'de tasavvuf psikolojisi üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı gözlemlenmiştir. Tasavvuf psikolojisi ismini taşıyan ilk makalenin (Ülken, 1946) yayımlanmış olması, ülkemizde tasavvufi öğretinin psikolojik açıdan incelemesi yönündeki ilginin temellerine işaret etmesi açısından önemlidir. Türkiye'de alanın öncülerinden sayılan Armaner (1980), din psikolojisi isimli kitabında tasavvuf psikolojisi kavramını kullanmış ve bu alanın sınırlarını çizme girişiminde bulunmuştur. Sonraki yıllarda tasavvuf psikolojisi birçok din psikolojisi kitabında yerini almıştır. Günümüzde bu alanda yapılan teorik ve uygulamalı araştırmaların sayısı giderek artmaktadır.

Araştırma verilerinin analizi sonucunda yapılan nicel ve nitel değerlendirmeler çerçevesinde din psikolojisi alanında çalışan araştırmacı ve din psikologları için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

(i)-Türk din psikolojisi literatürünü zenginleştirmek adına her yıl düzenli olarak yapılan din psikologları toplantılarında, tasavvuf psikolojisi üzerine yapılacak tez çalışmalarını ve yayınlarını öne çıkarmak amacıyla kararlar alınmalıdır.

(ii)-Ayrıca yapılacak çalışmaların güncellenebilmesi amacıyla bibliyografi ve literatür çalışmaları sürdürülmelidir. Böylelikle bu konu üzerine çalışma yapacak olanların, söz konusu kaynaklara erişimi ve kaynak eksikliğine ilişkin problemleri daha kolay çözülebilir.

(iii)-Literatür taramasından elde edilen verilere göre uygulamalı olarak çok az çalışmaya rastlanmıştır. Tasavvuf psikolojisi ile ilgili uygulamalı araştırmalar bundan sonraki din psikolojisi çalışmaları literatürüne alınmalıdır.

(iv)-Aynı zamanda taranan literatür araştırmaları göz önüne alındığında bildiri çalışmalarının çok sınırlı sayıda olduğu gözlenmiştir. Söz konusu bu akademik yayın türlerindeki eksiklikler, din psikolojisi araştırmacıları tarafından giderilmelidir.

(v)-Tasavvuf psikolojisi ile ilgili yapılacak araştırmalara güncel olarak öne çıkan sorunlar da eklenebilir. Örneğin; inanç krizi boyutunda deizm konusu, ruh sağlığı boyutunda internet ve uyuşturucu bağımlılığı başta olmak üzere bağımlılık sorunu gibi bazı temel sorunlar eklenebilir.

Kaynaklar

Acar, M. C. (2019). Tasavvuf psikolojisinin dindarlığın tecrübe boyutu kapsamında değerlendirilmesi ve yeni bir tanım ihtiyacı. *Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 209-228.

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş-I*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Koç, M. (2015). İskoçya Ulusal Kütüphanesi'nde kayıtlı din psikolojisi ile ilgili kaynaklar (1925-2013) üzerine bibliyografik bir araştırma. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 181-220.

Peker, H (1993). Tasavvuf Psikolojisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 35-52.

Sayar, K. (2014). *Sufi psikolojisi: Bilgelik'in rubu, rubun bilgeligi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Shafii, M. (1985). *Freedom from the self: Sufism, meditation and psychotherapy*. New York: Human Sciences Press, Inc.

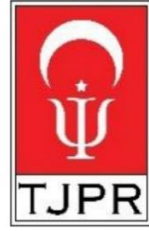
Ülken, H. Z. (1946). *Tasavvuf psikolojisi: 1944-1945*. Üniversite Serbest Konferanslarından Ayrı Basım. İstanbul: Kenan Matbaası.

Wilcox. L. (1995). *Sufism and psychology*. Chicago: Abjad.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 131-191
Issue: 7 • June 2023 • 131-191

**Türk Din Psikolojisinde
Akademisyen Bir Din Psikoloğu:
Abdulvahit İmamoğlu Üzerine Biyografik Bir Araştırma**

An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology
of Religion: A Biographic Research on Abdulvahit İmamoğlu

Mustafa Koç

Prof. Dr.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
E-posta: mustafa.koc@ogu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1299-7963
Eskişehir / Türkiye

Professor
Eskişehir Osmangazi University
Faculty of Theology
Department of Psychology of Religion
E-mail: mustafa.koc@ogu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1299-7963
Eskişehir / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1298727>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received   17 Mayıs 2023 • 17 May 2023
Kabul Tarihi • Accepted   11 Haziran 2023 • 11 June 2023

Ö z e t

Din psikolojisi alanında bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne ‘din psikoloğu’ denir. Bu makalede, Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmalara önemli katkıları olan akademisyen din psikoloğu Abdulvahit İmamoglu’nun (a) akademik hayatı, (b) özel ilgi alanları, (c) akademik çalışmaları, (d) lisans ve lisansüstü dersleri, (e) yönettiği lisansüstü tezleri ve (f) Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak makalede; (i)-akademik hayatına ilişkin İmamoglu’nun 10 yaşında ilköğrenimini tamamladığı; 17 yaşında Trabzon Sürmene Lisesinden mezun olarak ortaöğrenimini bitirdiği; 22 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olarak yükseköğrenimini tamamlayıp Ankara ve Osmaniye’de din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği ile meslek dersleri öğretmenliği yaptığı; 36 yaşında Atatürk Üniversitesinde din psikolojisi ‘bilim doktoru’ olduğu; 28 yaşında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi alanında akademik çalışma yaşamına başladığı; Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 36 yaşında ‘yardımcı doçent’; Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 50 yaşında ‘doçent’ ve 57 yaşında ise ‘profesör’ unvanlarını aldığı; son olarak da adı geçen üniversitede öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında yaş sınırlamasından emekli olmasına rağmen bu üniversitede 1 yıl sözleşmeli olarak çalıştığı; dolayısıyla toplamda 40 yıl bu iki üniversitede akademisyenlik yaptığı; (ii)-(a) kişilik psikolojisi, (b) gelişim psikolojisi, (c) insan ve rüya, (d) biyografik ve otobiyografik dinsel yaşam, (e) üniversite gençliğinin dinsel yönelimleri, (f) çocuk suçluluğu’ gibi özel ilgi alanları (n=6) olduğu; (iii)-Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu olarak İmamoglu’nun ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği; (iv)-toplam olarak dikkate değer düzeyde (n=43) çalışmaları/ eserleri bulunan İmamoglu’nun yayınlarının ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok makalesinin (n=13) olduğu, bunu da sırasıyla bildirilerinin (n=12) ve kitaplarının (n=7) izlediği; (v)-hem lisans hem de lisansüstü düzeyde dersler (n=10) veren İmamoglu’nun en çok lisansüstü düzeyde (n=6) dersler verdiği; (vi)-İmamoglu’nun öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında, çok sayıda yüksek lisans tezi (n=47) ve doktora tezi (n=7) yönettiği saptanmıştır.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Biyografik çalışma • Din psikoloğu
Abdulvahit İmamoglu • Bilim tarihi • Literatür

A b s t r a c t

A field actor who conducts scientific research and produces academic texts in the field of psychology of religion is referred to as a 'psychologist of religion'. This article presents a biographical research on Abdolvahit İmamoğlu, an academic psychologist of religion in Turkey, who has made significant contributions to scientific studies in the field of psychology of religion. The article covers (a) İmamoğlu's academic life, (b) his specific areas of interest, (c) his academic studies, (d) undergraduate and postgraduate courses he taught, (e) the graduate theses he supervised, and (f) his personal thoughts on Turkish psychology of religion studies. In conclusion, the article reveals that İmamoğlu (i) completed his primary education at the age of 10, graduated from Trabzon Sürmene High School at 17, and pursued his higher education by graduating from Ankara University Faculty of Theology at 22. He worked as a teacher of religious culture and ethics, as well as vocational courses in Ankara and Osmaniye. At the age of 36, he obtained a doctorate in psychology of religion from Atatürk University and initiated his academic career in the field of psychology of religion at Atatürk University Faculty of Theology at the age of 28. He became an 'assistant professor' at 36, achieved the titles of 'associate professor' and 'professor' at 50 and 57, respectively, at Sakarya University Faculty of Theology. Despite retiring at the age of 67 due to the mandatory retirement age, he continued working as a contract employee at the same university for 1 year. Hence, he served as an academician for a total of 40 years in these two universities. (ii) İmamoğlu's specific areas of interest include (a) personality psychology, (b) developmental psychology, (c) human and dream, (d) biographical and autobiographical religious life, (e) religious orientations of university youth, and (f) juvenile delinquency (n=6). (iii) İmamoğlu can be classified within the second period [1980-1999] of Turkish psychology of religion history, which encompasses the understanding of original literature and the presence of second-generation psychologists of religion. (iv) İmamoğlu's notable works consist of a considerable number of publications (n=43), primarily comprising articles (n=13), followed by conference papers (n=12), and books (n=7). (v) İmamoğlu offered courses at both undergraduate and postgraduate levels (n=10), with a greater emphasis on postgraduate education (n=6). (vi) In terms of supervising graduate theses, İmamoğlu supervised a substantial number of master's theses (n=47) and doctoral theses (n=7).

K e y w o r d s

Psychology of religion • Biographical study • Psychologist of religion
Abdolvahit İmamoğlu • History of science • Literature

Giriş

Klasik olarak tanımlanan din psikolojisi, metodolojik açıdan modern psikoloji yöntemlerini sistematik biçimde uygular ve dinin geniş etki alanına psikolojik perspektiften hareketle yorumlayıcı bir çerçeveden bakar. Bu yönüyle mezhepsel ve doktrinel açıdan teolojik sınırları belirlenmiş ve betimlenmiş "dini psikoloji"den ayrılan din psikolojisinin psikoloji alanındaki sınırları bellidir (Wulff, 2014: 732; Wulff, 1997). Sosyal bilimler sınıflandırmasındaki baskın yaklaşıma göre psikoloji biliminin alt dallarından biri olan din psikolojisi, ondokuzuncu yüzyılda William James'in öncülüğünde sistemleşmeye başlamış olan bir bilim dalıdır. Dinin bireyde yapılanan yönlerini ve görünümünü, birey üzerindeki psikolojik etkisini, kısacası bireyin dinsel inanç, duygu, düşünce, tutum ve davranışlarından oluşan dinsel yaşamını psikolojik bir perspektifle inceleyen bir bilim dalıdır (Apaydın, 2016: 67).

Psikolojinin pek çok özelleşmiş alanı içinde din psikolojisi, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, hem Avrupa'da hem de Amerika Birleşik Devletlerinde kendisini kuran yeni ampirik psikoloji alt dallarından ilk ortaya çıkanlar arasında yerini almıştır. Aralarında Stanley Hall, William James, Edwin Starbuck, James Leuba, James Pratt, George Coe, Edward Ames ve George Stratton'ın da bulunduğu din psikolojisinin Amerikalı kurucuları, din fenomenini, hem bireysel dindarlığı hem de tarihsel dini gelenekleri kapsayacak şekilde anlayıp yorumlamışlardır. Hem niteliksel hem de niceliksel yöntemler kullanan bu kurucu din psikologları, din üzerine antropologlar, sosyologlar, dilbilimciler ve dinler tarihçileri tarafından yazılan literatürden oldukça haberdarlardı. Örneğin; alanın ilk savunucuları arasında yer alan din psikoloğu Pratt, Hindistan, Burma, Seylan, Vietnam, Çin, Japonya ve Kore'ye yaptığı kapsamlı seyahatler de dâhil olmak üzere sistematik çabalarıyla hem kurumsal hem de bireysel somutlaşmış biçimleriyle büyük Doğu geleneklerini tanımak için önemli çalışmalar yapmıştır. Ancak Pratt'ın akademik danışmanı ve alanın baş klasiklerinden *The varieties of religious experience*'ın (1902) yazarı William James, alanı en belirgin şekilde görünür kılmıştır (krş. Wulff, 1998: 181–202).

Özellikle Amerikan din psikolojisi için bir başka itici güç ise büyük ölçüde ilerlemecilik ruhundan gelmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, sanayi devriminin toplum üzerindeki giderek daha belirgin olan zararlı etkileri, Amerika Birleşik Devletleri'nde ilerlemecilik olarak bilinen bir dizi sosyal reform çabasına yol açmıştır. Bunların arasında, birçok liberal Protestanın, Hz. İsa'nın geleneksel öğretilerinin inananlarını bir sonrakine hazırlamayı değil, esas olarak bu dünyadaki yanlışları

düzeltilmeyi amaçladığına dair inancına odaklanan Sosyal İncil Hareketi önemli bir yer tutmuştur. Din psikologları Hall, Coe ve Ames, çeşitli misyonlar ve yerleşim evleri tarafından sunulan sosyal hizmetler de dâhil olmak üzere bu harekete bizzat dahil olmuşlardır. Ancak diğerleri de din psikolojisinin, dini modern dünyanın kişisel, sosyal ve manevi ihtiyaçlarına daha doğrudan hitap edecek şekilde yeniden yorumlamaya veya reforme etmeye yardımcı olabileceğine dair inançlarını paylaştılar. Bu nedenle ilk din psikologları, genel olarak aynı zamanda dinin aktif savunucuları da olmuşlardır. Ancak alan tarihinde daha sonra ortaya çıkan liberal versiyonları, evrim teorisi de dahil olmak üzere modern bilim tarafından şekillendirilen rasyonalist dünya görüşüyle uyumlu olarak çalışmışlardır.

Öte yandan ampirik yönelimli Amerikan din psikolojisinin iki temel ilkesi, William James'in yakın arkadaşı olan İsviçreli psikolog Theodore Flournoy tarafından ortaya konmuştur (1902). Flournoy'un sözü edilen ilkelerinden ilki olan *aşkın olanı dışlama / the exclusion of the transcendent* ilkesine göre, din psikologları, dinsel deneyim ve yansıma nesnesinin bağımsız varlığını ne onaylamalı ne de reddetmelidir. Ancak aşkın nesnenin deneyimi, kesinlikle onların alanından dışlanmamalıdır; aslında, bu tür bir deneyim, nüanslarına ve varyasyonlarına en yakın dikkatle gözlemlenmelidir.

Flournoy'un ikinci ilkesi olan *biyolojik yorum / biological interpretation* ise dinin psikolojik incelemesi için geniş kapsamlı bir çerçeve ortaya koymuştur. Ülkenin adından da anlaşılacağı gibi çalışma nesnesinin fizyolojik koşulları araştırılmalıdır; bu koşullar, bugün doğal olarak Flournoy'un zamanından çok daha iyi anlaşılmıştır. Ama Flournoy'un aklında biyolojiden daha fazlası vardı. Din psikolojisi, bir bütün olarak insan türünde ve bireysel yaşamlarda rol oynayan hem kalıtsal hem de çevresel faktörlere dikkat çekerek gelişimsel bir bakış açısı içermelidir. Bireysel farklılıklara duyarlı olma ve dikkate alma anlamında karşılaştırmalı olmalıdır. Bunun yanı sıra dinsel hayatın, çok çeşitli faktörlerin karşılıklı etkileşimini temsil eden karmaşık ve yaşayan bir gerçeklik olduğunu kabul ederek de dinamik olmalıdır (Wulff, 2014: 732-733; Flournoy, 1902: 327-366).

Batı'da ilk din psikolojisi kitabının yazılışından itibaren geçen 125 yıllık bir dönemde, bu alanda hem geliştirilen teoriler hem de akademik ürün çeşitliği bağlamında pek çok ilerleme kaydedilmiştir (bkz. Wulff, 2001-2002: 241-261). Türk din psikolojisinin alan tarihine bakıldığında ise 1950'lerden bugüne bilimsel bir disiplin olarak ilgi gören din psiko-

lojisi sahasında özellikle 1980 sonrasında pek çok teorik ve ampirik çalışmalar yapıldığı saptanmıştır (Çapcıoğlu & Ayten, 2013: 9; son dönem güncel bir Türkçe literatür çalışması örneği için bkz. Kavurkacı, 2022: 31-76).

Yukarıda da görüldüğü üzere her bilim dalı gibi din psikolojisinin de ortaya çıktığı bir sosyo-kültürel coğrafya ile kurucu aktörleri ve aktörlerin yaptığı ilk dönem çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kurucu çalışmalar ve metinleri vardır. Tarihsel süreç içerisinde sonraki gelişimsel dönemlerde zamanla oluşan alan literatürü kapsamında bakıldığında, din psikolojisi alanı üzerine bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne 'din psikoloğu' denir. Din psikoloğu Ok'un (2006) yaklaşımına göre, din psikolojisi aktivite sistemi bağlamında bu alanda akademik aktiviteler gerçekleştiren bir özne vardır ve bu "din psikoloğu" olarak belirlenmiştir. Bu öznenin üzerinde çalıştığı bir nesne vardır ve bu da bireyin "dinsel" davranışlarıdır ya da 'anlam-yapma eylemi'dir. Bir alan öznesi olarak din psikoloğu, bu "nesne/ler" üzerinde çeşitli bilimsel paradigmlar ve metodolojiler kullanarak bilimsel iş ve işlemler yapar. Bir işin din psikologları tarafından başarılı bir sonuca ulaştırılabilmesi için onların takip etmeleri gereken ortak bir alan metodolojisi vardır. Bu arada din psikoloğu, bulgular oluşturmayı içeren bilimsel aktivitelerini genellikle tek başına yapmaz. Diğer yakın disiplinlerde çalışan meslektaşları da zaman zaman onun çalışmalarına bilimsel katkılarda bulunabilir. Sonuçta din psikoloğu, bireylerin anlam-yapma davranışları üzerine açıklayıcı, yordayıcı veya betimleyici nitelikte ağırlıklı olarak psiko-teolojik içerikli bilimsel bulgular ortaya çıkarmaya çalışır.

Ayrıca din psikolojisi aktivite sisteminin üzerinde yer aldığı belirli bağlamlar veya ortamlar bulunur. Bunlar da küçükten büyüğe ölçekli sıralandığında, bir kurum olarak üniversitelerin ilahiyat fakülteleri, bir sosyo-politik birim olarak Türkiye ve uluslararasılığı temsil eden diğer uluslar olarak belirlenebilir. Son olarak eklenmesi gereken bir başka faktör de din psikolojisinin geçirmiş olduğu tarihsel süreçtir. Dolayısıyla din psikolojisi aktivitesi, holistik bir perspektifle sözü edilen bu etkileşimdeki bütünü kendisi olarak düşünülmelidir (Ok, 2006: 441-442).

Bu makalenin amacı, din psikolojisi bilim dalında öğretim üyesi olarak çalışan Abdulvahit İmamoğlu (Prof. Dr.) üzerine biyografik bir çalışma yaparak Türk din psikolojisi tarihi ve literatürüne biyo-bibliyografik bir katkı sağlamaktır. Bilim tarihi çalışmaları bağlamında hangi bilim dalı olursa olsun alan aktörlerinin akademik yaşam ve ürünlerine dayalı yapılan biyo-bibliyografik araştırma ürünleri, özellikle arkadan gelen

yeni nesil alan uzmanları için ilgili bilim dalının alan tarihinde yadsınmaz bir öneme ve değere sahiptir. Ancak ne yazık ki genelde Türk teoloji veya din bilimleri çalışmalarına, özelde ise Türk din psikolojisi araştırmalarına bakıldığında biyo-bibliyografik çalışma geleneğinin henüz yeterli düzeyde oluşmadığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde çeşitli üniversitelerin ilahiyat fakültelerinden emekli olan akademisyen öğretim üyeleri üzerine yapılan biyografik çalışmaların yetersizliği dikkati çekmektedir (örnek çalışmalar için bkz. Durmuş, 2003: 145-168; Alkan, 2010: 9-19). Şu ana kadarki din bilimleri özelinde Türk din psikolojisi tarihi ve literatüründe yapılan biyografik çalışmalar ise din psikoloğu Koç'un çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (bkz. Koç, 2010: 187-210; Koç, 2011a: 227-246; Koç, 2011b: 265-285; Koç, 2012: 327-340; Koç, 2015: 301-330; Koç, 2018a: 213-259; Koç, 2018b: 65-126; Koç, 2020: 13-74; Koç, 2021a: 161-221; Koç, 2021b: 155-209; Koç, 2022a: 169-231; Koç, 2022b: 165-233).

Kullanılan yöntembilim kapsamında nitel metodoloji üzerine kurgulanan bu makalede, nitel araştırma tekniği olarak "biyografik araştırma" temeline dayalı 'biyografik anlatı görüşmesi' kullanılmıştır (Roberts, 2002; Rosenthal, 2004). Biyografik araştırmalar, özellikle davranış bilimlerinde kullanılan ve öznel deneyimlerini ve üretimlerini merkeze alarak bu deneyimlerin psiko-sosyo-antropolojik boyutları arasında dönemsel bağlantı kuran nitel değerlendirme ve veri toplama yöntemlerini kapsamaktadır (Güvercin, 2015: 172-173). Dolayısıyla bu çalışmayla, Türk din psikolojisi tarihinde öncü isimlerden birisi olan Abdülvahit İmamoğlu'nun öncelikle kişisel, akademik, üretim ve anlatılarının içinde yaşadığı psiko-sosyo-antropo-teolojik eko-sistem kapsamındaki sosyal ve kültürel örüntüleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda akademik deneyimlerinin ve üretimlerinin bilimsel içerikli dönemsel açıdan kültürel ve sosyal anlamlarına 'yarı-saydam pencere' açıp Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal yerine ilişkin betimsel analizlerin yapılması hedeflenmiştir. Ayrıca bu çalışmada, nitel veri toplama teknikleri olarak da (i) "yapılandırılmış görüşme" tekniği kullanılarak röportaj yapılmış; (ii) "belgesel tarama" tekniği kullanılarak da İmamoğlu'na ait her türlü akademik ürün çeşitleri toplanıp bu araştırmaya özgü bir yaklaşımla sınıflandırılarak listelenmiştir (Karasar, 2016: 210-220, 229-231).

Makalenin sınırlılıkları bağlamında ise bu araştırma, kronolojik olarak İmamoğlu'nun doğum yılı (1955) ile emeklilik yılı (2023) arasındaki zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca yine bu araştırmada yer alan röportaj, 13.02.2023 tarihinde Sakarya'da yapılmıştır.

a. Akademik Hayatı

14 Mart 1955 tarihinde Trabzon ili Köprübaşı ilçesi Fidanlı köyünde doğan İmamoğlu, ilkokula Malatya'daki Çarmuzu İlkokulunda başlamıştır. İkinci sınıfı bu okulda okuduktan sonra üçüncü sınıfı Trabzon Köprübaşı Merkez İlkokulunda okumuştur. Dördüncü sınıfı ise tekrar Malatya'daki Melek Baba İlkokulunda okuduktan sonra beşinci sınıfı yine Trabzon'daki Köprübaşı Merkez ilkokulunda 1965 yılında bitirerek ilkokuldan mezun olmuştur. 1966 yılında başladığı Trabzon Sürmene Ortaokulunu 1969 yılında bitiren İmamoğlu, aynı yıl başladığı Trabzon Sürmene Lisesini ise 1972 yılında bitirerek liseden mezun olmuştur. 1977 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden teoloji lisansı alarak mezun olan İmamoğlu, daha sonra 1977-1983 yılları arasında Ankara Yükseliş Kolejinde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenini ile Osmanîye İmam-Hatip Lisesinde meslek dersleri öğretmenini olarak çalışmıştır.

1983 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi araştırma görevlisi olarak akademik yaşamına başlayan İmamoğlu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 1991 yılında din psikolojisi alanında Kerim Yavuz'un akademik danışmanlığında *Mehmed Akif'te dini hayatın psikolojisi* adlı teziyle doktora çalışmasını tamamlamıştır. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında yardımcı doçent kadrosuna atanan İmamoğlu, 1987 yılında üniversiteden burslu olarak üç aylık Mısır'daki Kahire Üniversitesinde alanıyla ilgili çeşitli inceleme ve araştırmalarda bulunmuştur. 1997 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesine naklen geçen İmamoğlu, 1997-2000 yılları arasında Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanlığı, 2003-2004 yılları arasında İlahiyat Fakültesi Dekan Yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. 2005 yılında doçent olan İmamoğlu, 2012 yılında ise profesör ünvanını almıştır.

2006 yılından 2023 yılına kadar Almanya, Avusturya, Fransa ve İsviçre'deki farklı şehirlerde Müslüman-Türk diasporasına uzmanlık alanına ilişkin çeşitli konularda konferanslar veren İmamoğlu, 2012-2014 yılları arasında da Kırgızistan'daki Kırgız-Türk Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında öğretim üyesi olarak görevine devam ederken hizmet süresi dikkate alındığında 2023 yılında akademisyen yaş sınırlamasından emeklilik hakkı kazanmasına rağmen 1 yıl daha sözleşmeli personel olarak çalıştıktan sonra aktif iş hayatını sonlandıran İmamoğlu, yabancı dil olarak Arapça ve İngilizce bilmektedir. Evli ve dört çocuk babası olan İmamoğlu, şu anda 68 yaşında (2023) olup akademik yaşamına Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fa-

kültesinde başladıktan sonra aktif iş hayatını Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde bitirmiştir. İmamoğlu, emeklilik sonrası yaşamını Sakarya'da sürdürmektedir (görsel için ayrıca bkz. Ek-1).

b. Özel İlgi Alanları

İmamoğlu'nun akademik çalışmalarındaki özel ilgi alanları ise '(i) kişilik psikolojisi, (ii) gelişim psikolojisi, (iii) insan ve rüya, (iv) biyografik ve otobiyografik dinsel yaşam, (v) üniversite gençliğinin dinsel yönelimleri ve (vi) çocuk suçluluğu' gibi konulardır. İmamoğlu'nun bu konularda yayınlanmış çok sayıda akademik ürünleri (kitap, makale, bildiri, çeviri) bulunmaktadır.

c. Türk Din Psikolojisi Tarihindeki Bağlamsal Konumu

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkan din psikolojisinin Batı ve Türkiye'deki tarihsel gelişimiyle ilgili bir karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de din psikolojisi kapsamındaki ilk bilimsel çalışmalar, Amerika'daki çalışmalardan ancak 50 yıl sonra yani 1950'li yılların başlarında yapılmaya başlamıştır. Alana ilişkin yapılan ilk çalışmalarda, öğrencilerin alanı tanınmasına katkıda bulunmaya yönelik olarak din psikolojisinin tanımı, konusu ve yöntemleri gibi temel konuları ile Freud (2012) ve Jung'un (1960) din üzerine görüşleri ve özellikle de Freud'un dine olumsuz bakışına yöneltilen eleştirileri yer almıştır (bkz. Egemen, 1952; Armaner, 1980). Bu türden ilk dönem kuramsal çalışmaları, özellikle 1980'li yıllarda ve sonrasında yapılan teorik ve ampirik araştırmaların artarak takip ettiği gözlenmiştir. Bu ve sonraki dönemlerdeki teorik çalışmalardan bazıları da İmamoğlu (1991) tarafından yapılan *Mehmed Akif'te dini hayatın psikolojisi* başlıklı doktora tezi ile *Psikolojik ve ahlaki açıdan çocuk suçluluğu* isimli profesörlük takdim çalışmasıdır (2015a). Ayrıca İmamoğlu'nun *Psiko-sosyal açıdan rüya ve istihare* (2004a) adlı doçentlik temel eserinin de ampirik metodoloji kullanılarak yapıldığı görülmektedir.

Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarının tarihsel gelişim sürecine bakıldığında, bu bilim dalıyla ilgili yapılan çalışmaların ortalama 70 yıllık bir geçmişe dayandığını görmek mümkündür. Din psikoloğu Koç (2012/2015) tarafından yapılan öznel bir sınıflandırmada, Türk din psikolojisi çalışmalarının kronolojik gelişim süreci, (i)-İlk dönem [1949-1979]: *Başlangıç – Din psikolojisinin tanınması*; (ii)-İkinci dönem [1980-1999]: *Orijinal literatürün anlaşılması*; (iii)-Üçüncü dönem [2000-2013]: *Literatüre yerel katkıların başlaması* şeklinde 3 döneme ayrılmıştır (şematik gösterim için bkz. Koç, 2015: 295).

Yukarıdaki sınıflandırmada sözü edilen bu ikinci dönemdeki din psikolojisinin gelişim aşamasında ise din psikolojisi üzerine yapılan çalışmalarda yıllara göre aşama aşama niceliksel bir artış olmuştur. Dolayısıyla ilk –çekirdek kadro- din psikologlarının yetiştiği dönem olan bu dönemin başlarında, daha çok alanla ilgili Batı’da yapılan akademik çalışmaların anlaşılması üzerine çalışılmıştır (örnek çalışma için bkz. Yavuz, 1987). Bu dönemin ortalarından başlayarak yüksek lisans ve doktora programları açan ilahiyat fakültelerinde ikinci kuşak akademisyen din psikologları da yetiştirilmeye başlanmıştır. Yine alanın bu gelişim döneminde, alanı tanıtan görece daha hacimli el kitapları yazılmıştır (Koç, 2012: 327-340; Koç, 2015: 293-295). İkinci dönem bir akademisyen din psikoloğu olan İmamoğlu (2004b) tarafından üçüncü dönemde yazılan *Din psikolojisi dersleri* isimli bir el kitabı da basılmıştır.

Yukarıda verilen tarihsel gelişim bilgileri ışığında, bir din psikoloğu olarak İmamoğlu’nun Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu, din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılarından oluşan ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla ilk –çekirdek kadro- akademisyen din psikologlarından Kerim Yavuz’un yetiştirdiği din psikologlarından olan İmamoğlu, adı geçen bu ikinci dönemin ortalarında doktora tezini bitirerek akademik yaşamına başlamıştır (1991). Yine alan tarihine ilişkin bu dönemde ve daha sonraki dönemde din psikolojisi alanında yüksek lisans ve doktora programları kapsamında üçüncü kuşak akademisyen din psikologları da yetiştiren bir din psikoloğu olarak İmamoğlu’nun şu anda Türkiye’de alanda çalışan çok sayıda akademisyen din psikoloğu öğrencileri bulunmaktadır.

Alandaki kişisel akademik çalışma tarzına bakıldığında ise İmamoğlu’nun doçentlik temel eseri dışındaki doktora tezi (1991) de dahil olmak üzere temel akademik kariyer basamakları çalışmalarının ve tek yazarlı diğer çoğu bilimsel ürünlerinin (makale, bildiri) teorik içerikli çalışmalar olduğu; ancak doçentlik temel çalışmasının (2004a) yanı sıra temel kariyer çalışmalarının aralarında sınırlı sayıda da olsa tek yazarlı ve/veya lisansüstü öğrencileriyle birlikte çok yazarlı olarak yayımladıkları makale ve bildiri düzeyinde ampirik içerikli çalışmalar yaptığı da saptanmıştır (örnek çalışmaları için bkz. İmamoğlu, 2004c: 243-262; İmamoğlu & Fersadoğlu, 2013: 19-40). Öte yandan İmamoğlu’nun Türk din psikolojisi alanı içerisinde, Türk milli şairi Mehmet Akif Ersoy üzerine biyografik içerikli ilk çalışmalardan birini yaptığı gözlenmiştir. Din pe-

dagogisiyle de ilgilenen İmamoğlu'nun alan aktörü bağlamında din pedagojisi kapsamında değerlendirilebilecek eserleri olduğu görülmektedir (İmamoğlu, 2015b & 2022). Bunun yanı sıra İmamoğlu'nun sınırlı sayıda da olsa gelişim psikolojisi eksenli tezler çalıştırdığı dikkati çekmektedir.

d. Akademik Çalışmaları / Eserleri

Makalenin bu başlığı altında, akademide 40 yıl akademik hizmeti olan İmamoğlu'nun akademik ürünleri: “(i) tezleri, (ii) kitapları, (iii) makaleleri, (iv) çevirileri, (v) kitap bölümleri, (vi) bildirileri, (vii) editörlükleri, (viii) hakemsiz dergilerdeki yazıları, (ix) diğer çalışmaları’ şeklinde sınıflandırılarak aşağıda verilmiştir.

d.a. Tezleri

1. (1977). *Çocukları suça iten etmenler* – [Lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Danışman: Prof. Dr. Neda Armaner).
2. (1991). *Mehmed Akif'te dini hayatın psikolojisi* – [Doktora tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Danışman: Prof. Dr. Kerim Yavuz).

d.b. Kitapları

1. (1996). *Mehmet Akif ve inanan insan*. İstanbul: Ravza Yayınları.
2. (1997). *İman ve aksiyon adamı Mehmet Akif*. İstanbul: Ravza Yayınları.
3. (2004). *Din psikolojisi dersleri*. İstanbul: Aydar Basımevi.
4. (2004). *Psiko-sosyal açıdan riya ve istihbare*. İstanbul: Değişim Yayınları. (Doçentlik temel eseri)
5. (2015). *Köprübaşı yöresinde yetişen medrese âlimleri ve din eğitimine katkıları*. İstanbul: Değişim Yayınları.
6. (2015). *Psikolojik ve ahlaki açıdan çocuk suçluluğu*. İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları. (Profesörlük takdim çalışması)
7. (2022). *Trabzon Köprübaşı'ndan Anadolu'ya eğitim ve kültür elçileri*. İstanbul: PBC Matbaacılık [ayrıca bkz. Ek-3].

d.c. Makaleleri

1. (1991). Akif'in hayatından seçmeler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 324-335.
2. (1995). Ruh beden ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 345-356.
3. (2004). Bağlılık ve itaat duygusuna dini ve psikolojik yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 18, 129-139.
4. (2004). Psiko-sosyal açıdan üniversite gençliği arasında karşı cins ilişkileri. *EKEV Akademi Dergisi*, 18, 243-262.

5. (2004). Deprem sonrasında karşılaşılan psikolojik tepkiler ve dini içerikleri. *EKEV Akademi Dergisi*, 20, 79-88.
6. (2009). Evlilik hayatında kıskançlık- dindarlık ilişkisine psikolojik yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 12 (35), 7-30. (Y. Çelik ile birlikte).
7. (2010). Bazı psikanalistlere göre rüyanın insan hayatındaki rolü. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (22), 21-47.
8. (2010). Mehmet Akif'te medeniyet kavramı. *İslami Araştırmalar*, 21 (3), 165-171.
9. (2010). Vicdan kavramının psiko-sosyal tahlili. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5 (1), 127-144.
10. (2011). Televizyon ve internette şiddet içeren programların çocuğun ruh dünyasına etkileri. *EKEV Akademi Dergisi*, 46, 31-48. (T. Şirin ile birlikte).
11. (2011). Üniversite gençliğinde dini inanç ve umutsuzluk ilişkisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (23), 205-244. (A. Yavuz ile birlikte).
12. (2013). Psikolojik açıdan ergenlerde dini tutum ve davranışlarının tahlili. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 19-40. (S. Feriçadoğlu ile birlikte).
13. (2019). Boşanma sürecinde ruh sağlığı ve din. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2), 497-530. (N. Ferah ile birlikte). [ayrıca bkz. Ek-4].

d.d. Çevirileri

1. (1996). Din psikolojisi. (P. J. Bissett'ten çeviri). *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 3, 88-96.
2. (1997). Uyku ve ölümün tabiatı ile ilgili çağdaş müslüman yorumlarda nefis ve ruh anlayışı. (J. I. Smith'den çeviri). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 231-245.
3. (2000). Dini inanç ve davranışlardaki değişkenlik. (W. G. Scobie'den çeviri). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 273-284.
4. (2004). Psikoloji ve dini hayat. (T. H. Hughes'den çeviri). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 159-171. (Ö. Gültekin ile birlikte).
5. (2008). Ahlaki gelişim, dini düşünce ve davranışlar. (R. Straughan'dan çeviri). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (17), 17-24. (T. Aksöz ile birlikte).

d.e. Kitap Bölümleri

Basılı kitap bölümü bulunmamaktadır.

d.f. Bildirileri

1. (2001). 1999 depreminin hemen sonrasında karşılaşılan psikolojik tepkiler. [içinde] *1999 Marmara Depreminin Psiko-Sosyal Etkileri Uluslararası Sempozyumu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
2. (2002). Farklı ortamlarda dini tutumların psiko-sosyal temelleri. [içinde] *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*. (ss. 191-199). İstanbul: Değişim Yayınları.
3. (2003). İslam düşüncesinde gayb problemi. [içinde] *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları-V: Tartışmalı İlmi Toplantı*. (ss. 261-264). İstanbul: Ensar Neşriyat.
4. (2003). Teaching İslam and Christianity in religious education in modern Turkey. *Brismes Annual Conference 12-15 July 2003*. Institute of Arab and Islamic Studies. England: University of Exeter. (R. Kaymakcan ile birlikte).
5. (2004). Ergenlik döneminde sosyal gelişim açısından din kültürü ve ahlak bilgisi ders programları. [içinde] *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Çalışma Toplantısı-I*. (ss. 336-337). İstanbul: Dem Yayınları.
6. (2008). Mehmet Akif Ersoy’un insan irade ve hürriyetine bakışı. [içinde] *Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu*. 19-21 Kasım 2008. (ss. 15-21). Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları.
7. (2008). Mehmet Akif’te dostluk ve dayanışma. [içinde] *Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni-2*. (ss. 176-185). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
8. (2009). Günümüz gençliği ve dindarlık algısı. *Günümüz Türkiye’sinde İslam Uluslararası Sempozyumu*. Kayseri.
9. (2010). Mehmet Akif’in dindarlık anlayışı. [içinde] *Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni-4*. (ss. 222-237). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
10. (2016). Köprübaşı medreseleri ve din eğitime katkıları. [içinde] *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı-II*. (ss. 921-931). İstanbul: Değişim Yayınları.
11. (2019). Yaşlılık döneminde kişilerarası güven ve dindarlık ilişkisi. [içinde] *V. Innovation and Global Issues Congress*. 02-04 Mayıs 2019. (ss. 732-752). Ankara. (A. S. Dokur ile birlikte).
12. (2019). Yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma ve dindarlık ilişkisi. [içinde] *V. Innovation and Global Issues Congress*. 02-04 Mayıs 2019. (ss. 39-58). Ankara. (E. Aksoy ile birlikte).

d.g. Editörlükleri

Editorial çalışması bulunmamaktadır.

d.h. Hakemsiz Dergilerdeki Yazıları

1. (1991). Mehmet Akif'in kutsal yerler ve dini geleneklere bakışı. *Din Öğretimi Dergisi*, 10, 324-335.

2. (1995). İnsan ve ibadet. *Türk Yurdu*, 90, 41-45.

d.i. Diğer Çalışmaları (Panel ve Konferanslar)

1. (2003). *Hız Peygamberin insan ve çocuk sevgisi*. (Konferans). 21.05.2003. Söğütü/Sakarya.

2. (2003). *Yaygın ana-baba tutumları*. (Konferans). Türk Eğitim-Sen Sakarya Şubesi Eğitim ve Kültürel Faaliyetleri. 09.01.2003. Sakarya.

3. (2006). *Afet sonrasında yapılacak psiko-sosyal destek sürecinde din hizmetlerinin yeri ve önemi*. (Panel). Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Konferans Salonu. 04.10.2006. Sakarya.

4. (2007). *İstiklal Marşı ve Çanakkale bağlamında Mehmet Akifi anlamak*. (Panel). Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Konferans Salonu. 14.03.2007. Sakarya.

e. Lisans ve Lisansüstü Dersleri

Makalenin bu bölümünde ise din psikolojisi alanında öğretim üyesi olan İmamoğlu'nun 1991-2023 yılları arasında lisans ve lisansüstü düzeyde verdiği derslere yer verilmiştir. Arşiv bilgisi yetersizliği sebebiyle yıllara göre ders sınıflandırması yapılamadığından dolayı listede dersin verildiği yıl belirtilmemiştir.

e.a. Lisans Dersleri

1. Din psikolojisi
2. Sosyal psikoloji (seçmeli)
3. Kişilik psikolojisi (seçmeli)
4. Psikoloji ve din (seçmeli)

e.b. (Lisansüstü)- Yüksek Lisans Dersleri

1. Din psikolojisinde farklı yaklaşımlar
2. Din psikolojinin temel meseleleri
3. Günümüz din psikolojisi çalışmaları

e.c. (Lisansüstü)- Doktora Dersleri

1. Din psikolojisi ve sosyal hayat
2. Psikanaliz ve din
3. Psikoloji ekolleri ve din psikolojisi

[Kaynak: <https://www.sakarya.edu.tr>]

f. Yönettiği Lisansüstü Tezleri

Makalenin bu bölümünde de akademik yaşamı boyunca din psikolojisi alanında öğretim üyesi olarak görev yapan İmamoğlu'nun yönettiği lisansüstü (yüksek lisans ve doktora) tezleri yer almaktadır. Bu bölümde yer verilen tez listeleri Ulusal Tez Merkezi kayıtları ve İmamoğlu tarafından oluşturulan akademik özgeçmiş referans alınarak oluşturulmuştur (bkz. <https://tez.yok.gov.tr>). Tez yazım biçimi olarak sırasıyla “[tez merkez kayıt numarası], yazar adı soyadı, (tezin bitirildiği yıl), tezin adı (Türkçe + İngilizce), üniversite adı” şeklinde bu makaleye özgü bir niteleme kullanılmıştır. Tezler, Atatürk Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yapıldığı için her bir tez için ayrıca üniversite adına da yer verilmiştir. Konuyla ilgili yapılan literal tarama sonucunda İmamoğlu'nun akademik danışmanlığında 47 adet yüksek lisans tezi ve 7 adet doktora tezinin (n=54) yapıldığı görülmüştür. Bunlardan danışmanlığını yaptığı 1 adet doktora tezinin ikinci danışmanı olduğu görülmüştür. Ayrıca İmamoğlu tarafından yönetilen tezlerin yazarları, aynı zamanda İmamoğlu'nun yüksek lisans ve/veya doktora öğrencileri olarak da ayrı bir başlık altında alan tarihi kayıtlarına geçirilebilir.

f.a. Yönettiği Yüksek Lisans Tezleri

1. [20825]. Saadettin Özdemir. (1992). İslam'da ibadet psikolojisi / Worship psychology in Islam. [Atatürk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
2. [36754]. Recep Çepni. (1994). Çayeli yöresinde halk inanışlarının fert üzerindeki etkileri / The effects of folk beliefs on individuals in Çayeli region. [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
3. [30551]. Faruk Karaca. (1994). Teslimiyet kavramının psikolojik tahlili / Psychological analysis of the concept of resignation. [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
4. [51925]. Ulvi Kartal. (1996). Turizmin Fethiye yöresindeki dini yaşantıya etkisi / The effect of tourism on religious life in Fethiye region. [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
5. [63361]. Bozkurt Koç. (1997). Eğitimcilerde dini hayat / Religious life in educators. [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
6. [93911]. Âdem Aygün. (2000). Kişilik psikolojisi ve dindarlık / Psychology of personality and religiosity. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
7. [93897]. H. İlyas Altındağ. (2000). Dindar insanda iyilik fenomeninin pragmatik yönü / The pragmatic aspect of the phenomenon of favour in the religious man. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

8. [111989]. Önder Aksoy. (2001). Dindar şahsiyetlerde sevgi fenomeni / The phenomenon of love in religious personalities. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

9. [108706]. Kasım Sarıtekin. (2002). İşyerlerindeki dini nitelik taşıyan sembollerin kişilerin tutum ve davranışlarına etkisi / The effect of religious symbols in workplaces on people's attitudes and behaviors. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

10. [108722]. Nuray Çakır. (2002). Çalışan annenin aile içi problemleri / Family problems of working mother. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

11. [108723]. Abdulhamid Eşmeli. (2002). 18-30 Yaşlar arası genç yetişkinlerde görülen ahlaki sorunların psiko-sosyal açıdan tahlili: Sapanca örneği / Psycho-social analysis of moral problems in young adults between the ages of 18-30: Sample of Sapanca. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

12. [110040]. Seyfullah Coşğun. (2002). Kader anlayışının 15-18 yaşlar arasındaki gençlerin tutum ve davranışlarına etkisi: Karabük ili örneği / The effect of the understanding of destiny on the attitudes and behaviors of young people between the ages of 15-18: Sample of Karabük. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

13. [108748]. İsmail Koç. (2002). Sahih-i Buhari'de yer alan ihlas ve samimiyetle ilgili hadislerin psikolojik tahlili / Psychological analysis of the hadith on sincerity and candour in Sahih al-Bukhari. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

14. [136847]. Nuran Şen. (2003). Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri / The psycho-social value of the pilgrimage. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

15. [135500]. Saim Aydoğmuş. (2003). Gıybetin din psikolojik tahlili / Religious and psychological analysis of backbiting. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

16. [136875]. Hatice Kotan. (2003). 5-6 yaş çocuğu ana sınıfı öğrencilerinde dini duygu ve düşünce gelişimi / The development of religious feelings and thoughts in 5-6 year old pre-school students. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

17. [136827]. Âdem Köse. (2003). Batıl inançların fertler üzerindeki etkileri: Yalova örneği / The effects of superstitions on individuals: Sample of Yalova. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

18. [136845]. Osman Hazır. (2003). Evlilik öncesi karşı cins ilişkilerinin psiko-sosyal açıdan tahlili / Psycho-social analysis of the opposite-sex relationships before marriage. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

19. [136868]. Gevher Nesibe Barlak. (2003). İtaat ve kalp temizliği kavramının din psikolojik tahlili (16-18 yaş grubu öğrencilerinde) / Religious and psychological analysis of the concepts of obedience and heart cleansing in 16-18 age group students. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

20. [136889]. Murat Sülev. (2003). Osman Pazarlı ve din / Osman Pazarlı and religion. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

21. [135521]. Cumhur Aydoğdu. (2003). Televizyon ve bilgisayarın 18-24 yaş gençler üzerindeki psikolojik etkileri: Hendek örneği / Psychological effects of television and computer on young people aged 18-24: Sample of Hendek. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

22. [206256]. Âdem Ekmekçi. (2004). 20-40 yaşlar arasında dini hayatın işleyişinde anomi problemi: Adapazarı örneği / Anomie problem in the functioning of religious life between the ages of 20-40: Sample of Adapazarı. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

23. [186680]. Ayşe Güner. (2006). Lise öğrencilerinde stres, başa çıkma ve dini başa çıkma / Stress, coping and religious coping in high school students. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

24. [228622]. İsmail Şerefli. (2006). 30-40 yaşlar arası kişilerde inanç ve korku ilişkisi: Sakarya örneği / The relationship between belief and fear in people aged 30-40: Sample of Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

25. [228680]. Süleyman Abanoz. (2008). 6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü: İzmir ve Sakarya örneği / The role of parents in the religious and moral development of children aged 6-12: Sample of İzmir and Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

26. [253418]. Fatma Yoğurtcu. (2009). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı / Religiosity and mental health in adults. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

27. [253023]. Tuncay Aksöz. (2009). Bilişsel açıdan dini inanç: Sakarya örneği / Religious belief from the perspective of cognitive: Sample of Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

28. [253005]. Âdem Yavuz. (2009). 18-25 yaş üniversite gençliğinde dini inanç ve umutsuzluk: Sakarya Üniversitesi örneği / Religious belief and hopelessness in university youth aged 18-25: Sample of Sakarya University. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

29. [253440]. Emre Yılmaz. (2009). Türbe ziyaretlerinin fert üzerindeki etkileri: Bilecik örneği / The effects of tomb visits on individual: Sample of Bilecik. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

30. [273106]. Yunus Acar. (2010). Kur'an ve hadislerde ruh ve nefis kavramı: Sakarya Üniversitesi örneği / The concepts of soul and nafs in the Qur'an and hadith: Sample of Sakarya University. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

31. [273113]. Yılmaz Çelik. (2010). Genç ve yetişkin evlilerde kıskançlığın din psikolojik tahlili / Religious and psychological analysis of jealousy in young and adult married couples. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

32. [273146]. Elif Kılıç. (2010). Kur'an okumanın ergenlik dönemi bireyleri üzerine etkileri: İzmit ve Sakarya kur'an kursları örneği / The effects of reading the Qur'an on adolescents: Sample of İzmit and Sakarya qur'an courses. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

33. [273153]. Cihan Akdemir. (2010). Nurettin Topçu-Necip Fazıl Kısakürek-Sezai Karakoç'da ideal gençlik tasavvuru / The ideal youth imagination of Nurettin Topçu- Necip Fazıl Kısakürek Sezai Karakoç. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

34. [265830]. Muhammed Timur. (2010). Zihinsel engelli bireylerde dini tutum motifleri: Bursa örneği / Religious attitude motifs in mentally handicapped individuals: Sample of Bursa. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

35. [265867]. Hanife Miran. (2010). Hamd ve şükür kavramlarının din psikolojik tahlili / Religious and psychological analysis of the concepts of praise and gratitude. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

36. [296192]. Fatih Kandemir. (2011). Karasu yöresindeki halk inançlarının fertler üzerindeki etkileri / The effects of folk beliefs in the Karasu region on individuals. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

37. [296226]. Sinan Uzun. (2011). 15-18 yaş ergenlerde yalan tutumuna psiko-sosyal yaklaşım: Sakarya örneği / Psycho-social approach to lying attitude in adolescents aged 15-18: Sample of Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

38. [296181]. Fatma Oluğ. (2011). Erinlik dönemindeki öğrencilerde dini tutum ve davranışlar: Sakarya örneği / Religious attitudes and behaviors in adolescent students: Sample of Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

39. [296135]. Hatice Sümeyye Ulcay. (2011). İlköğretim çağı çocuk resimlerinde cennet ve cehennem tasavvuru / Imagination of heaven and hell in primary school children's paintings. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

40. [559781]. Ayşe Selin Dokur. (2019). Yetişkinlik döneminde kişilerarası güven ve dindarlık ilişkisinin psikolojik tahlili: Osmaniye örneği / Psychological analysis of the relationship between interpersonal trust and religiosity in adulthood: Sample of Osmaniye. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

41. [559782]. Elif Aksoy. (2019). Yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma ve dindarlık ilişkisi: Gaziantep örneği / The relationship between making sense of life and religiosity in adulthood: Sample of Gaziantep. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

42. [555338]. Firdevs Karataş Temiz. (2019). Yetişkinlik döneminde manevi hayat ve psikolojik değeri: İstanbul / Bakırköy- Güngören örneği / Spiritual life and its psychological value in adulthood: Sample of İstanbul / Bakırköy- Güngören. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

43. [557658]. Tuğba Bakırtaş. (2019). Ergenlik döneminde bilişsel faktörlerin karar verme sürecine etkisinin din psikolojisi yönünden incelenmesi: Adapazarı örneği / Investigation of the effect of cognitive factors on the decision-making process in adolescence in terms of psychology of religion: Sample of Adapazarı. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

44. [726950]. Tuğba Sarımsakçı Akar. (2020). 2000-2010 yılları arasında en çok izlenen Türk dizilerinde dini motifler: Yaprak Dökümü örneği / Religious motifs in the most watched Turkish TV series between 2000-2010: The example of Yaprak Dökümü. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

45. [728028]. Kübra Nur Polat. (2022). Kadın işçilerin psikolojik iyi oluşları ve dini tutumları arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Sakarya ili örneği / A research on the relationship between psychological well-being and religious attitudes of female workers: Sample of Sakarya. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

46. [787989]. Halime Karayel. (2023). Kadınlarda evlilik uyumunun aile işleyişi ve dini başa çıkma açısından incelenmesi / Investigation of marital adjustment in women in terms of family functioning and religious coping. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

47. [787860]. Üsame Balıkcı. (2023). Bilgelik, bilinçli farkındalık ve dindarlık arasındaki ilişki / The relationship between wisdom, mindfulness, and religiosity. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

f.b. Yönettiği Doktora Tezleri

1. [63337]. Faruk Karaca. (1997). Psikolojik açıdan ölüm ve dini inanç ilişkisi / The relationship between death and religious belief from

the psychological perspective. [Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

2. [445979]. Ayşe Şentepe. (2016). Ruh sağlığı belirtilerinin yordayıcısı olarak affetme ve dindarlık ilişkisi / The relationship between forgiveness and religiosity as predictors of mental health symptoms. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

3. [445962]. Tuncay Aksöz. (2016). Modern psikolojik yaklaşımlar açısından nefis arınması / The purification of nafs in terms of modern psychological approaches. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

4. [537259]. Hatice Sümeyye Ulcay. (2019). Yaşam koçları açısından koç-danışan ilişkisinin psiko-sosyal ve manevi yönden tahlili / Psycho-social and spiritual analysis of coach-client relations from the perspective of life coaches. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

5. [555059]. Nimet Ferah. (2019). Boşanma sürecindeki bireylerde dini başa çıkma davranışlarının analizi / Analysis of religious coping behaviors in individuals divorce process. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

6. [569458]. Yunus Emre Temiz. (2019). Alçakgönüllülük, dindarlık, psikolojik iyi olma ve yaşam doyumu değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesi / Examination of the relationship between the variables of humility, religiosity, psychological well-being and life satisfaction. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.]

7. [664093]. Zeki Taş. (2020). Sporcuların spor faaliyetlerinde İslam dininin etkisi / The effect of Islam on sports activities of athletes. [Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. (Birinci akademik danışman: Prof. Dr. Gülten Hergüner).

g. Türk Din Psikolojisi Çalışmaları Üzerine Kişisel Düşünceleri

Çalışmanın bu bölümde ise İmamoğlu ile yapılan soru-cevap içerikli röportaj kayıtları yer almaktadır. Araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği; (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir.

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı*. Kıymetli hocam, uzun yıllar süren akademik çalışma hayatınızı tamamlayarak yakın bir zamanda emekli oldunuz. Bu sebeple eğer izin verirseniz sizinle (i) özel ve akademik yaşamınız, (ii) Türk din

psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği ve (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

(i) – *Özel ve akademik yaşam:*

[Soru] = 1. *Kıymetli hocam, isterseniz öncelikle kişisel yaşamınızdan başlayalım. Kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz? Yani nasıl bir çocukluk ve gençlik döneminiz oldu? Çocukken ve gençken yaşama ilişkin hayalleriniz ve beşerleriniz nelerdi?*

Babamın görevi nedeniyle çocukluğumun bir kısmı Trabzon’un Köprübaşı ilçesinde, bir kısmı da Malatya’da geçti. Biz beş erkek ve dört kız olmak üzere dokuz kardeşiz. Ben ilk çocuk olduğum için biraz farklı bir konuma sahiptim. Babam uzun yıllar önce Diyanet İşleri Başkanlığı’nda önce imam-hatip sonra vaiz olarak görev yaptı. Ailemiz, din görevlilerinin çokça olduğu bir yapıdaydı. Geniş ailemizde Ankara müftülüğü, Trabzon müftülüğü ve farklı illerde müftü ve vaizlik yapan hocalar vardı. Şimdi buradan geriye baktığımda belki de benim ilahiyatçı olmamda onların dolaylı etkileri olmuş olabilir, diye düşünüyorum.

Öğrencilik hayatıma Malatya Çarmuzu ilkokulunda başlamıştım. Ancak ilkokulu Trabzon’un Köprübaşı ilçesinde bitirdim. Lise eğitiminden sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazandım ve fakülte tarihi açısından baktığımızda bu fakültenin ilk 5 yıllık mezun öğrencilerinden birisiyim. Bu ilk yıllarda ilahiyattaki bölümler aktifti ve diplomalara öylece geçmişti. İlahiyatı bitirir bitirmez de Ankara Özel Yükseliş Kolejinde din dersi ve ahlak bilgisi derslerine girmeye başladım. İki yıl kadar bu kolejde çalıştıktan sonra 1981 yılında kura çekerek Osmaniye İmam-Hatip Lisesinde meslek dersleri öğretmeni olarak göreve başladım. Daha sonra da 1983 yılında asistanlık sınavını kazanarak Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında çalışmaya başladım. Akademik danışmanım ise alanın Türkiye’deki öncülerinden olan Prof. Dr. Kerim Yavuz’du. İşte benim için din psikolojisi alanındaki akademik serüvenim böyle başladı ve emekliliğime kadar da bu alanda yaptığım çalışmalarımıyla devam etti.

[Soru] = 2. *Yaşam felsefenizi birkaç cümleyle nasıl betimleyebilirsiniz?*

Hayatın bir ciddi tarafı, bir de gelişigüzel tarafı olduğunu kabul ederim. Görev hayatımda ciddiyeti tercih etmişimdir. Ancak sosyal ilişkilerin güçlü olmasını ve dostlarla vakit geçirmenin de insanı rahatlatmış olduğunu düşünürüm.

[Soru] = 3. *Hobileriniz nelerdir?*

Öğrencilik yıllarımdan başlayarak uzun yıllar güreş yaptım. 48 ve 52 kilo güreş müsabakalarında Karadeniz bölgesi ve Ankara bölge birinciliklerimin yanında üniversiteler arası Türkiye ikinciliğim de bulunmaktadır. Ayrıca daha sonra yıllarca güreş hakemliği de yaptım. Bunun yanında Ankara bölge masa tenisi hakemliği yaptım. Yıllarca bölgeler ve Türkiye şampiyonalarında hakemlik yaptım. Masa tenisinde milli hakem olarak hakemliğimi 1997 yılında Sakarya'da bıraktım. Ayrıca yüzme ve futbola ilgim ileri derecededir. Bunun dışında yurtiçi ve yurtdışı çok sayıda seyahatlara katıldım.

[Soru] = 4. *Kendinizi nasıl bir eş, baba ve dede olarak görüyorsunuz?*

Doğrusu her aile büyüğü gibi ben de çocuklarımın en iyi şekilde yetişmesi ve ailemin sıkıntılarını gidermek adına elimden geldiğince gayret ettim. Eşim de tarih öğretmeni olduğu için ikimiz de çocuklarımızın eğitiminde yönlendirici olarak etkili olmaya çalıştık. Üç kızım ve bir oğlum var. Kızlarımdan biri doktor, diğeri diyetisyen. Oğlum uçak mühendisi ve Türk Hava Yolları şirketinde uçak mühendisi olarak çalıştı. Küçük kızım da İngilizce öğretmenliği son sınıfta lisans öğrencisi olarak eğitimine devam ediyor. Dede olarak bakınca torun sevgisini kolay sevgi olarak görüyorum. Çünkü zorlukları anne ve babası yükleniyor. Kolay sevgi de bize kalıyor.

[Soru] = 5. *Eleştiriye açık mısınızdır? Yani meslektaşlarınız sizi eleştirirler miydi? Sizin bu eleştirilere tepkileriniz nasıl olurdu?*

Yaşamım boyunca haklı ve yönlendirici eleştirilere hep açık olmaya çalıştım. Toplumda en sinirlendiğim konu ise körü körüne siyasi tartışma ortamında bulunmaktır. Grup, tarikat ve cemaat özelliğini öne çıkarınların doğru yapmadıklarını düşünüyorum. Bunun dışında alanla ilgili yapıcı eleştiriler, akademik hayatım boyunca beni hep olumlu etkilemiştir.

[Soru] = 6. *Yaşamınızda dönüm noktası olarak nitelendirebileceğiniz bir olay var mı? Varsa nedir?*

Hayatımın dönüm noktasının aslında üniversiteye geçişle başladığını kabul ediyorum. Zira hep o hayalle çalıştığım ve hazırlandığım hayat bana şu an içinde bulunduğum imkânı vermiş oldu. Psikolojiye olan ilgim, beni din psikolojisi alanına sürüklemişti. Hayatta yaşadığım önemli değişikliklerden biri de ureterden iki kez ameliyat olmam ve böbrek taşı aldırılmam olmuştur.

[Soru] = 7. *Akademisyen olmasaydınız başka ne iş yapmak isterdiniz?*

Akademisyenlik dışında herhalde yine eğitimci olmayı arzu ederdim. Zaten iş hayatıma öğretmen olarak başladım. Belki öğretmen olarak da çalışmaya devam ederdim.

[Soru] = 8. *Akademik yaşamınız boyunca unutamadığımız ve sizi etkileyen bir anınız/hatıranız varsa bizimle paylaşabilir misiniz?*

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora bitirdikten sonra ilahiyat fakültesindeki yardımcı doçentlik kadrosuna atanmam için kurulan jüri özellikle fakülte dışından, hatta ilahiyatın dışındaki diğer fakülte öğretim üyelerinden oluşmuştu. Bunun çok normal olmadığı aşikârdı. Ancak herhangi bir problem olmadan başarılı kabul edilmiştim. Demek ki akademik yaşam içinde bu tür durumlarla karşılaşmak mümkün görünüyordu.

[Soru] = 9. *Bir akademisyen olarak din psikolojisi alanında çalışmamış olsaydınız başka hangi alanda akademik kariyer yapmak isterdiniz?*

Din psikolojisi dışında en çok ilgi duyduğum alan sosyoloji ve din sosyolojisi olabilirdi. Bunun yanında Türk İslam edebiyatı ve felsefe de ilgi duyduğum alanlar içinde sayılır.

[Soru] = 10. *Akademik kariyer planlamanızda neden din psikolojisi alanını seçtiniz? Genel ve özel sebepleri var mı? Varsa nelerdir?*

Bu alanı seçmemde en önemli etken psikolojiye olan kişisel ilgimdir, denilebilir. Ayrıca, fakülte döneminde bu alanla ilgili özel okumalarımın etkisinin de olduğunu düşünüyorum.

[Soru] = 11. *Din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarınıza nasıl başladınız? Yani akademik kariyeriniz hangi aşamalardan geçerek sonuçlandı? Lisans ve lisansüstü (master ve doktora) eğitiminizi nelerde ve nasıl yaptınız?*

Doğrusu Ankaradaki lisans döneminde din psikolojisi hocam, rahmetli Prof. Dr. Neda Armaner'in yönlendirme ve etkisi önemlidir. Lisans tezimi de Neda Armaner hocamdan almıştım. Ayrıca beni bazı dergilerde yazı yazmaya da teşvik etmişti. Atatürk Üniversitesinde asistan olduktan sonra akademik danışman hocam Prof. Dr. Kerim Yavuz'un yönlendirmesiyle de biyografik ve otobiyografik bir çalışma olan "Mehmet Akif'te Dini Hayatın Psikolojisi" adlı doktora çalışmasını yapmış oldum.

[Soru] = 12. *Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınız kimlerdir? Yani kimler ve hangi sebeple akademik yaşamınızda yer aldılar ve çalışmalarınıza yön verdiler?*

Din psikolojisi alanındaki çalışmalarımın başlangıç aşamasında, lisans döneminde Prof. Dr. Neda Armaner hocamın yönlendirmesini önemişiyorum. Ayrıca o zaman Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi asistanı olan Prof. Dr. Erdoğan Fırat hocanın bizimle arkadaş gibi ilgilenmesinden de çok memnundum. Ara sıra odasına uğradık ve bize çok yardımcı olurdu. Daha sonra ise Atatürk Üniversitesine din psikolojisi asistanı olarak geçtikten sonra danışman hocam Prof. Dr. Kerim Yavuz'un yönlendirmesi ve çalışmalarımın olan katkıları çok önem arz etmektedir.

[Soru] = 13. *Akademik çalışmalarınıza bakıldığında ağırlıklı olarak hangi alt alanlarda araştırmalarınızı yürüttünüz? Akademik kariyeriniz süresince din psikolojisi alanındaki bilimsel çalışma konularınızı nasıl belirlediniz? Veya hangi konular üzerinde çalışacağınıza nasıl karar verdiniz?*

Edebiyat ve şiire olan merakım nedeniyle akademik danışmanım Prof. Dr. Kerim Yavuz'un doktora tezi olarak verdiği konu olan "Mehmet Akif'te Dini Hayatın Psikolojisi" ilk akademik çalışma alanım oldu. Doktoradan sonra ilgi duyduğum çalışmaların başında rüya ve istihare konusu gelmektedir. Bunların yanında kişilik ve gelişimi, gelişim psikolojisi ve sosyal psikoloji konularında farklı tematik çalışmalar içinde oldum. Bunların bir kısmını seçmeli ders olarak lisans ve yüksek lisans düzeyinde okuttum. Ayrıca, Sakarya ili ve ilçe milli eğitim müdürlüklerinin belirlediği okullarda velilere öğrenci-veli ilişkileri konusunda ve velilerin dikkat etmesi gereken konularla ilgili verdiğimiz konferans ve sohbetleri bir araya getirerek bazı çalışmalar yaptık. Bunlar arasında çocuk suçluluğu alanındaki çalışmamız kitap haline getirildi.

[Soru] = 14. *Bilimsel kitap, makale, bildiri gibi akademik ürünlerinizden en çok beğendiğiniz ve başyapıtım diyebileceğiniz bir eser/çalışma var mı? Varsa hangisidir?*

Doğrusu yapmış olduğum çalışmalar arasında ayırım yapma durumum olmadı. Ancak makale bildiri, kitap ve diğer çalışmalarda, öğrencilerin ve okuyucunun gösterdiği ilgi doğrultusunda bir farklılıktan söz edilebilir.

[Soru] = 15. *Şu anda geriye dönüp baktığımızda akademiada akademisyen olarak öğretim üyeliği yapan kaç master ve/veya doktora öğrenciniz vardır? Lisansüstü yetiştirdiğiniz öğrenci sayısında hedeflediğiniz sayıya ulaşabildiniz mi? Bu bağlamda "hocaların hocası" olmak nasıl bir duygudur?*

Şu ana kadar 47 yüksek lisans, 7 doktora öğrencim çalışmalarını tamamladı. Doktorasını bitirme noktasında dört tez öğrencim daha var.

Çalışmalarını tamamlayan öğrencilerimden Türkiye’deki çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yapan çok sayıda lisansüstü öğrencim var. Ayrıca, tez ya da araştırma çalışmalarına resmi akademik danışman olarak değil de gönüllü danışman gibi dolaylı olarak katkıda bulunduğum pek çok öğrencim bulunuyor. Esasen, “hocaların hocası” olmak kıvanç verici ve gönül okşayıcı bir durum arz ediyor. Ancak, benim için daha önemlisi öğrencilerimin bu alanı benimsemeleri ve hakkını vermeye çalışmalarıdır.

[Soru] = 16. *Sayın hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarına uzun yıllar emek veren akademisyen bir din psikoloğu olarak yanlış anlaşıldığınızı düşündüğünüz bir konu oldu mu? Nasıl ve Niçin?*

Zaman zaman İslam dünyasının psikolojiyle ilgili çalışmalarını çok az işlediğim şekilde itirazların olduğunu biliyorum. Aslında bu konulara da yer vermekteyim. Ancak, planlı, programlı ve metotları belirlenmiş konular üzerinde çalışmak bizleri buralara getirmiş bulunuyor. Bu konuların körü körüne tartışılmasını uygun bulmuyorum.

[Soru] = 17. *Türk din psikolojisi çalışmalarında son birkaç yıl içinde okuduğunuz, takdir ettiğiniz, takibe değer bulduğunuz kişiler, kitaplar ve konular var mı? Varsa nelerdir?*

Kabul etmeliyiz ki, son dönemde farklı fakültelerde din psikolojisi bilim dalında çok yeni ve dikkate değer çalışmaların olduğunu görüyorum. Arkadaşlarımız arasında dinamik ve alanın literatürünü iyi kavramış yeni kuşak din psikologlarından genç yeteneklerimiz bulunuyor. Özellikle, manevi danışmanlık ve değerler psikolojisi üzerine yapılan yeni çalışmaları olumlu ve önemli bulduğumu söyleyebilirim.

[Soru] = 18. *Benim bir düşüncem var hocam. Emekliliğe yakın olan veya emekli olan din psikoloğu hocalarımızın o döneme kadar yayınladığı makalelerini yeniden elden geçirerek iki kapak arasında çeşitli başlıklarla kitap formatında yayınlamalarının akademik bir ödev/görev olduğu kanısındayım. Bu türden çalışmaların, o akademisyen için bir anlamda akademik ürün koleksiyonu değeri taşıyabileceği de söylenebilir. Bu konuda neler söylemek istersiniz?*

Alandaki akademisyen din psikoloğu hocaların yıllarını alan birikimlerinin değerlendirilmesi yönünden baktığımda bu düşünce ve teklifinizi çok olumlu buluyorum. Zaten, bu alanda sayılı ve sınırlı çalışmalar olduğu için bunların yeniden gözden geçirilerek kitap olarak yayımlanması, yeni kuşak din psikologlarının yetişmesi ve alanın gelişmesi için yararlı olacağı kanaatindeyim.

[Soru] = 19. *Sayın hocam, ne zaman emekli oldunuz? Akademiada asistanlığınızdan emekliliğinize kadar toplam kaç yıl çalıştınız?*

Din psikolojisi asistanı olarak Atatürk Üniversitesinde 1983 yılı sonunda göreve başladım. Yaş haddinden de 11 Ocak 2023 tarihinde emekli oldum. Böylece 40 yıl kadar akademisyen olarak görev yapmış oldum.

[Soru] = 20. *Değerli hocam, 40 yıllık akademik çalışma yaşamınızda evdeki hesabı çarşıya uydurabildiniz mi? Yani kurumsal anlamda üniversite çatısı altında akademik çalışma yaşamınız boyunca akademik çalışma planlarınızı kapsamındaki tüm projelerinizi gerçekleştirebildiniz mi? Bu bağlamda yaptıklarınız veya yapamadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?*

Eğitim-öğretim dönemlerinde bize düşen görevleri yerine getirmeye çalıştım. Daha iyisini yapabilir miydim doğrusunu isterseniz bilemiyorum. Bu çalışmaların daha verimli olması için hiç şüphesiz talep edenlerin yani öğrencilerin de istekli olmaları ve bu çalışmalara gönülden yönelmeleri verimi artırmaktadır. Ancak, kendi adıma kitaplaştırmayı düşünüp henüz gerçekleştiremediğim bazı konuların olduğunu da söylemeliyim.

[Soru] = 21. *Emeklilik sonrası akademik planlarınız dışındaki hayalleriniz nelerdir?*

Yurdun farklı yörelerinde görev yaptığım için emekli olunca ilk iş olarak bu yörelerdeki dost ve arkadaşları ziyaret etmeyi düşünüyorum. Bir de ayağımın toprağa değeceği küçük bir sebze bahçesinde çalışmayı düşünüyorum. Emeklilik sonrasında seyahat etmeyi daha fazla düşünüyorum. Özellikle akraba ziyaretlerine ağırlık vermeyi, tanıdıklarla bir araya gelmeyi ve sohbet etmeyi arzu ediyorum.

[Soru] = 22. *Akademisyenin emeklisi olmaz derler. Emeklilik döneminde gerçekleştirmeyi düşündüğünüz akademik çalışma planlarınız var mı? Varsa nelerdir?*

Sağlık olursa emeklilikten sonra ‘rüya ve insan’ üzerine kapsamlı bir çalışmayı sürdüreceğim. Zaten alt yapısı hazır durumda. Bir de ‘depresyonun psikolojik ve ahlaki boyutu’ adıyla bir araştırmayı sonuçlandırmak istiyorum. Bunların dışında, kendi doğum yerim olan Trabzon-Köprübaşı’nın yetiştirdiği eğitimci ve kültür elçileri çalışmam da devam ediyor.

“*Araştırmacı:* Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(ii) – *Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları:*

[Soru] = 23. *Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını hangi yıl ve hangi araştırmayla başlatıyorsunuz? Niçin?*

Türkiye’de akademik din psikolojisi çalışmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki çalışmalarla başlamıştır. Prof. Dr. B. Ziya Egemen’in 1952 yılında yayınlanan ‘Din psikolojisi: Saha, kaynak ve metot üzerine bir deneme’ isimli çalışması, bizim alandaki ilk çalışmadır. Ancak bundan önce alt yapısı oluşturulmaya başlanmıştır. Özellikle, Hilmi Ziya Ülken, M. Şekip Tunç ve Nurettin Topçu’nun din psikolojisi alanıyla ilgili konuları işlediğini biliyoruz.

[Soru] = 24. *Başlangıcından (1952) bugüne (2023) Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yani din psikolojisi Türkiye’de nasıl tanıdı ve bugünlere geldi?*

Türkiye’de 1950li yıllardan başlayarak filizlenen din psikolojisi çalışmaları, özellikle 1980’li yıllardan itibaren daha etkili olmaya başlamıştır. Özellikle 2010 yılından bu yana ilahiyat fakültelerinin çoğalmasının yanında din psikolojisi bilim dallarında yetişen genç ve dinamik arkadaşların da çoğalmasıyla alandaki bilimsel çalışmalar da hızlanmaya başlamıştır.

[Soru] = 25. *Batı orijinli bir bilim dalı olarak Amerika ve Avrupa’daki din psikolojisinin tarihsel gelişimiyle ilgili son dönem çalışmalarındaki kurumsal yapılanmada ve akademik ürün başlıklarında ‘din’den ‘maneviyat’a geçişi ve/veya her iki kavramı ayrı ayrı kullanmayı da dikkate alarak neler söylemek istersiniz?*

Geçmişten bugüne psikoloji ve din psikolojisi alanında geliştirilen farklı ekoller ve bunların ürettiği teorilerin zaman içinde farklılıklar göstererek şekillenmesi, din psikolojisi alanında da yeni gelişme ve çalışmaları beraberinde getirmiştir. Esasen, maneviyat kavramı hala içeriği farklı grup ve yöreler tarafından farklı olarak kullanılan alandaki teknik bir kavram olarak aktüel varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Maneviyat ve din kavramını birlikte kullanmak işi biraz daha zora sokuyor, denebilir.

[Soru] = 26. *Dünyadaki din psikolojisi ile Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nicelik ve nitelik açısından karşılaştırdığımızda neler söylemek istersiniz?*

Özellikle son yıllarda, Batıda ve bizde din psikoloji çalışmalarının metodolojik açıdan daha nitel içerikli üretildiğini ve daha etkili olduğunu görmekteyiz. Bu durum Türkiye’de de bilimsel yaklaşımın zaman içinde oluşmaya başladığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

[Soru] = 27. *Sizce göre Türk din psikolojisinin güncel sorunları nelerdir?*

Türk din psikolojisinin yıllardır devam eden en sıkıntılı yönü, bizlerin ve alanda çalışanların belli konuları Batıyı takip ederek işlemeleridir. Örneğin; “pozitif psikoloji” konularına baktığımızda; tevazu, vefa, sabır, iyilik vb. konuları görüyoruz. Esasen bu konular bütün dinlerde olduğu gibi İslam’da da eskiden beri bilinen ve işlenen konular olduğu halde bizim bilim adamları tarafından dizayn edilip “değerler psikolojisi” bağlamında Batıdan önce işlenebilirdi. Ancak biz sadece takipçi durumda kaldık.

[Soru] = 28. *Türkiye’de yapılan din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında bazı din psikologlarının sadece teorik çalışmalar yürüttükleri, bazılarının ise sadece ampirik çalıştığı görülüyor? Yani sizce bir din psikoloğunun bilimsel çalışmalarındaki akademik ürün çeşitliliği bağlamında teorik ve ampirik çalışmaların yeri ve ağırlığı nasıl olmalıdır? Niçin?*

Bu durum, araştırmacının ya da bilimsel çalışma yapan hocaların ilgi duyduğu konularla ilgili bir konudur. Dolayısıyla nicel ve nitel çalışmalar olabilir. Bunların bir kısmının daha yoğunluk göstermesi problem olmamalıdır. Ancak, bizim çalışma alanımızda asli unsur insan olunca, nitel çalışmalarla daha derinlemesine bilimsel veriler elde edilmesi kaçınılmazdır.

[Soru] = 29. *Peki hocam. YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı, din psikolojisi alanında yurtdışına yüksek lisans ve doktora yapmak üzere yıllardır birçok öğrenci gönderdi. Sonra bunların önemli bir kısmı Türkiye’ye döndüler. Yurtdışında din psikolojisi master ve doktora yapıp gelenlerin sonraki dönemlerinde Türkiye’deki çalışmalarıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu meslektaşlarımızın Türkiye’deki akademik üretim durumu nedir?*

Yurt dışında lisansüstü çalışma yaparak Türkiye’ye dönen arkadaşların alana şüphesiz katkıları olmuştur. Ancak bu çalışmalar, daha bilinçli bir şekilde yapılsaydı daha verimli olabilirdi. Bu alanda fakültelerimizden oluşan bir komisyonun belirleyebileceği konularda çalışmalar yapılabilirdi diye düşünüyorum.

[Soru] = 30. *Sizce göre Türk din psikolojisi çalışmalarının artık kurumsal bir kimlik kazanma zamanı gelmedi mi? Bu bağlamda 12 Ağustos 2014 tarihinde kurulan Din Psikolojisi Derneği’nin şu andaki durumu ve çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?*

Böyle bir derneğin oluşumu çok önemli ve gereklidir. Ancak, bu alanda yaşanan sıkıntıların fakülteler, üniversiteler ve hatta YÖK nezdinde tartışılmasında öncü rolü üstlenebilmelidir.

[Soru] = 31. Her yıl düzenlenen din psikolojisi anabilim dalları koordinasyon toplantılarının içeriği ve organizasyonu hakkında neler söylemek istersiniz? Benim düşünceme göre bu toplantılarda şemsiye organizatör Din Psikolojisi Derneği olmalı ve onları her yıl bir ilahiyat fakültesiyle birlikte organize yapmalıdır. Bu konudaki düşünceniz nedir?

Öncelikle yeni kurulan fakültelerde Felsefe ve Din Bilimleri Bölümündeki anabilim dallarının tırpanlanmasını alan için bir handikap ve gelecekte alana ilişkin bir olumsuzluk olarak görüyorum. Çoğu yeni kurulan ilahiyat fakültelerinde din psikolojisi artık anabilim dalı düzeyinde temsil edilmiyor. Önce bu kafa yapısını ve yanlış yapılandırılan bölümleşmeyi değiştirmek gerekiyor.

[Soru] = 32. Din sosyolojisi için yapılan ‘genel din sosyolojisi’ ve ‘özel din sosyolojileri’ne dayalı dikotomik ayrımın bir benzeri de ‘genel din psikolojisi’ ve ‘özel din psikolojileri’ şeklinde din psikolojisi için yapılabilir mi? Nasıl?

Aslında samimi olmak kaydıyla psikolojinin ve din psikolojisinin alanları farklı şekillerde araştırılmaya çalışılıyor. Önemli olan ilahiyat fakültelerinde bu alana bakış tarzını samimiyete çekebilmektir.

[Soru] = 33. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türk din psikolojisi çalışmalarında ‘İslam psikolojisi’ olması gerektiği yerde midir? Bu bağlamda İslam psikolojisiyle ilgili neler yapılabilir?

İslam psikolojisi alanında yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu konuda son dönemde İslam ülkelerindeki çalışmalara da daha fazla yer verilebilir veya ortak çalışmalar düşünülebilir.

[Soru] = 34. Şu anda din psikolojisi alanında Türkiye’de yürütülen lisansüstü master ve doktora tezlerinin kalitelerini nasıl buluyorsunuz? Geçmişten bugüne araştırmalardaki kalite giderek yükseliyor mu yoksa düşüyor mu? Niçin?

Son dönemdeki farklı çalışmaların alanın kaynak, metod ve literatürünü kullanma bakımından önceki dönemlerde yapılan çalışmalara nazaran çok daha etkili ve başarılı olduklarını söyleyebilirim.

[Soru] = 35. Türkiye’de yapılan dindarlık ölçme çalışmaları konusunda yerli ölçek denemelerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeterli mi? Niçin? Neler yapılabilir?

Zaman zaman alandan din psikoloğu arkadaşların belli konularda ölçek çalışmaları yaptıklarını görüyoruz. Bunları daha etkili kılmak ve alana mal etmek adına ortak çalışmalar da yapılabilir.

[Soru] = 36. Türkiye’de din psikologları genellikle teoloji lisanslı oluyor. Bazı din psikolojisi ve/veya pdr lisanslı din psikologları da yetişiyor. Alan uzmanlığı

bağlamında aralarındaki yeterlilik düzeylerinin farklılığı konusunda neler söylemek istersiniz?

Biz din psikolojisi alanında çalışan akademisyenler olarak bir yönüyle ilahiyatçı, diğer yönüyle de din psikoloğu olarak çalışmalarımızı yürütüyoruz. Daha etkili olabilmek adına her ikisinde yani hem teoloji hem de psikoloji alanlarında kendisini iyi yetiştirenlerin başarılarının artacağını düşünüyorum.

[Soru] = 37. *Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarında cinsiyet faktörü göz önüne alındığında, bu alanda çalışan bayanlar mı yoksa erkekler mi daha fazladır? Niçin?*

Bu durum, son dönemde ilahiyat fakültelerindeki lisans öğrencilerinde bayanların daha fazla olmalarıyla ilgilidir. Bilimsel çalışma yönünden fark olacağını düşünmüyorum. Önemli olan liyakat ve gayrettir. Örneğin; Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesine ilk bayan araştırma görevlisini alan benim.

[Soru] = 38. *Değerli hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarında uzun yıllar nicel araştırmalar yapıldı. Bizim kuşak ve bizden önceki kuşaklar, hep bu metodolojiyle yetiştik. Fakat son dönem Türk din psikolojisi araştırmalarında nicel desenden nitel desene doğru belirgin bir yönelim var. Bu metodolojik paradigma değişimini nasıl yorumluyorsunuz?*

Son dönemde Türkiye'de alana ilişkin hem araştırma konuları farklılaştı hem de buna bağlı olarak metodik çalışmalar değişiklikler göstermeye başladı. Özellikle nitel çalışmaların çoğalması, bu durumu tetikledi diyebilirim.

[Soru] = 39. *Ayrıca din psikologları akademik çalışmalarında teorik ve ampirik çalışma dengesini nasıl kurmalıdırlar? Hiç ampirik çalışma yapmayan din psikoloğu meslektaşlarımız olduğu gibi hiç teorik çalışma yapmayan din psikologlarımız da var. Bu konudaki dengeyi nasıl sağlamak gerekiyor?*

Teorik ve ampirik çalışmanın metodolojisini iyi kavradıktan sonra isteyen istediği türden çalışmayı yapabilir. Bunun için bir zorlama ya da yönlendirmenin gerekli olduğunu düşünmüyorum.

[Soru] = 40. *Sayın hocam, din psikoloğu Ok'un (2006) değerlendirmesine göre; Türkiye'de din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, bu ülkenin kültürüne özgü ya da bu kültürde yapılan ampirik çalışmalardan yola çıkarak geliştirilmiş veya yaygınlık kazanmış bir psikoloji ekolünün ya da kuramının varlığından söz etmek henüz erken gözükmektedir. Çalışmalar daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa (Hristiyan) geleneğinde geliştirilenlerin İslami ortamdaki bir tekrarı, test edilmesi ya da onlara yapılan katkılardan ibaret olmaya devam etmektedir. Bu*

bağlamda Türk din psikolojisi çalışmalarındaki 'ekolleşme' ve Türkiye'deki ekolleşmeyle ilişkili 'hoca' faktörü konusunda neler söylemek istersiniz?

Esasen, konuları ülkemizden seçerek bilimsel ve etkili çalışmalar yapabilmek önemlidir. Türk din psikolojisi çalışmalarında belli konularda hala eksikimiz olduğu kabul edilebilir. Zaten bu eksikler tamamlanmaya ve bilimsel yollar denenmeye devam edildikçe bunlar aşılabacaktır diye düşünüyorum.

[Soru] = 41. *Bu dönemde (2010 yılından bu yana) yeni ilahiyat fakültelerine bağlı olarak açılan din psikolojisi bilim dalındaki lisansüstü programlarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeni açılan bu programlar, din psikolojisi alanında kaliteli bir lisansüstü eğitim için nelere dikkat etmelidirler?*

Yeni açılan fakültelerin bir kısmında lisans düzeyinde alandan yeterli akademisyen hoca bulunamazken, alana ilişkin lisansüstü eğitimde bu durum daha büyük sıkıntı getirebilir. Yetişen öğrenciye yazık olur. Hele ki doktora düzeyindeki eğitimde bu durum hiç kabul edilemez.

[Soru] = 42. *Son dönemde giderek yıldızı parlayan din psikolojisinin klinik saba uygulaması olarak da konumlandırılabilir olan manevi danışmanlık ve rehberlik –(mdr) alanıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu bağlamda alanın Türkiye'deki geleceğini nasıl görüyorsunuz?*

Son dönemlerde bazı üniversitelerde açılan manevi danışmanlık ve rehberlik tezli ya da tezsiz yüksek lisans programlarının olumlu olduğunu düşünüyorum. Ancak, alana hizmet verebilecek psikoloji, sosyal hizmetler ve sağlık hizmetlerinden de uzman eğitimcilerle desteklenmesi şartıyla başarılı elemanlar yetiştirilebilir.

[Soru] = 43. *Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türkiye'de hızla manevi danışmanlık ve rehberlik alanında tezli ve tezsiz yüksek lisans programları açılmaktadır. Sanki din eğitimcileri de bu alanda var olmak istemektedirler. Özel alan yeterliliği bağlamında bu alanda nasıl bir akademik eğitim verilmelidir? Din eğitimcilerinin bu alandaki yeri ne olmalıdır?*

Bu konuda, tezsiz yüksek lisans ve sertifika programları açılabilir. Bu programlarda yer alacak dersler ve konu içeriklerinin çok iyi seçilmesi gerekir. Bu programlarda ders verecek din eğitimcileri ve diğer ilgili alanlarla da iş birliği yapılabilir.

“*Araştırmacı*. Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(iii) –*Türk din psikolojisinin geleceği:*

[Soru] = 44. *Değerli hocam, geleceğe bir projeksiyon tutmak gerekirse Türk din psikolojisinin bu aşamadan sonra gideceği ve gitmesi gerektiği yön neresi olmalıdır? Niçin?*

Bir taraftan alana ilişkin konularda kendi ayakları üzerinde ilerlemeye çalışırken diğer taraftan dünyadaki gelişmeleri de dikkate alarak çalışması, din psikoloğunun görevi olmalıdır.

[Soru] = 45. *Sizce göre gelecekteki Türk din psikolojisi çalışmalarında hangi alanlarda öncelikli konular çalışılmalıdır? Niçin?*

Özellikle, ahlak psikolojisi ya da değerler psikolojisi, biyografik ve otobiyografik dini hayat, sosyal hayatın dini yönü ve kişilik üzerindeki etkileri çalışılabilir.

[Soru] = 46. *2014 yılında kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin Türk din psikolojisi çalışmaları için gelecek vizyonu ve misyonu ne olmalıdır?*

Esasen din psikolojisi alanının problemlerini, fakülte ve üniversiteler bazında gündemde tutmalı ve birlikte karar verilmelidir.

“*Araştırmacı:* Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(iv) – *Yeni nesil din psikologlarına öneriler:*

[Soru] = 47. *Sizce göre din psikolojisi alanında uzmanlık yapacak öğrencilerin ne gibi özelliklere ve donanıma sahip olması gerekir? Niçin?*

Öncelikle akademik kariyer planlamasında bu alanı severek çalışanlar tercih edilmelidir. Şüphesiz kaynaklardan faydalanma ve literatürü takip edebilecek yabancı dil seviyesi de önem arz etmektedir.

[Soru] = 48. *Türk din psikolojisi araştırmalarında atölye çalışmaları tarzındaki akademik ürünlerin oranının oldukça az olduğunu görüyoruz. Bundan sonraki süreçte atölye çalışmalarının artması için yeni nesil din psikologlarına önerileriniz nelerdir?*

Atölye çalışmaları belli bir birikimi ve alışkanlığı beraberinde taşır. Son dönemlerde bu anlamda ortak bazı çalışmaların olduğunu görüyorum. Bunların niceliksel olarak artması gerekiyor. Özellikle bizim alanla ilgili proje bazlı çalışmaların da çoğaltılması lazım.

[Soru] = 49. *Peki, hocam din psikolojisi alanında çalışmaya yeni başlayan genç kuşak akademisyen din psikologlarına veya çalışmayı düşünen potansiyel araştırmacılara önerileriniz nelerdir?*

Her şeyden önce din psikolojisi alanındaki yerli ve yabancı temel kaynakların bilinmesi gerekir. Alanla ilgili yapılmış yerli ve yabancı literatür de zaman zaman gözden geçirilmelidir. Hem alan hocalarıyla etkin iletişim kurulmalı, hem de alana yakın diğer bilim dalları ihmal edilmemelidir.

[Soru] = 50. *Sayın hocam son olarak Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerinizi ve yer verdiğimiz bu röportajla ilgili düşüncelerinizi nelerdir?*

Böyle bir çalışmayı, yıllarca bu alanda çalışmış bizim gibi hocaları genç arkadaşlarla buluşturacak olması yönünden benimsiyor ve çok olumlu buluyorum. Bu çalışmayı değerlendirerek genç arkadaşlarımla ve okuyucunun hizmetine sunacak olan bu çalışmanın sahibi olarak size de alandan bir meslektaşım olarak şükranlarımı sunuyorum.

“*Araştırmacı*: Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarımla adına size çok teşekkür eder, bundan sonraki yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

S o n u ç

Bilimler sınıflandırmasındaki klasik yaklaşım dikkate alındığında, ister sosyal bilimler olsun isterse fen bilimleri olsun bir uzmanlık alanı olarak insan üretimi her bir bilim dalı, ilgili saha ‘aktörleri / akademisyenleri / araştırmacıları’ tarafından yapılmaktadır. Bu sebeple akademik bir ‘ürün / çıktı’ olarak yapılan bilimsel araştırmalar ve bunları içeren yayınların kalitesi, kuşkusuz ki alan aktörünün sahadaki alan uzmanlık kalitesiyle doğrudan ilişkili olgusal bir durumdur. Bu bağlamda din psikolojisi üzerine bilimsel üretimin yapıldığı üniversitelerde görevli tüm akademik personel ‘öğretim elemanı / academic staff’ olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla öğretim elemanı kavramı, “profesör, doçent, doktor öğretim üyesi, öğretim görevlisi, araştırma görevlisi, uzman, çevirmen” gibi akademik personeli kapsamaktadır. Türk üniversitelerindeki din psikolojisi anabilim dallarında çalışan öğretim üyeleri ise yükseköğretim kurumlarında ‘profesör, doçent veya doktor öğretim üyesi’ unvanlarıyla din psikolojisi alanındaki bilimsel araştırmalarını yürütmektedirler (bkz. Karakütük, 2001: 11-12; ayrıca krş. Varış, 1973: 19-30). Atatürk ve Sakarya Üniversitelerinde çeşitli unvanlarda öğretim üyesi statüsünde 40 yıl akademik çalışmalar yapan ve akademisyen bir din psikoloğu olan Abdulvahit İmamoğlu (1955-2023) üzerine yapılan bu çalışmada, adı geçen din psikoloğunun akademik çalışmalarının yanı sıra kendisiyle yapılan bir röportaja da yer verilmiştir.

Abdulvahit İmamoğlu'nun (1955-2023) üzerine yapılan biyografik içerikli bu araştırmada sonuç olarak;

(i)-*Akademik hayatı*: İmamoğlu'nun 10 yaşında ilköğrenimini, 17 yaşında Trabzon Sürmene Lisesinden mezun olarak ortaöğrenimini ve 22 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirerek yükseköğrenimini tamamladığı; 28 yaşına kadar Ankara ve Osmaniye'de din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği ile meslek dersleri öğretmenliği yaptığı; aynı yaşında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi araştırma görevlisi olarak akademik yaşamına başladığı; 36 yaşında din psikolojisi 'bilim doktoru' olduğu; 36 yaşında 'yardımcı doçent', 50 yaşında 'doçent' ve 57 yaşında ise 'profesör' unvanlarını aldığı; 28-42 yaşları arasında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde din psikolojisi alanında akademisyen olarak çalıştığı; 42 yaşında Sakarya Üniversitesinde adı geçen ana bilim dalında akademisyen olarak çalışmaya başladığı; adı geçen bu üniversitede 42-45 yaşları arasında bölüm başkanlığı ve 48-49 yaşları arasında ise dekan yardımcılığı yaptığı; 57-59 yaşları arasında geçici görevlendirmeye Kırgızistan'daki Kırgız-Türk Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yaptığı; Sakarya Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında akademisyen yaş sınırlamasından dolayı emekli olmasına (2022) rağmen 1 yıl daha kurum dışı görevlendirmeye adı geçen üniversitede öğretim üyesi olarak çalıştıktan sonra aktif akademik iş yaşamını sonlandırdığı (2023), dolayısıyla toplamda 40 yıl –yurtdışındaki üniversite de dikkate alındığında- bu üç üniversitede akademisyenlik yaptığı;

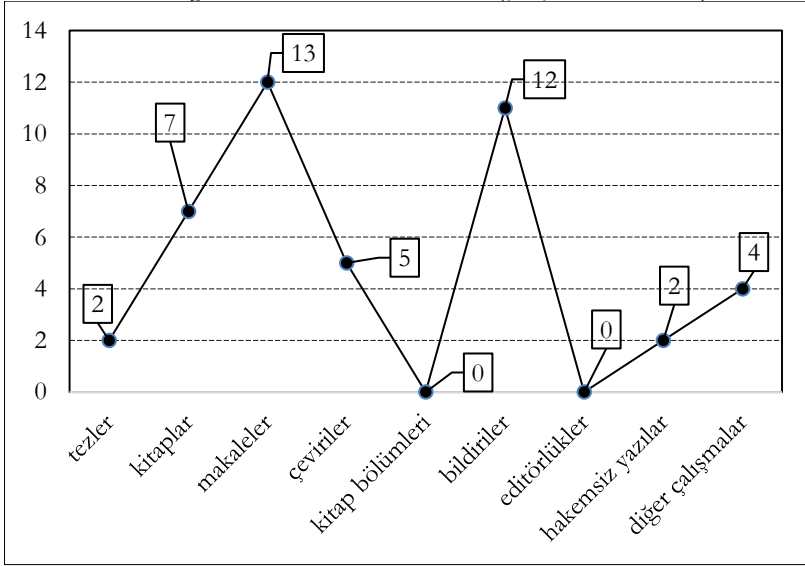
(ii)-*Özel ilgi alanları*: '(a) kişilik psikolojisi, (b) gelişim psikolojisi, (c) insan ve rüya, (d) biyografik ve otobiyografik dinsel yaşam, (e) üniversite gençliğinin dinsel yönelimleri ve (f) çocuk suçluluğu' gibi özel ilgi alanları (n=6) olduğu;

(iii)-*Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu*: Din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılardan oluşan ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği;

(iv)-*Akademik çalışmaları / eserleri*: İmamoğlu'nun akademik çalışmalarına bakıldığında ise (a)-*tezleri*: (1977-1991)-Yüksek lisans tezinin olmadığı; buna karşın lisans ve doktora tezlerine (n=2) sahip olduğu; (b)-*kitapları*: (1996-2022)-Din psikolojisi alanında basılmış kitapları (n=7) olduğu; (c)-*makaleleri*: (1991-2019)-Ulusal akademik hakemli dergilerde bilimsel makalelerinin (n=13) yayınlandığı; (d)-*çevirileri*: (1996-2008)-

Akademik dergilerde yayınlanmış bilimsel makale çevirilerinin (n=5) olduğu; (e)-*kitap bölümleri*: (1983-2023)-Alanla ilgili hiç basılı kitap bölümünün olmadığı; (f)-*bildirileri*: (2001-2019)-Çeşitli ulusal ve uluslararası sempozyum ve kongrelerde çok sayıda (n=12) bildiriler sunduğu; (g)-*editörlükleri*: (1983-2023)-alanla ilgili hiç edisyon kitaplara editörlük yapmadığı; (h)-*hakemsiz dergilerdeki yazıların*: (1991-1995)-Hakemlik sistemi kullanılmayan dergilerde sınırlı sayıda (n=2) popüler psikoloji ve din içerikli yazılarının yayınlandığı; (i)-*diğer çalışmalar*: (2003-2007)-Tüm bunların yanı sıra konferans ve panel konuşmalarının (n=4) olduğu saptanmıştır (bkz. Grafik-1). Toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=43) bilimsel çalışmaları / eserleri bulunan İmamoğlu'nun akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok makalesinin (n=13) olduğu, bunu da sırasıyla bildirilerinin (n=12) ve kitaplarının (n=7) izlediği görülmüştür.

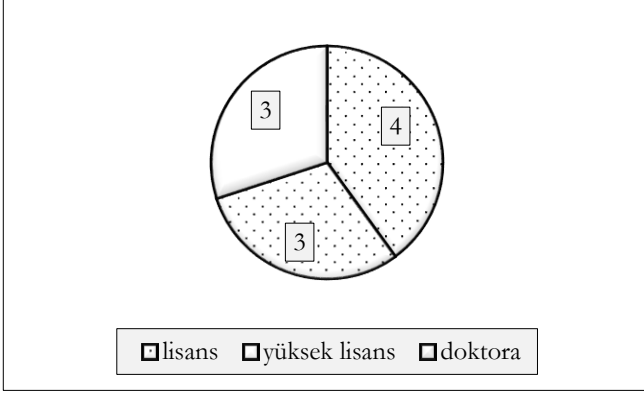
Grafik-1:
İmamoğlu'nun akademik ürünleri-(çalışmalar/eserler)

(v)-*Lisans ve lisansüstü dersleri*: İmamoğlu'nun öğretim üyeliği boyunca verdiği derslere bakıldığında da (a)- *lisans dersleri*: Lisans düzeyinde uzmanlık alanı kapsamında zorunlu dersin yanı sıra seçmeli dersleri (n=4) de verdiği; (b)- (*lisansüstü*) - *yüksek lisans ve doktora dersleri*: Lisansüstü düzeyde verdiği derslere bakıldığında yüksek lisans (n=3) ve doktora (n=3) düzeyinde çeşitli içeriklere sahip alan dersleri (n=6) verdiği saptanmıştır (bkz. Grafik-2). Dolayısıyla elde edilen bu nitel ve nicel verilere göre hem lisans hem de lisansüstü düzeyde (n=10) dersler veren

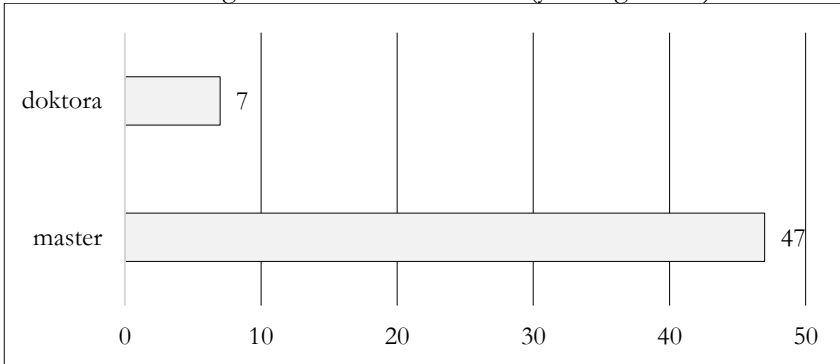
İmamoğlu'nun akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında en çok lisansüstü düzeyinde alan (n=6) dersleri verdiği, bunu lisans düzeyindeki (n=4) derslerinin takip ettiği saptanmıştır.

Grafik-2:
İmamoğlu'nun akademik ürünleri-(dersler)

(vi)-*Yönettiği lisansüstü tezleri:* Son olarak İmamoğlu'nun öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında ise çok sayıda yüksek lisans (n=47; 1992-2023) ve doktora tezi (n=7; 1997-2020) yönettiği saptanmıştır (bkz. Grafik-3). Elde edilen bu resmi kayıtlara göre hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde tezler (n=54) yöneten İmamoğlu'nun ilk yüksek lisans tez öğrencisinin Saadetin Özdemir (1992), son yüksek lisans tez öğrencisinin ise Üsame Balıkcı (2023) olduğu; bunun yanı sıra ilk doktora tez öğrencisinin Faruk Karaca (1997), alandan son doktora tez öğrencisinin ise Yunus Emre Temiz (2019) olduğu; akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında yönettiği yüksek lisans tezlerinin (n=48), yönettiği doktora tezlerinden (n=7) daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Grafik-3:
İmamoğlu'nun akademik ürünleri-(yönettiği tezler)

Öte yandan bu makalede, İmamoğlu'nun Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerini içeren röportaj kayıtlarına da yer verilmiştir. Bu kapsamda araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam (n=22), (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları (n=21), (iii) Türk din psikolojisinin geleceği (n=3); (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler (n=4)” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir. Bu araştırmada kullanılan röportaj sorularına (n=50) verilen cevaplar incelendiğinde alana ilişkin önemli öznel analizler yapıldığı tespit edilmiştir (röportaj soruları için bkz. Ek-2).

Din psikolojisi bilim dalında bir alan aktörü olarak akademisyen din psikoloğu Abdulvahit İmamoğlu (Prof. Dr.) üzerine biyografik içerikli elde edilen verilerin yer aldığı bu makalede son olarak, Türk din psikolojisi alanında uzun yıllar akademik çalışmalar yaparak emekli olan akademisyen din psikologlarının hayatlarını ve bilimsel çalışmalarını konu edinen biyografik çalışmaların yapılması önerilebilir. Bu türden biyografik çalışmalar geleneğinde en anlamlı olanı ise üzerinde çalışılacak emekli akademisyen din psikoloğunun, kendi öğrencilerinden birisi tarafından yapılmasıdır.

Kaynaklar

Alkan, E. (2010). Prof. Dr. Mustafa Tahralı: Biyografik ve bibliyografik bir değini. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25, 9-19.

Apaydın, H. (2016). *Din psikolojisi terimler sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları.

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş-I*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Çapçioğlu, İ. & Ayten, A. (2013). Sunuş. [içinde] *Din ve maneviyat psikolojisi: Temel yaklaşımlar ve ilgi alanları*. (ss. 9-10). Ed. R. F. Paloutzian & C. L. Park. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Durmuş, A. (2003). Türk din eğitiminde öncü bir isim: Beyza Bilgin. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3), 145-167.

Egemen, B. Z. (1952). *Din psikolojisi: Saba, kaynak ve metot üzerine bir deneme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Flournoy, T. (1902). Les principes de la psychologie religieuse. *Archives de Psychologie*, 2, 327-366.

Freud, S. (2012). *The basic writings of Sigmund Freud*. New York: Modern Library.

Güvercin, G. (2015). Biyografik araştırmalar ve biyografik anlatı görüşmesi. (içinde) *Nitel araştırma: Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımlar*. (ss. 172-184). ed. F. N. Seggie & Y. Bayyurt. Ankara: Anı Yayıncılık.

<https://www.sakarya.edu.tr> (Erişim: Mart 2023).

<https://tez.yok.gov.tr> (Erişim: Nisan 2023).

İmamoğlu, A. & Ferşadoğlu, S. (2013). Psikolojik açıdan ergenlerde dini tutum ve davranışların tahlili. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 19-40.

İmamoğlu, A. (1991). *Mehmed Akif'te dini hayatın psikolojisi*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İmamoğlu, A. (2004a). *Psiko-sosyal açıdan rüya ve istibare*. İstanbul: Değişim Yayınları.

İmamoğlu, A. (2004b). *Din psikolojisi dersleri*. İstanbul: Aydar Basımevi.

İmamoğlu, A. (2004c). Bağlılık ve itaat duygusuna dini ve psikolojik yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 18, 129-139.

İmamoğlu, A. (2015a). *Psikolojik ve ahlaki açıdan çocuk suçluluğu*. İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları.

İmamoğlu, A. (2015b). *Köprübaşı yöresinde yetişen medrese âlimleri ve din eğitimine katkıları*. İstanbul: Değişim Yayınları.

James, W. (1902/1985). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Jung, C. G. (1960). *Psychology and religion*. New Haven: Yale University Press.

Karakütük, K. (2001). *Öğretim üyesi ve bilim insanı yetiştirme: Lisansüstü öğretimin planlaması*. (2. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ilkeler-teknikler*. (31. baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Kavurkacı, E. Z. (2022). Türk din psikolojisi çalışmalarında “din ve psikopatoloji” literatürü (1973-2022) üzerine bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 6, 31-76.

Koç, M. (2010). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—I. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 187-210.

Koç, M. (2011a). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—II. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 227-246.

Koç, M. (2011b). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—III. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 265-285.

Koç, M. (2012). Psychology of religion in Turkey (1949–2012): An overview. *Archive for the Psychology of Religion (Special Issue: Psychology of Religion in Turkey)*, 34 (3), 327-340.

Koç, M. (2015). Türkiye’de din psikolojisi çalışmaları (1949–2013) üzerine genel bir bakış. *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 301-330.

Koç, M. (2018a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Neda Armaner üzerine biyografik bir araştırma. *Bilimnâme Dergisi*, 36 (2), 213-259.

Koç, M. (2018b). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hayati Hökekleli üzerine biyografik bir araştırma. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 65-126.

Koç, M. (2020). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdülkadir Etöz üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 1, 13-74.

Koç, M. (2021a). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Habil Şentürk üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 3, 161-221.

Koç, M. (2021b). Türk din psikolojisinin kurucusu: Bedi Ziya Egemen üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 4, 155-209.

Koç, M. (2022a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hüseyin Peker üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 5, 169-231.

Koç, M. (2022b). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Hasan Arslan üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 6, 165-233.

Ok, Ü. (2006). Türkiye’de din psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz? *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 441-456.

Roberts, B. (2002). *Biographical research*. London: Open University Press.

Rosenthal, G. (2004). Biographical research. [içinde] *Qualitative research practice*. (ss. 48-65). Ed. C. Seale ve ark. London: Sage.

Varış, F. (1973). *Türkiye’de lisansüstü eğitim: Sosyal bilimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

Wulff, D. M. (1997). *Psychology of religion: Classic and contemporary*. (2. Baskı). New York: John Wiley & Sons.

Wulff, D. M. (1998). Rethinking the rise and fall of the psychology of religion. [içinde] Ed. A. L. Molendijk & P. Pels. *Religion in the making: The emergence of the sciences of religion*. (ss. 181–202). Leiden: Brill.

Wulff, D. M. (2001–2002). The psychology of religion and the problem of apologetics. *Temenos: Studies in Comparative Religion*, 37–38, 241–261.

Wulff, D. M. (2014). Psychology of religion md. [içinde] *Encyclopedia of psychology and religion*. (ss. 732-735). Ed. D. A. Leeming & K. W. Madden & S. Marlan. New York: Springer.

Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde ilk dini gelişmelerin değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Ekler:

**Ek-1:
Fotoğrafları**

2018
(63 yaşında)

(2000-2017)

Ek-2: Röportaj soruları

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı*. Kıymetli hocam, uzun yıllar süren akademik çalışma hayatınızı tamamlayarak yakın bir zamanda emekli oldunuz. Bu sebeple eğer izin verirseniz sizinle (i) özel ve akademik yaşamınız, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği ve (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

[i]– *Özel ve akademik yaşam:*

1. Kıymetli hocam, isterseniz öncelikle kişisel yaşamınızdan başlayalım. Kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz? Yani nasıl bir çocukluk ve gençlik döneminiz oldu? Çocukken ve gençken yaşama ilişkin hayalleriniz ve hedefleriniz nelerdi?

2. Yaşam felsefenizi birkaç cümleyle nasıl betimleyebilirsiniz?

3. Hobileriniz nelerdir?

4. Kendinizi nasıl bir eş, baba ve dede olarak görüyorsunuz?

5. Eleştiriye açık mısınızdır? Yani meslektaşlarınız sizi eleştirirler miydi? Sizin bu eleştirilere tepkileriniz nasıl olurdu?

6. Yaşamınızda dönüm noktası olarak nitelendirebileceğiniz bir olay var mı? Varsa nedir?

7. Akademisyen olmasaydınız başka ne iş yapmak isterdiniz?

8. Akademik yaşamınız boyunca unutamadığınız ve sizi etkileyen bir anınız/hatıranız varsa bizimle paylaşabilir misiniz?

9. Bir akademisyen olarak din psikolojisi alanında çalışmamış olsaydınız başka hangi alanda akademik kariyer yapmak isterdiniz?

10. Akademik kariyer planlamanızda neden din psikolojisi alanını seçtiniz? Genel ve özel sebepleri var mı? Varsa nelerdir?

11. Din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarınıza nasıl başladınız? Yani akademik kariyeriniz hangi aşamalardan geçerek sonuçlandı? Lisans ve lisansüstü (master ve doktora) eğitiminizi nerelerde ve nasıl yaptınız?

12. Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınız kimlerdir? Yani kimler ve hangi sebeple akademik yaşamınızda yer aldılar ve çalışmalarınıza yön verdiler?

13. Akademik çalışmalarınıza bakıldığında ağırlıklı olarak hangi alt alanlarda araştırmalarınızı yürüttünüz? Akademik kariyeriniz süresince din psikolojisi alanındaki bilimsel çalışma konularınızı nasıl belirlediniz? Veya hangi konular üzerinde çalışacağınıza nasıl karar verdiniz?

14. Bilimsel kitap, makale, bildiri gibi akademik ürünlerinizden en çok beğendiğiniz ve başyapıtım diyebileceğiniz bir eser/çalışma var mı? Varsa hangisidir?

15. Şu anda geriye dönüp baktığınızda akademiada akademisyen olarak öğretim üyeliği yapan kaç master ve/veya doktora öğrenciniz vardır? Lisansüstü yetiştirdiğiniz öğrenci sayısında hedeflediğiniz sayıya ulaşabildiniz mi? Bu bağlamda “hocaların hocası” olmak nasıl bir duygudur?

16. Sayın hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarına uzun yıllar emek veren akademisyen bir din psikoloğu olarak yanlış anlaşıldığınızı düşündüğünüz bir konu oldu mu? Nasıl ve Niçin?

17. Türk din psikolojisi çalışmalarında son bir kaç yıl içinde okuduğunuz, takdir ettiğiniz, takibe değer bulduğunuz kişiler, kitaplar ve konular var mı? Varsa nelerdir?

18. Benim bir düşüncem var hocam. Emekliliğe yakın olan veya emekli olan din psikoloğu hocalarımızın o döneme kadar yayınladığı makalelerini yeniden elden geçirerek iki kapak arasında çeşitli başlıklarla kitap formatında yayınlamalarının akademik bir ödev/görev olduğu kanısındaayım. Bu türden çalışmaların, o akademisyen için bir anlamda akademik ürün koleksiyonu değeri taşıyabileceği de söylenebilir. Bu konuda neler söylemek istersiniz?

19. Sayın hocam, ne zaman emekli oldunuz? Akademiada asistanlığınızdan emekliliğinize kadar toplam kaç yıl çalıştınız?

20. Değerli hocam, 40 yıllık akademik çalışma yaşamınızda evdeki hesabı çarşıya uydurabildiniz mi? Yani kurumsal anlamda üniversite çatısı altında akademik çalışma yaşamınız boyunca akademik çalışma planlarınız kapsamındaki tüm projelerinizi gerçekleştirebildiniz mi? Bu bağlamda yaptıklarınız veya yapamadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?

21. Emeklilik sonrası akademik planlarınız dışındaki hayalleriniz nelerdir?

22. Akademisyenin emeklisi olmaz derler. Emeklilik döneminde gerçekleştirmeyi düşündüğünüz akademik çalışma planlarınız var mı? Varsa nelerdir?

[ii]-*Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları:*

23. Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını hangi yıl ve hangi araştırmayla başlatıyorsunuz? Niçin?

24. Başlangıcından (1952) bugüne (2023) Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yani din psikolojisi Türkiye’de nasıl tanındı ve bugünlere geldi?

25. Batı orijinli bir bilim dalı olarak Amerika ve Avrupa'daki din psikolojisinin tarihsel gelişimiyle ilgili son dönem çalışmalarındaki kurumsal yapılanmada ve akademik ürün başlıklarında 'din'den 'maneviyat'a geçişi ve/veya her iki kavramı ayrı ayrı kullanmayı da dikkate alarak neler söylemek istersiniz?

26. Dünyadaki din psikolojisi ile Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarını nicelik ve nitelik açısından karşılaştırdığınızda neler söylemek istersiniz?

27. Size göre Türk din psikolojisinin güncel sorunları nelerdir?

28. Türkiye'de yapılan din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında bazı din psikologlarının sadece teorik çalışmalar yürüttükleri, bazılarının ise sadece ampirik çalıştığı görülüyor? Yani sizce bir din psikoloğunun bilimsel çalışmalarındaki akademik ürün çeşitliliği bağlamında teorik ve ampirik çalışmaların yeri ve ağırlığı nasıl olmalıdır? Niçin?

29. Peki hocam. YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı, din psikolojisi alanında yurtdışına yüksek lisans ve doktora yapmak üzere yıllardır birçok öğrenci gönderdi. Sonra bunların önemli bir kısmı Türkiye'ye döndüler. Yurtdışında din psikolojisi master ve doktora yapıp gelenlerin sonraki dönemlerinde Türkiye'deki çalışmalarıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu meslektaşlarımızın Türkiye'deki akademik üretim durumu nedir?

30. Size göre Türk din psikolojisi çalışmalarının artık kurumsal bir kimlik kazanma zamanı gelmedi mi? Bu bağlamda 12 Ağustos 2014 tarihinde kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin şu andaki durumu ve çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

31. Her yıl düzenlenen din psikolojisi anabilim dalları koordinasyon toplantılarının içeriği ve organizasyonu hakkında neler söylemek istersiniz? Benim düşünceme göre şemsiye organizatör Din Psikolojisi Derneği olmalı ve her yıl bir ilahiyat fakültesiyle birlikte organize yapılmalıdır. Bu konudaki düşünceniz nedir?

32. Din sosyolojisi için yapılan 'genel din sosyolojisi' ve 'özel din sosyolojileri'ne dayalı dikotomik ayrımın bir benzeri de 'genel din psikolojisi' ve 'özel din psikolojileri' şeklinde din psikolojisi için yapılabilir mi? Nasıl?

33. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türk din psikolojisi çalışmalarında 'İslam psikolojisi' olması gerektiği yerde midir? Bu bağlamda İslam psikolojisiyle ilgili neler yapılabilir?

34. Şu anda din psikolojisi alanında Türkiye'de yürütülen lisansüstü master ve doktora tezlerinin kalitelerini nasıl buluyorsunuz? Geçmişten bugüne araştırmalardaki kalite giderek yükseliyor mu yoksa düşüyor mu? Niçin?

35. Türkiye’de yapılan dindarlık ölçme çalışmaları konusunda yerli ölçek denemelerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeterli mi? Niçin? Neler yapılabilir?

36. Türkiye’de din psikologları genellikle teoloji lisanslı oluyor. Bazen psikoloji ve/veya pdr lisanslı din psikologları da yetişiyor. Alan uzmanlığı bağlamında aralarındaki yeterlilik düzeylerinin farklılığı konusunda neler söylemek istersiniz?

37. Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarında cinsiyet faktörü göz önüne alındığında, bu alanda çalışan bayanlar mı yoksa erkekler mi daha fazladır? Niçin?

38. Değerli hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarında uzun yıllar nicel araştırmalar yapıldı. Bizim kuşak ve bizden önceki kuşaklar, hep bu metodolojiyle yetiştik. Fakat son dönem Türk din psikolojisi araştırmalarında nicel desenden nitel desene doğru belirgin bir yönelim var. Bu metodolojik paradigma değişimini nasıl yorumluyorsunuz?

39. Ayrıca din psikologları akademik çalışmalarında teorik ve ampirik çalışma dengesini nasıl kurmalıdırlar? Hiç ampirik çalışma yapmayan din psikoloğu meslektaşlarımız olduğu gibi hiç teorik çalışma yapmayan din psikologlarımız da var. Bu konudaki dengeyi nasıl sağlamak gerekiyor?

40. Sayın hocam, din psikoloğu Ok’un (2006) değerlendirmesine göre; Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, bu ülkenin kültürüne özgü ya da bu kültürde yapılan ampirik çalışmalardan yola çıkarak geliştirilmiş veya yaygınlık kazanmış bir psikoloji ekolünün ya da kuramının varlığından söz etmek henüz erken gözükmektedir. Çalışmalar daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa (Hıristiyan) geleneğinde geliştirilenlerin İslami ortamdaki bir tekrarı, test edilmesi ya da onlara yapılan katkılardan ibaret olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türk din psikolojisi çalışmalarındaki ‘ekolleşme’ ve Türkiye’deki ekolleşmeyle ilişkili ‘hoca’ faktörü konusunda neler söylemek istersiniz?

41. Bu dönemde (2010 yılından bu yana) ilahiyat fakültelerine bağlı olarak açılan din psikolojisi bilim dalındaki yeni lisansüstü programlarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeni açılan bu programlar, din psikolojisi alanında kaliteli bir lisansüstü eğitim için nelere dikkat etmelidirler?

42. Son dönemde giderek yıldızı parlayan din psikolojisinin klinik saha uygulaması olarak da konumlandırılabilen olan manevi danışmanlık ve rehberlik –(mdr) alanıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu bağlamda alanın Türkiye’deki geleceğini nasıl görüyorsunuz?

43. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türkiye’de hızla manevi danışmanlık ve rehberlik alanında tezli ve tezsiz yüksek lisans program-

ları açılmaktadır. Sanki din eğitimcileri de bu alanda var olmak istemektedirler. Özel alan yeterliliği bağlamında bu alanda nasıl bir akademik eğitim verilmelidir? Din eğitimcilerinin bu alandaki yeri ne olmalıdır?

[iii]—*Türk din psikolojisinin geleceği:*

44. Değerli hocam, geleceğe bir projeksiyon tutmak gerekirse Türk din psikolojisinin bu aşamadan sonra gideceği ve gitmesi gerektiği yön neresi olmalıdır? Niçin?

45. Size göre gelecekteki Türk din psikolojisi çalışmalarında hangi alanlarda öncelikli konular çalışılmalıdır? Niçin?

46. 2014 yılında kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin Türk din psikolojisi çalışmaları için gelecek vizyonu ve misyonu ne olmalıdır?

[iv]—*Yeni nesil din psikologlarına öneriler:*

47. Size göre din psikolojisi alanında uzmanlık yapacak öğrencilerin ne gibi özelliklere ve donanıma sahip olması gerekir? Niçin?

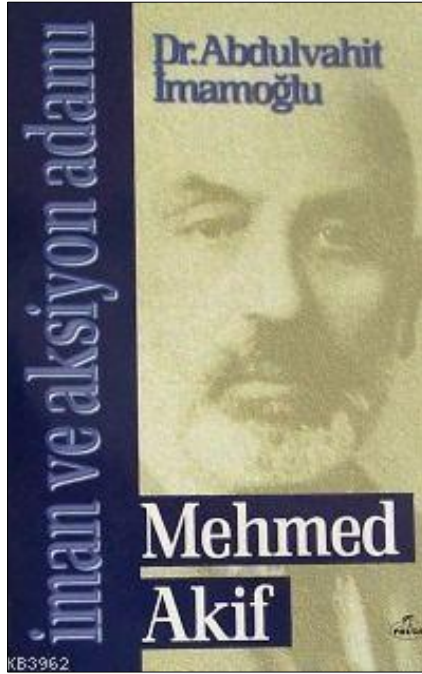
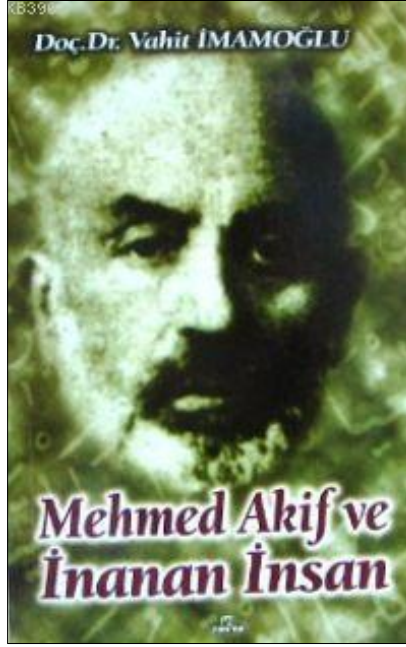
48. Türk din psikolojisi araştırmalarında atölye çalışmaları tarzındaki akademik ürünlerin oranının oldukça az olduğunu görüyoruz. Bundan sonraki süreçte atölye çalışmalarının artması için yeni nesil din psikologlarına önerileriniz nelerdir?

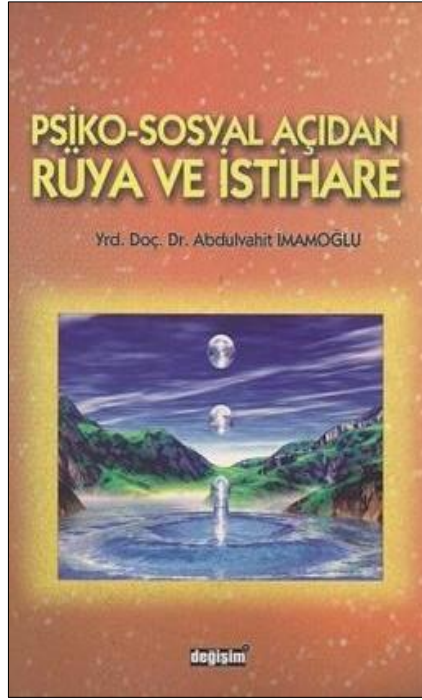
49. Peki, hocam din psikolojisi alanında çalışmaya yeni başlayan genç kuşak akademisyen din psikologlarına veya çalışmayı düşünen potansiyel araştırmacılara önerileriniz nelerdir?

50. Sayın hocam son olarak Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerinize yer verdiğimiz bu röportajla ilgili düşünceleriniz nelerdir?

“*Araştırmacı:* Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, bundan sonraki yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

Ek-3:
Kitapları – (Kapakları)

Ek-4:
Makaleleri – (İlk sayfaları)

324

AKIF'IN HAYATINDAN SEÇMELER

Arş. Gör. A. Vahit İMAMOĞLU

Okuyucuya Akif'in hayatından bazı örnekler sunarken, genelde kendisinin bilfiil yaşadığı ya da gördüğü ve parmak bastığı bazan da takdir veya tenkid ettiği olayların önemli ve karakteristik yönlerini seçmeye çalıştık.

Bilindiği üzere Akif'in büyük özelliklerinden birisi, yaşadığını veya gördüğünü okuyucuya aktarmasıdır. Yani şiirleri ve yazıları günlük hayatta kaynağını bulan yazılardır. Kendi deyişleriyle O, bu hayatta ne söylemişse görerek söylemiştir. İnsanların ve toplumun çarpık ve eksik taraflarını okuyucunun önüne sererken, lâtifelerle, fıkralarla ve tatlı-sert ikâzlarla insanları daha çok olayın içine çekmekte, duygulandırmakta ve düşündürmektedir.

Akif'in hayatının her cephesi sadece İslâm ruhu ile izah edilebilir. İlim aşkı, sarsılmaz ahlâkı, dürüstlüğü, vatanperverliği, milletine bağlılığı vakar, tevazu ve feragati, samimiyeti, sevgisindeki ciddiyeti ve vefası, çalışkanlığı, beşeri zevklere iltifat etmemesi tamamen bir müslüman karakteridir¹.

Onun hayatında değer verdiği ve bizzat yaşamaya çalıştığı en önemli şahsiyet özelliklerinin başında ahlâki özellikler gelmektedir. Bunların bir kısmına örnek vermeye çalışalım;

O, her şeyden önce verilen sözün mutlaka tutulması hatta ölüm dışında bu sözden dönmek gerektiği fikrindeydi. Kendisi de verdiği sözü mutlaka yerine getiren bir kişidir. O, "İnsanın mahtiyeti söylemek değil, sözünü tutmaktır" derdi. Sözünü tutmayanlara insan nazarıyla bakmazdı.

Akif, Beylerbeyi'nde otururken Vanıköy'de oturan Fatih (Gökmen) Hocaya öğle yemeğine davetli idi. O gün öğleden önce müthiş fırtına ve yağmur başlamış, her tarafı sular basmıştı. Onbir vapurunda Akif çıkmayınca Fatih Hoca onun hava muhalefeti yüzünden gelemeyeceğine hükmedip komşuya gitmiş. O sırada Akif sınıksız kapıyı çalmış. O, yaya olarak yola çıkmış, bu yağmurda ve fırtınada gelmişti. Hocayı evde bulamayınca çok canı sıkılmış, hizmetçinin o kadar ısrarlarına rağmen durmamış, gitmişti. Ertesi gün Fatih Hoca Akif'den özür dilemek istemiş, Akif başını çevirmiş.

¹) Bk. Tarlan, Ali Nihat, Mehmet Akif ve Safahat, Nida Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 40-41

Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım

A. Vahit İMAMOĞLU*

ABSTRACT

Psychological Approaches to Emotion of Devotion and Obedience

All human beings are eager to devote divine or non-divine beings in the process of history. Devotion to one object or Supreme Being is firstly emotional matter than people use the reasoning to understand the devotion. This study deals with the construction of devotion which have emotional and reasonable dimensions. Moreover, it examines the issue of leading from obedience to submission in terms of Islamic teachings. This paper also evaluates the function of reason and heart in the submission and obedience.

Keywords: Devotion, obedience, submission, emotion, reason, heart, free will, will.

Giriş

Kendisine yöneltilen dini hitaba pozitif karşılık veren insan, dini hayat olarak tanımlanan hayatını kendi güdüleri, duyguları ve ilgileri çerçevesinde yaşamaktadır. Yani kutsal öğretilerin insanın ruh dünyasında bir iç değer olarak yaşanmaya başlamasıyla birlikte dini hayat gerçeklik kazanmaya başlamaktadır. Bu durum, dini hitabın muhatabı olan insanın psikolojik bünyesinin kendisi dışında herhangi bir şeye bağlanmaya uygun bir yapıda olup olmadığı veya dini bir hayat yaşamaya kendisini iten diğer faktörlerin ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu sorunun cevabı, din psikolojisi çalışmalarında genellikle “dini inancın motivasyonu” konusu ele alınırken verilmektedir. Bu çalışmanın konusu ise, dini inancın en önemli motivasyonlarından biri olan “bağlılık” güdüsünün diğer dini motivasyonlar arasındaki yeri ve dini hayat açısından değerini belirlemektir. Konu daha çok İslam dini açısından incelenecek, diğer dini motivasyonlarla birlikte bağlılık güdüsüne numune teşkil edebilecek örnekler bu dinin müntesipleri arasından verilecektir.

Varolduğu günden beri insanların şu veya bu şekilde kendilerinden üstün gördükleri bazı varlık ya da objelere inanıp içten bağlılık gösterdikleri ve

* *Yard. Doç. Dr.*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi ABD Öğretim Üyesi

PSİKO-SOSYAL AÇIDAN ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİ ARASINDA KARŞI CİNS İLİŞKİLERİ

Abdulvahit İMAMOĞLU (*)

Özet

Bu araştırmada Sakarya Üniversitesinde farklı fakülteler seçilerek, bu fakülte öğrencilerinin "flört" e bakışı ve bu konudaki tutumları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmanın gayesi, günümüz üniversite öğrencilerinin flört ilişkisine duygu, düşünce ve davranış açısından nasıl yaklaştığını tespit etmektir. Ayrıca, aynı fakülte öğrencilerinde cinsiyet farklılığına göre flörtün nasıl algılandığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma 151 kız ve 199 erkek olmak üzere toplam 350 fakülte öğrencisine uygulanan anket ile elde edilen veriler üzerine temellendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Üniversite Gençliği, Flört, Gençlik Dönemi

Psycho-Social Aspects of Opposite Gender Relationship among University Youth

Abstract

In this paper, attitudes and opinions of Sakarya University students pertaining to flirting were comparatively examined. The students for this study were selected from different faculties of the university. The main aim of this study is to recognize the student approaches to flirting from cognitive, affective and behavioral aspects. Moreover, the perception of student on flirt was investigated in terms of sex. Empirical data was compiled with closed-ended questionnaire. Sample size for this research is 350 university students, and 151 of them are female and 199 respondents are male.

Key Words: University Youth, Flirt, Youth Period

*) Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Din Psikolojisi Bilim Dalı Öğr. Üyesi
(e-posta: abdulvht@sakarya.edu.tr)

Evlilik Hayatında Kıskançlık - Dindarlık İlişkinine Psikolojik Yaklaşım

Abdulvahit İMAMOĞLU*
Yılmaz ÇELİK**

Abstract

In this article, the relationship between religiosity and jealousy among married couples, religious and moral aspects are discussed. The sample of this research was selected from the Marmara Region, Istanbul, Kocaeli and Sakarya provinces between the ages of 18-40 randomly selected 447 participants are married. In our society, the level of jealousy between married couples is high. Jealousy is the perception to determine, the gender of the individual place of residence, income and education level, occupation and type of marriage were taken into consideration variables such as. According to research findings, jealousy and religiosity has a positive significant relationship. Excessive jealousy has directed couples to do some acts forbidden by religion and has affected couples' religious and morality life negatively. However, as a social expectation jealousy that isn't excessive has been seen necessary for marriage.

KEY WORDS: Religion, jealousy, marriage, youth, adulthood, morality, religiosity.

A. GİRİŞ

Dışa yansımaları farklı olsa da kıskançlık her insanda görülebilen duygusal bir fenomendir. Her bireyde farklı düzeyde var olan kıskançlık, çeşitli etkenlerle birlikte farklı tepki ve davranış olarak kendini göstermektedir. Aşırı boyutlarıyla kıskançlık hem kıskananın hem de kıskanılanın zarar gördüğü bir tutumdur. Kıskanç bir kişiliğin oluşmasında pek çok sebepten bahsetmek mümkündür. Bu sebepler bireysel ve sosyal faktörler başlığı altında ele alınabilir. Bireysel etkenlerin başında biyolojik ve fizyo-

* Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi.

** Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

BAZI PSİKANALİSTLERE GÖRE RÜYANIN İNSAN HAYATINDAKİ ROLÜ

Abdulvahit İMAMOĞLU*

Özet

Rüya, insan hayatında daima var olan psikolojik bir fenomendir. İnsanın iç dünyasını belli sembol ve kendine has anlatımlarla yansıtmaktadır. Ayrıca, fertlerin günlük yaşantısına zaman zaman yön vermekte ya da dolaylı olarak fertleri etkilemiş olmaktadır. Bu çalışmada, rüyaların insanın iç dünyasına ve dışa yansıyan yönüne olan etkilerini psikanalistlerin görüşleri doğrultusunda değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Rüya, psikanalizm, sembol, bilinçaltı, etki.

Abstract

The effect of Dreams on Human Life according to Some Psychoanalysts

Dreams have always been a psychological phenomenon in human life. Dreams are human expressions that reflect the inner world through its own particular symbol and explanation. In addition, dreams have explicitly given direction to individuals from time to time in daily life or indirectly have had an effect on people. In this study, we have evaluated the effects dreams have on the inner world and the reflection it has on the outer world for people according to the views of psychoanalysts.

Key words: Dream, psychoanalysis, symbol, subconscious, effect.

1. Giriş

Rüyalar, bugün elimizde var olan rüyalarla ilgili bilgilerin ve yapılan yorumların ötesinde insan hayatının derinliklerini ve sırlarını yansıtan önemli psikolojik verilerdir. Zira rüyalar, doğru tanımlanabildikleri ve kişiyle bağlantılı yorumlanabildikleri ölçüde kişinin ne olmak istediğinin yanında ne olduğunu ifade eden veriler olarak değerlendirilmelidir.

Rüyaların uykuda ortaya çıkması, görüldükten sonra unutulma riskinden arta kalanların objektif bir veri olmalarına gölge düşürse de elde kalanların etkili psikolojik tahlilleri, insanı anlamada çok büyük bir değer arz etmektedir. Daha da önemlisi, rüyalarla ilgili zaman zaman yapılan değerlendirmelerde, onların sadece bireysel bir anlam taşımadığı aynı zamanda sosyal yönlerinin olduğu da vurgulanmaktadır. Özellikle dini kaynaklarda

* Doç. Dr., Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı (abdulvht@sakarya.edu.tr)

Mehmet Akif'te Medeniyet Kavramı

Mehmet Akif's Concept of Civilization

Doç.Dr. Abdulvahit İMAMOĞLU*

*Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Din Psikolojisi AD,
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Sakarya

Yazışma Adresi/Correspondence:
Doç.Dr. Abdulvahit İMAMOĞLU
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Din Psikolojisi AD, Sakarya,
TÜRKİYE/TURKEY
abdulvht@sakarya.edu.tr

ÖZET Mehmet Akif, Doğu ve Batı medeniyetlerini bilen ve her iki medeniyetin en elverişli yönlerinin insanlar tarafından benimsenip uygulanmasını isteyen bir şairdir. Akif, medeniyetin elde edilmesini, fertlerin gayretleri ve kendi olmalarıyla ifade eder. Ona göre bir ülkenin gelişmesinin sırrı, hiç şüphesiz fen ve teknikle olmaktadır. Fakat bu sırrı yakalarken fertlerin kendi kültür ve iç dinamiklerinden taviz vermeleri gerekir. Mehmet Akif, Batı'nın, medeniyet adına Müslüman ülkeleri ya da gelişmekte olan ülkeleri sömürmesini bir türlü hazmedemez. Ancak, bu ülkelerin böyle bir sömürüye imkân hazırlamaları; tembellik, cahillik ve vurdumduymazlık gibi olumsuz tutum ve davranışlarla izah etmeye çalışır. Mehmet Akif'e göre ülkelerin gelişememe ve medeniyeti yakalayamama sebeplerinden biride, o ülkelerin aydınlarıyla halk arasındaki kopukluktur. Medeniyeti yakalamada etken olan bilgi kaynaklarından biri de şüphesiz âlimlerdir. Lakin onların halkın nazarında güvenilir olmaları şarttır. Müslümanların medeniyeti yakalayamamalarının bir başka sebebi, bazı Batılı bilim adamlarının ya da müsteşriklerin dediği gibi İslam değil, aksine Müslümanların dini yanlış anlamaları ve uygulamalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet; İslâm; çalışmak; Batıcılık; Kalkınma

ABSTRACT Mehmet Akif is a poet who knew Eastern and Western Civilizations and who wanted people to adopt and put into practice the most convenient points of both civilizations. Akif points out the acquiring of civilization with the endeavors of individuals and with their being themselves. According to him, the secret behind the development of a country, without a shadow of doubt, is science and technology. But, individuals should not compromise their culture and inner dynamics for the sake of achieving this secret. Mehmet Akif, does not acknowledge, by no means, the exploitation of the West upon the Muslim and the developing countries. But, he tries to explain these countries' giving opportunity to such an exploitation with such negative attitudes and conducts as laziness, illiteracy and ignorance. According to Mehmet Akif, one of the reasons of undevelopment and of not catching up with the civilization is the gap between the folk and the enlightened of these countries. One of the effective sources of knowledge in catching up with the civilization is undoubtedly the scholars. Yet, it is necessary for them to be reliable among the folk. Another reason why the Muslims have not been able to catch up the civilization is not Islam, which is contrary to opinion of western scientists and their orientalist but the fact of Muslims' misunderstanding and apliance of the religion.

Key Words: Civilization; Islam; working; Westernism; Development

Journal of Islamic Research 2010;21(3):165-71

Medeniyet kavramının kökü 'medine'den gelmektedir. Medine şehir anlamında kullanılmış bir kavramdır. Kırsaldan ve gelişmiş yapıdan sınırlarak, sosyal ve kültürel olarak gelişmiş bir or-

Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili

Abdulvahit İmamoğlu*

Özet

Bu çalışma, vicdan kavramının, insan yaşamındaki fonksiyonel konumunu, onun insan bünyesindeki mahiyetini, oluşumunu ve gelişimini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda vicdanın, insan ve hayat ekseninde temel bir kavram olması onun çok yönlü varoluşunda da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda kavramın psikolojik ve sosyolojik yönleri genel hatları ile ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, insan, irade, kişilik, sorumluluk.

Abstract

In this article, the concept of conscience, the function in human life will be examined. The nature of conscience in the human body and its existence and evolution are also explored. At the same time, the conscience of people and the axis of life has a multiple function. In this context, the concept of conscience will be discussed in terms of psychological and sociological aspects.

Keywords : Conscience, human, free will, personality, responsibility

1. GİRİŞ

Madde ve mâna boyutlarıyla insan, çok güzel yeteneklerle donatılmış bir varlıktır. İnsan gibi kompleks bir yapıya sahip varlığın, dengeli bir kıvam içerisinde tutum ve davranışlar sergileyebilmesi kendi ve toplumun huzuru için elzem görülmektedir.

*Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Öğretim Üyesi. abdulvht@sakarya.edu.tr

Televizyon ve İnternet'te Şiddet İçeren Programların Çocuğun Ruh Dünyasına Etkileri

Abdulvahit İMAMOĞLU (*)
Turgay ŞİRİN (**)

Özet: Çocukların şiddete yönelik tutum ve davranışlarında birçok faktörün yanı sıra televizyon ve internetteki şiddet içerikli programların etkisinin olduğu bilinmektedir. Biz bu çalışmada şiddetle ilgili yazılan yazılar, kitaplardaki bölümler ve istatistiklerden hareketle konuyu tahlil etmeye çalıştık. Özellikle televizyon ve internetteki şiddet programları hangi özellikleriyle çocukları etkiliyor ve yönlendiriyor? Bu ve benzeri sorulara cevaplar bulmaya gayret ettik.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, şiddet, televizyon, internet, etkileşim, ahlak.

Affects the Child's Soul to the World of Violent Programs on Television and the Internet

Abstract: Violent attitudes and behavior of children as well as many factors are known to be the effect of television programs and Internet violence. In this study we tried to analyze, types of violent in terms of recent literature. In particular, television and internet violence programs, which affects children is directing features. We have attempted to find answers to these and similar questions.

Key Words : Child, violence, television, Internet, interaction, morality.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi e-posta:abdulvht@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (e-posta:tsirin@mimkademi.com.tr)

ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİNDE DİNİ İNANÇ VE UMUTSUZLUK İLİŞKİSİ

Abdulvahit İMAMOĞLU*
Adem YAVUZ**

Özet

Bu çalışmada, din psikolojisinin konuları içinde yer alan dini inançların özellikle de Allah, ahiret ve kader inançlarının ve dua etme davranışının gençlik döneminin dini gelişimi içindeki seyri, gerek teorik bazdaki değerlendirmelerle gerekse konuyla ilgili yapılan ampirik çalışma sonuçları dikkate alınarak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Yine gençlik döneminde umut ve umutsuzluk kavramları ele alınmış ve dini inançlarla umut-umutsuzluk ilişkisi irdelenmiştir. Daha sonra anket tekniğiyle elde edilen bulgular ve yorumları verilmiştir. Çalışmanın amacı, 18-25 yaş üniversite gençliğinde dini inançlar ve umutsuzluk ilişkisini incelemektir. Bu amaçla, Sakarya Üniversitesi bünyesinde Fen Edebiyat, Güzel Sanatlar, İktisadi ve İdari Bilimler, İlahiyat, Mühendislik Fakülteleri ve Sağlık Yüksek Okulunda öğrenim gören 419 öğrenciyeye Dini İnanç Ölçeği ve Beck Umutsuzluk Ölçeği uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, araştırmada yer alan üniversiteli gençlerin dini inanç düzeylerinin genel olarak yüksek düzeyde olduğu buna karşın umutsuzluk düzeylerinin düşük düzeyde olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, İnanç, Dini İnanç, Umut, Umutsuzluk

The Relationship between Religious Belief And Hopelessness among University Students

Abstract

In this study, the process of prayer and religious development among university students together with religious beliefs, especially in Allah, the hereafter and fate which are part of the psychology of religion will be analyzed by considering both theoretical evaluations and the empiric results of related studies. The feelings of hope and hopelessness in university youth is also examined, where the reasons behind hope and hopelessness and their results is also analysed. This is followed by a study of the relationship between religious beliefs and hopelessness where in conclusion, the data and comments of surveys are presented. The purpose of the study is to investigate the relationship between religious beliefs and hopelessness in university students aged 18-25. For this purpose, Beck Hopelessness Scale and Religious Belief Scale are applied to 419 students who are studying in different departments (Engineering, Economics, Theology, Science Literature, and Health) of Sakarya University. According to results, the data concludes that although the level of hopelessness of university students is quite low, the level of religious belief of university students is significantly high.

Keywords: Youth, Faith, Religious Belief, Hope, Hopelessness

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (abdulvht@sakarya.edu.tr)

** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı (adempr@gmail.com)

Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlili

ABDULVAHİT İMAMOĞLU * / SALİHA FERŞADOĞLU **

Özet

Bu çalışmada din psikolojisinin “dini tutum ve davranış” konuları; özellikle Allah inancının, ibadet algısının ve dinin uygulama boyutunun ergenlik dönemindeki gelişim seyri, gerek kuramsal esastaki değerlendirmelerle gerekse konuyla ilgili yapılan tecrübi çalışma sonuçları dikkate alınarak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Ardından anket tekniğiyle elde edilen bulgular yorumlarıyla birlikte verilmiştir. Çalışmanın amacı, 15–18 yaş arasındaki ergenlik dönemi kızların dini tutum ve davranışları ile dindarlık düzeylerini incelemektir. Bu amaçla Yalova ilinin Merkez ilçesindeki Yalova Anadolu İmam Hatip Lisesi, Yalova Kız Teknik ve Meslek Lisesi ve Yalova Anadolu Lisesi’nde öğrenim gören 240 kız öğrenciye anket uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre liseli gençlerin dini inanç düzeylerinin genel olarak yüksek, buna karşın dini tutum ve davranışlarının uygulamada düşük düzeyde olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca dini tutum ve davranışların, gençlerin psikolojik sağlıkları üzerinde olumlu etkiler icra ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ergenlik, Dindarlık, Dini tutum ve davranışlar, İbadet, Allah inancı

*Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi [abdulvht@sakarya.edu.tr].

** Yüksek Lisans Öğrencisi [sliha87@hotmail.com].

Boşanma Sürecinde Ruh Sağlığı ve Din

Abdulvahit İmamoğlu

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
Sakarya/Türkiye
abdulvht@sakarya.edu.tr
<http://orcid.org/00-00-0001-5148-1076>

Nimet Ferah

Dr., T. C., Adalet Bakanlığı
Sakarya/Türkiye
nimetferah@sakarya.edu.tr
<http://orcid.org/00-00-0003-1092-7208>

Öz

Araştırmanın temel problemi boşanma sürecindeki bireylerin yaşadıkları ruhsal sorunlar karşısında inancın ve dini yaşayışın yardımcı ve iyileştirici bir etkiye sahip olup olmadığıdır. Buna bağlı olarak makalenin amacı boşanma sürecindeki bireylerin ruh sağlığı ile dini duygu, düşünce ve davranışlarını birlikte ele almaktır. Bu problem ve amaç ile yola çıkarak nitel araştırma paradigmasına uygun bir şekilde boşanma süreci devam eden on katılımcı ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Mülakat tekniği ile elde edilen bilgiler örnek olaylar şeklinde öyküleştirilmiş ve araştırmanın amacına göre analiz edilerek yorumlanmıştır. Sonuçta boşanma sürecindeki bireylerin; evliliklerine ilişkin sorunları pişmanlık, üzüntü ve öfke ile aktardıkları, fiilen bitmiş evliliğe yoğun duygusal tepkiler verdikleri ve bunaldıkları, umutsuzluk, çaresizlik ve başarısızlık hissine kapıldıkları, kaçma ve kaçınma psikolojisi ile hareket ettikleri, bu süreçte stres ve kaygı yaşadıkları ve çökkünlük belirtileri gösterdikleri bulunmuştur. Boşanma sürecinde ortaya çıkan bu ruhsal belirtiler karşısında bireylerin dini ve vicdani boyutta sorgulamalar yaptıkları; içerisinde buldukları durumu ve olayları anlamlandırmada dini aktif bir şekilde kullandıkları; kendilerini din ile teselli ettikleri; dine ve ibadete yönelme, dua etme, Allah'a sığınma ve O'ndan yardım dileme gibi pratiklere başvurdukları; bu pratikler sonucunda ise ruhsal rahatlama yaşadıklarını ifade ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Boşanma, Boşanma Psikolojisi, Ruh Sağlığı, Dindarlık.

Geliş Tarihi/Received Date: 11.09.2019   **Kabul Tarihi/Accepted Date:** 15.11.2019

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Citation: İmamoğlu, Abdulvahit – Ferah, Nimet. "Boşanma Sürecinde Ruh Sağlığı ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2019): 497-530.

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 (2019/2)

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 193-200
Issue: 7 • June 2023 • 193-200

Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din

- Kızılgeçit, M. & Yeşilyurt, M. & Ertugay, R. & Çinici, M. (ed.). (2021).
Yapay zekâ, transhümanizm ve din. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı
Yayımları (231 s.)
- Kızılgeçit, M. & Yeşilyurt, M. & Ertugay, R. & Çinici, M. (ed.). (2021).
Artificially intelligence, transhümanism and religion. Ankara: Presidency of
Religious Affairs Publishing (231 p.)
ISBN: 978-625-435-142-6

Muhammet Midilli

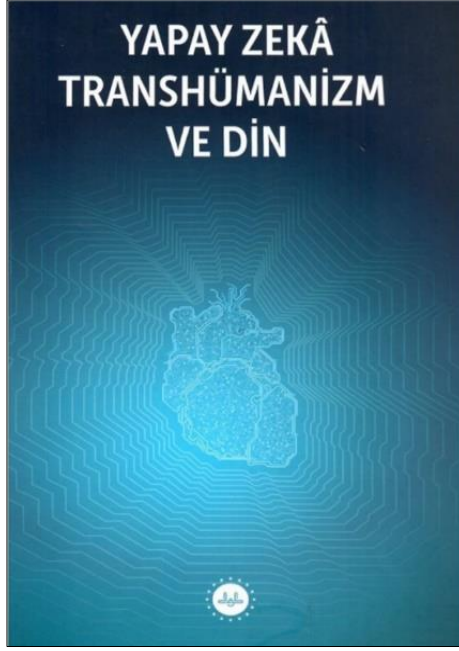
Yüksek Lisans Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: muhammedmidilli8@gmail.com
Orcid: 0000-0002-2844-8726
Ankara / Türkiye

MA Student
Ankara University
Institute of Social Sciences
E-mail: muhammedmidilli8@gmail.com
Orcid: 0000-0002-2844-8726
Ankara / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1193825>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received	26 Ekim 2022 • 26 October 2022
Kabul Tarihi • Accepted	25 Mayıs 2023 • 25 May 2023

Ö z e t

Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din isimli eserin değerlendirmesi olan bu çalışma, okuyucuların kitap hakkında bilgi edinmesini amaçlamaktadır. Aynı zamanda eserin noksan kalmış veya gözden kaçmış yerlerinin belirtilerek sonraki basıma daha yetkin bir biçimde hazır olmasını amacıyla yazılmıştır. Çalışmada değerlendirilen eser, kendi alanlarında uzman kişilerin yayınladıkları makalelerin bir araya gelmesinden oluşan derleme bir eserdir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Yapay zekâ • Transhümanizm
Din • Fetva • Psikoloji

A b s t r a c t

This study is an evaluation of the book titled "Artificial Intelligence, Transhumanism and Religion" and aims to provide readers with information about the book. It also aims to identify any deficiencies or overlooked aspects of the work to ensure its improved readiness for subsequent editions. The work under evaluation is a compilation of articles published by experts in their respective fields.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Artificial intelligence • Transhumanism
Religion • Fatwa • Psychology

Kuşkusuz asrımız teknoloji çağıdır. Artık evde, sokakta, iş yerlerinde hatta neredeyse her bireyin cebinde teknolojik bir alet yer almaktadır. Zaten günden güne gelişen teknoloji, pandemi dönemi ile birlikte hayatımızın içine daha hızlı nüfuz etmiştir. Uzaktan eğitim sürecinde akıllı telefonu olmayan bireyler akıllı telefon almak durumunda kalmışlardır. Bazı aileler ise bu dönemde çocuklarına tablet veya bilgisayar alarak eğitimlerini kesintisiz devam ettirmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Pandemi dönemindeki bu ihtiyaç da teknolojinin gelişmesi açısından yeni fikirler doğurmuş ve neredeyse sosyal yaşam sanal ortama kaymıştır.

Teknolojinin insan hayatına girmesiyle birlikte daha az zaman, mekân ve enerji harcarak çok iş yapılmaya başlanmıştır. Örneğin telefon icat edilmeden önce biriyle konuşmak belli mesafeleri aşmayı gerektirirken telefonun kullanılmasıyla birlikte bu sorun ortadan kalkmıştır. Bir evrakı elden teslim etme dönemi faks makinesi ile bitmiş, ilerleyen süreçte ise farklı uygulamalar aracılığıyla internet üzerinden aynı evrakların gönderilmesi devri başlamıştır. Buna benzer örnekler çoğaltılabilir. Teknolojinin ve iletişimin hızlı ilerlemesinden şüphesiz kitaplar da nasibini almıştır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte kapağı, dokusu ve hatta kokusu olan kitaplar da sanal ortama aktarılmış ve e-kitaplar hayatımızda yerini almaya başlamıştır. Zamanla para ile alınan kitaplar, internetten indirilen kitaplara dönüşmüştür.

İster iki kapak arasında basılı olsun isterse “0” ile “1” kodlarına sahip dijital olsun bir kitabı okumadan önce eser hakkında bilgi sahibi olmak oldukça önemlidir. Hatta hızlı okuma çalışmalarında da bir kitaba başlamadan önce onun hakkında bilgi edinmek ve kitabı okumaksızın kitabın sayfalarında göz gezdirmek gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle kitap değerlendirme yazılarının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı da “Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din” isimli eseri farklı yönleriyle ele alınıp araştırmacılara kitap hakkında bilgi vermektir.

Yapay zekâ ve transhümanizm, ortaya çıkmasıyla birlikte birçok alanı ilgilendiren bir konu olmaya başlamıştır. Elbette din psikolojisi alanı da bu konuya ilgisiz kalmamıştır. Konuyu farklı yönleriyle ele almaya çalışmıştır. Çalışmanın sonucunda ise elimizde bulunan eser ortaya konulmuştur. Bu eserle birlikte alanda yeni yeni kullanılmaya başlanan iki terim karşımıza çıkmaktadır. Bu terimlerden ilki olan “yapay zekâ”nın çeşitli tanımlarla açıklanmaya çalışıldığı fakat yaygın olarak kabul edilen bir tanımı olmadığı iyi bilinmektedir. Kitabın içerisindeki tanımlara göre yapay zekâ “...bilgisayarın düşünmesini sağlayan heyecan verici bir faaliyet... Kafa sahibi makineler, hem de tam kelime anlamıyla...” (Öztemel, 2021: 18-19) olarak ifade edilmiştir. Basitçe bilgisayarların düşünebilmesi olarak ifade edilse de bilgisayarların kendi kendilerine öğrenme

gerçekleştirmeleri ve kendi kodlarına yenilerini eklemeleri de tanımlarda göz ardı edilmeyecek önemli meselelerdendir. Çizgi filmler ve bilim-kurgu filmleriyle farkında olmadan ortaya çıkan yapay zekâ fikri, günümüzde bankalardan alışveriş sitelerine kadar hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır.

Kitaba konu olan bir diğer kavram ise “transhümanizm”dir. Transhümanizm insanın eksikliklerinin giderilmesini amaçlamaktadır. Bu nedenle “Transhümanizm, insanın fiziksel ve bilişsel yeteneklerinin artırılması, yaşlanma ve hastalanma gibi arzu edilmeyen veya gereksiz görülen yönlerinin ortadan kaldırılması amacıyla teknoloji ve bilimden faydalanılması gerektiğini öne süren uluslararası bir entelektüel ve kültürel hareket”(Wikipedia, 2022) olarak tanımlanabilir. Tabi bu durum insanın fiziksel durumu için geçerli olmakla birlikte kişinin duygularının ne olacağı sorusunu da akla getirmektedir. Ayrıca bu konu din adamlarını da düşündürmüş ve bireyin hayatında dinin konumunun ne olacağı gibi temel sorular tartışma konusu olmuştur. “Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din” isimli eser bu tartışmaları temel olarak ele almayı amaçlamıştır. Bu konuyla ilgili Türkiye’de yapılan ilk çalıştay ise Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından ortaklaşa düzenlenen ve 25 Haziran 2021 yılında çevrimiçi olarak gerçekleştirilen “Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din Çalıştayı” adlı programdır (Yazıcı & Keleşoğlu, 2021: 223- 224).

Bir kitabın içeriğinden önce dikkat çeken kısım şüphesiz kapağıdır. Kitabın kapağı, siyah ve mavi renklerden oluşmaktadır. Kitabın ismi ise bu renklerin üzerine beyaz olarak yazılmış, sade ve güzel bir kapak tasarımı oluşturmuştur. Kapağın ortasında bilgisayar devresini andıracak şekilde bir kalp çizilmiş ve transhüman bireye ilginç ve güzel bir vurgu yapılmıştır. Ancak yapay zekâ denilince akla genellikle bilinçle bağlantılı olarak beyin geldiği için bu görselin kalp yerine beyin olması daha dikkat çekici olabilir. Genel olarak ise konuya uygun, sade ve çekici bir kapak tasarımı olmuştur. Kitap birden fazla akademisyenin yazısından oluşmaktadır ve yazılar arası geçişte aynı sadelik korunmuştur. Kitap içeriğinde ise makaleleri ayırmak için mavi renk sayfalar kullanılmıştır. Bu sayfanın üzerine turkuaz renklerle noktalar konulmuş ve bu noktalar birbirlerine turkuaz renkli düz çizgilerle bağlanmıştır. Bu görsel, kitabın ele aldığı konunun sayfalara yansması olmuştur. Bu haliyle sayfa üzerinde oluşan görüntü insanın sinir ağlarını anımsatmaktadır. Başlıklar da yine turkuaz renkle yazılmıştır. Kitap 16x24 ebatlarındadır ve bu yüzden okuma sırasında kitabın mukavemeti biraz zor olmaktadır. Bu yüzden kitabın 13x19.5 ebatlarında olmasının okuma sırasında rahatlık sağlayacağı düşünülmektedir. Yazı boyutu insanın gözlerini yormayacak şekilde ayarlanmıştır ve bu sayede rahat okunabilmektedir. Yazıların genelinde

noktalama işaretleri yerinde kullanılmış ve yazım yanlışı yapılmamıştır. Sadece Yeşilyurt'un yazısında “kutsal” yerine “kutsak” yazılmıştır (Yeşilyurt, 2021: 195). Bu yazı sayesinde de mevcut yazım yanlısının düzeltileceği umulmaktadır.

Kitapta kullanılan bazı kelimeler dikkatleri üzerine çekmiştir. Yapay zekâ ve transhümanizm köken itibarıyla Batı'ya dayanmaktadır. Bu nedenle ortaya atılan kelimelerin neredeyse tamamı İngilizce kelimelerdir. Haliyle konu üzerine yazılan makalelerde yazı dili farklı olsa da bazı kelimeler İngilizce asıllarıyla yazılmaktadır. Bu konuda en dikkat çekici örnek ise yapay zekânın kısaltmasının “AI” olarak yapılmasıdır. “AI”, yapay zekânın İngilizce karşılığı olan “Artificial Intelligence” nin kısaltmasıdır. Kitabımızda Kızılgeçit ve Çinici, Ödemiş ve Usanmaz bu duruma önem vermişlerdir. Özellikle “AI” yerine Türkçe karşılığı olan “YZ”yi kullanmışlardır. Özetmel ise yazısında kısaltma olarak “AI” yi kullanmıştır. İlk bakışta basit bir konu gibi görünse de kısaltmalar bir dilin önemli unsurlarındandır. Bu yüzden kısaltmaların da Türkçe karşılıklarına uygun olarak kullanılması hususuna dikkat edilmesi gerekmektedir.

Kısaltmaların yanında metin içinde kullanılan yabancı kelimeler de yazının akıcılığı ve dilin korunması açısından önemlidir. Yazıda kullanılan yabancı kelimeler okuyucunun metni anlamasını zorlaştırabilir. Ayrıca bu durum dilimizin bilim dili olması yolunda ki adımlarını da yavaşlatacaktır. Örneğin kitap içerisinde “Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi” başlıklı yazının sahibi Ödemiş yazısında birçok yabancı kelime kullanmıştır. Üstelik bu kelimeler Türkçe karşılığı olan kelimelerdir. Bunlardan bir tanesi “...sibernetik şirketlerinden kendi tercihlerine uygun productları sipariş vereceği...” (Ödemiş, 2021: 58) cümlesinde geçen “product” kelimesidir. Okuyuş sırasında bu kelime, okuyucuyu bir anlığına duraklatmaktadır. Bu ve benzeri kelimeler Ödemiş'in makalesinde birkaç yerde daha mevcuttur.

Anlaşılabacağı üzere kitap birkaç yazarın araştırmalarından oluşmaktadır. Her yazar yapay zekâ ve trashümanizmle bağlantılı olarak kendi alanlarıyla ilgili katkıda bulunmuşlardır. Yapay zekâ ve transhümanizm mühendislik alanıyla ilgili konu olmasına rağmen dinle bir arada düşünülmesi ve böyle bir çalışmaya ilahiyat fakültelerinden akademisyenlerin önderlik etmesi konunun ne derecede gereği gibi tartışıldığı sorunu akla getirebilir. Oysa kitap içerisinde farklı fakültelerden yazarlar konuyu farklı boyutlarıyla tartışmışlardır. Mühendislik fakültesinden, sosyal bilimler enstitüsünden, iletişim fakültesinden, insan ve toplum bilimleri fakültesinden ve ilahiyat fakültesinden olmak üzere çeşitli yazarlar kitaba katkı sağlamışlardır.

Kitabın içerisinde “içindekiler” kısmından sonra iki adet “takdim” yazısı bulunmaktadır. Bu takdimlerden ilki Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ömer Çomaklı tarafından yazılmış, ikincisi ise Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Abdulhalik Karabulut tarafından kaleme alınmıştır. Bu takdimlerden sonra “Yapay Zekâ ve Din” isimli makale kitapta yerini almaktadır. Dinî meselelerde yapay zekânın nasıl kullanılabilceğine değinilen makalede, insan zekâsının ve yapay zekânın karşılaştırılması yapılmıştır. Makale Marmara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi’nde bulunan Prof. Dr. Ercan Öztemel tarafından yazılmıştır. Kitaptaki ikinci makale ise Atatürk Üniversitesi Mühendislik Fakültesinde görevli olarak bulunan Dr. Öğr. Üyesi Bilal Usanmaz tarafından kaleme alınmıştır. “Yapay Zekânın Sektörlere Etkisi” isimli makalesinde Usanmaz, yapay zekânın sağlık, imalat, tarım ve bankacılık sektörlerine etkisini ele almıştır. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görevli Prof. Dr. Muhammed Kızılgöçer ve MEB’de öğretmen olarak görev yapan Murat Çinicî’nin birlikte hazırladıkları “Din Psikolojisi Çalışmaları Bağlamında Yapay Zekâ Uygulamaları” isimli çalışma da kitaptaki makalelerden biridir. Çalışmada din psikolojisi alanının araştırma yöntemi ve veri madenciliği hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı zamanda yapay sinir ağlarıyla din psikolojisi alanında neler yapılabileceği alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Yine aynı çalışmada yapay zekânın tahmin ve kümeleme modellerine de yer verilmiştir. “Yapay Zekâda Ruh/Bilinç ve Menşei Problemi” isimli yazının sahibi Dr. Mehmet Ödemiş ise yapay zekânın temel problemlerinden biri olan bilinç ve ruh meselesini yazısında ele almıştır. “Ruh nedir?”, “Bilinç nedir?” gibi sorularla konuyu temelden incelemiş ve yapay zekâyla bağdaştırarak okuyucuya sunmuştur.

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Dr. Öğr. Üyesi olan Hasan Kafalı da makalesinde yapay zekâ konusunu toplumsal bağlamda incelemiştir. “Toplum ve Din Bağlamında Yapay Zekâ” adlı yazısında yapay zekânın sosyolojik açıdan toplumda nelere etki edeceğine değinmiştir. Yapay zekâ konusunu sosyal medya ve internet üzerinden inceleyen Hilal Gökbayrak ve Doç. Dr. Şevki Işıklı “Dijital Din Teorisi: Dijital Din Geleneksel Dine Karşı” adlı çalışmayla konuya farklı bakış açısı getirmişlerdir. Gökbayrak, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde, Işıklı ise Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi’nde görev yapmaktadırlar. Çalışmalarında ortaya koydukları “Dijital Yerliler ve Dijital Göçmenler” ayrımıyla internet ve yapay zekâ konusunu farklı pencereden incelemeyi başarmışlardır. Şimdiye kadar zikrettiğimiz makaleler çoğunlukla yapay zekâ üzerinden konuyu ortaya koymaya çalışmışlardır. Şimdi zikredeceğimiz makaleler ise transhümanizme değinmişler-

dir. “Dine Büyük Meydan Okuma: Transhümanizm” adlı çalışma diğerlerinden farklı olarak transhümanizmi yazının merkezine almıştır. Makale, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi’nde görev yapan Prof. Dr. Bilal Sambur tarafından yazılmıştır. Doç. Dr. Muhammet Özdemir, “Transhümanizm ve Posthümanizm Bağlamında Toplumsal Nitelikli İnanç Gereksiniminin Geleceği” adlı çalışmasında transhümanizmi ve posthümanizmi inanç kavramı üzerinden incelemiştir. Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden Doç. Dr. Ahmet Dağ, “Dijitalleşme-Yapay Zekâ-Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindar’a Dair” isimli makalesiyle kitaba katkıda bulunmuştur. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görev yapan Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Yeşilyurt, “Transhümanizmin Hristiyan Kökenleri” adlı çalışmasıyla transhümanizmi dinler tarihi açısından ele almıştır. AHBVÜ İslami İlimler Fakültesi’nde görev yapan Prof. Dr. Adnan Bülent Baloğlu, “Nihilist Transhümanizm: İnsanın Buharlaşması” şeklinde dikkat çekici bir başlıkla transhümanizm konusunu araştıran başka bir araştırmacıdır. Kitabın son makalesi “Yapay Zekâ, Transhümanizm ve Din Kapsamında Gerçekleşen Etkinliklerin Değerlendirilmesi” adlı çalışmadır. Çalışma Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görevli olan Arş. Gör. Hafize Yazıcı ve Arş. Gör. Zeynep Keleşoğlu tarafından birlikte hazırlanmıştır. Adı geçen makalede yapay zekâ ve transhümanizm konusunda yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Böyle bir yazının konu hakkında ön bilgi sahibi olmak açısından daha faydalı olacağı düşüncesiyle kitabın başında olması gerektiği naçizane tavsiyemizdir. Kitap içerisinde makalelerin dizilimleri yukarıda ki sıraya uygun biçimdedir. Farklı alanlara ait çalışmalar olmasına rağmen kitapta konu bütünlüğü sağlanmıştır.

Kitabın bölümlerinde yapay zekâ farklı yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Yapay zekânın insan hayatına sağlayacağı kolaylıkların yanı sıra insan hayatında meydana getireceği olumsuzluklar tarafsız bir şekilde okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Sadece Sambur’un “Dine Büyük Meydan Okuma: Transhümanizm” isimli yazısı bu tarafsızlığı biraz bozmuş ve din-transhümanizm karşılaştırması şeklini almıştır.

Konusu itibarıyla ilgi çekici bir kitap olmasının yanında içerisinde en ilgi çekici yazı Gökbayrak ve Işıklı’nın birlikte yazdıkları “Dijital Din Teorisi: Dijital Din, Geleneksel Dine Karşı” isimli makaledir. Genelde teknolojinin özelde ise yapay zekânın dinle ne gibi bağlantısı olacağı ve dine ne tür zarar verebileceği üzerinde durulan bu yazıda yapay zekânın fetva verip veremeyeceği üzerine durulmuştur. Nihayetinde belli bilgilerin yapay zekâyı veri olarak girilmesi sağlanıp benzer olaylarda bu verilerden yararlanarak yeni bir fetva ortaya koymak mümkün olsa da bu durumun ne derece yerinde olduğu ya da verilecek fetvanın ne derece

doğru olduğu belirsizdir. Nitekim Öztemel girdi olarak verilecek bilgi yumağının bir araya getirilmesinin kolay bir süreç olmayacağını belirtmiştir (Öztemel, 2021). Yapay zekânın eldeki bilgiyi doğru yorumlayıp doğru tahminler yürütüp yürütemeyeceği akıllarda soru işaretidir. Kızılgeçit ve Çinici yaptıkları çalışmayla bu soruya bir cevap aramışlardır. Dini başa çıkmanın tahmin edilmesi üzerine (Kızılgeçit & Çinici, 2020) yaptıkları çalışmada elde edilen tahmin ile gözlenen sonuçlar doğrulanmıştır (Kızılgeçit & Çinici, 2020: 48). Bu da bize göstermektedir ki doğru bilgiler verildiğinde yapay zekânın doğru tahminlerde bulunması mümkündür. 2022 yılında yapılan “Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısında” Kızılgeçit ve Çinici bu çalışmayı atölye çalışması olarak sunmuşlardır. Yapay zekânın tahminlerinin gerçek sonuçlara çok yakın olduğunu ortaya koymuşlardır.

Sonuç olarak farklı yanlarıyla ele almaya çalıştığımız “Yapay Zekâ Transhümanizm ve Din” isimli bu kitap Türkiye’de yapılan yapay zekâ çalışmalarının öncüsü konumundadır. Birkaç yıl sonra basit çalışmalar olarak görülebilecek olsa da günümüzde yapay zekâ ve transhümanizm çalışmaları adına atılmış önemli bir adımdır. Özellikle bu adımın İlahiyat fakülteleri önderliğinde atılmış olması ve diğer fakültelerinde destek vermesi dikkat çekicidir. Her yazar kendi alanıyla ilgili yapay zekâ ile bağlantılı olarak ortaya bir şeyler koymaya çalışmıştır. Farklı makalelerin derlemesinden oluşmasından dolayı kitap akademik bir dil içermektedir. Bu nedenle hitap ettiği okuyucular konuya ilgi duyan kişiler olacaktır. Kitabın sonunda konuyla ilgili Türkiye’de yapılmış çalışmalara yer verilmiştir. Bu çalışmanın kitabın başında yer almasının konunun anlaşılması ve yapılan çalışmaların hangi derecede olduğunun anlaşılması açısından daha dikkat çekici olacağı düşünülmektedir. Hem din konusu hem de yapay zekâ konusunu işlediği için geniş bir kitlenin dikkatini çekeceği tahmin edilmektedir. Bu nedenle bu alanlarda çalışan ve konuya ilgi duyan herkesin mutlaka okuması gereken bir kitap olduğu düşünülmektedir. Özellikle din ve yapay zekâ arasında nasıl bir ilişki olabileceği sorusunun sorulduğu günümüzde bu iki konunun aslında ne kadar bağlantılı olduğu bu kitapla anlaşılmaktadır. Bu alanla ilgili çalışmaların daha fazla olmasını temenni eder ve kitabı okuyacaklara iyi okumalar dileriz.

Kaynaklar

Kızılgeçit, M. & Çinici, M. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (54) , 45-65.

Transhümanizm maddesi. *Vikipedi, Özgür Ansiklopedi*. Erişim tarihi: 7 Ekim 2022. <https://tr.wikipedia.org>.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 7 • Haziran 2023 • 201-209
Issue: 7 • June 2023 • 201-209

Sosyal Psikoloji Bağlamında Önyargı ve Din

- Ulu, M. (2019). Sosyal psikoloji bağlamında önyargı ve din.
İstanbul: Çamlıca Yayınları (157 s.)
Ulu, M. (2019). Prejudice and religion in the context of social
psychology. İstanbul: Çamlıca Publishing (157 p.)
ISBN: 978-975-8646-84-5

Elif Nihal Aktay

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: enihal.aktay@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4729-5929
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: enihal.aktay@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4729-5929
Eskişehir / Turkey

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1263650>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received 11 March 2023 • 11 March 2023
Kabul Tarihi • Accepted 14 Nisan 2023 • 14 April 2023

Ö z e t

Mustafa Ulu tarafından kaleme alınan bu eser, önyargı ve din ilişkisini, psikoloji ve sosyoloji alanlarından hareketle çeşitli yaklaşımlar açısından incelemiş ve sosyal psikoloji bağlamında yapılan değerlendirmelerle, ilgili literatür araştırmalarına katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Önyargı kelimesinin terminolojik olarak zengin bir içeriğe sahip olması nedeniyle önyargı ve din ilişkisine odaklanılarak çalışma alanı daraltılmış, sonrasında sosyal psikoloji verilerinin incelenmesiyle de çalışmanın temel noktası oluşturulmuştur.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Önyargı • Psikoloji • Sosyal psikoloji • Din

A b s t r a c t

This work, authored by Mustafa Ulu, examines the relationship between prejudice and religion from the perspectives of psychology and sociology, aiming to contribute to the relevant literature research through evaluations conducted in the context of social psychology. Given the terminological richness of the word prejudice, the scope of the study is narrowed down to the relationship between prejudice and religion, with the analysis of social psychology data forming the core of the study.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Prejudice • Psychology
Social psychology • Religion

1979 Kayseri doğumlu olan Mustafa Ulu, lisans eğitimini Erciyes Üniversitesi'nde almıştır. Aynı yıl başladığı yüksek lisans eğitimini “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanış ve Davranışları–Erciyes Üniversitesi Öğrencileri Örneği” teziyle 2006 yılında tamamlamıştır. Yüksek lisansta olduğu gibi doktora eğitimini de Erciyes Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Dindarlığın Tanımı, Boyutları ve Ölçülmesi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma–Erciyes Üniversitesi Öğrencileri Örneği” başlıklı teziyle 2014 yılında bitirmiştir. Lisans eğitimi döneminde profesyonel bir ilgi alanı olarak bilgisayar teknolojileri ve web tasarımı konularına yoğunlaşmış ve önemli projelerde görev almıştır. 2011 yılında Erciyes Üniversitesi'ne Araştırma Görevlisi olarak atanmış, 2014 yılında Dr. Öğretim Üyesi, 2019 yılında ise Doçentlik unvanı almıştır. TÜBİTAK 2219 Projesi kapsamında 24 ay ABD Georgia Southern University'de çalışmalar yapmıştır. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Yardımcılığı ve ÖYP Koordinatörlüğü ile idari görevlerde de bulunmuştur. 2013 yılından itibaren ilahiyat dergilerinden biri olan *Bilimname*'nin editörlüğünü yapmaktadır. Bunun yanı sıra akademik yazım teknikleri ile ilgili eğitim ve seminer faaliyetlerinde bulunmaktadır. Araştırma alanları sosyal ve beşerî bilimler, sosyal psikoloji, gelişim psikolojisi, uygulamalı psikoloji, ilahiyat ve din psikolojisi olan Ulu'nun; çeşitli dergilerde yayınlanan makaleleri, kitap ve kitap bölümleri, hakemli kongre ve sempozyum bildiri kitaplarında yer alan yayınları bulunmaktadır. İngilizce ve Arapça bilmektedir.

Bu çalışmada önyargı ve din arasındaki ilişki, sosyal psikoloji ve din psikolojisinin verilerinden hareketle incelenmeye çalışılmıştır. Yazar, genel anlamda önyargı ve din ilişkisinin bireysel, toplumsal ve kültürel düzeylerde yaygın olarak ele alındığını ancak Türkiye ekseninde bu ilişkinin yeteri kadar ele alınmamış olmasını bu çalışmanın başlıca motivasyon kaynağı olarak görmektedir. Önyargı kavramına ilişkin pek çok çağrışımın söz konusu olduğunu ve bu noktada dinin, önyargının oluşumunda ve sürdürülmesinde kritik bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir.

Kitabın ‘İçindekiler’ kısmına bakıldığında, başta ‘Tablo ve Şekiller Listesi’, kısa bir ‘Önsöz’ ve ‘Giriş’ bölümü görülmektedir. Temelde iki bölümden oluşan kitabın ilk bölümü ‘Önyargı’, ikinci bölümü ise ‘Önyargı ve Din’ başlığı etrafında şekillenmiştir. Her iki bölüm de kendi içerisinde çalışmanın içeriğine uygun bir şekilde alt başlıklar halinde sunulmuştur. Buna göre ilk bölüm kendi içerisinde beş, ikinci bölüm ise iki ayrı alt başlık şeklinde ayrılmıştır. Ardından ‘Sonuç’ kısmı gelmekte olup sırasıyla ‘Kaynakça’ ve ‘Dizin’ bölümüne yer verilmiştir.

Yazar, kitabın *Önsöz*'üne (ss. 9-11), dünyanın bir taraftan Doğu ve Batı'nın rekabet eden ideolojilerinin neden olduğu paniğin diğer taraftan ise dinlerin etkilediği önyargı ve ayrımcılığın etkisi altında olduğuna dikkat çekerek başlamıştır. Zaman içerisinde kitle iletişim araçları, sosyal medya ve ulaşım imkânlarındaki gelişmelerin her ne kadar toplumları ve farklı inanç gruplarını birbirine yaklaştırdığı gözlenirse de bunun bir sonucu olarak bireysel, ahlaki ve dini uyum gibi konuların bir problem olarak karşımıza çıktığı belirtilmiştir. Özellikle 20. yüzyılın sonlarında Batılı paradigmanda yaşanan değişimle kendilerinden olmayanlara karşı ayrımcılık ve ötekileştirmenin ön plana çıktığı ve bu süreçte din ve inanç farklılıklarının günümüze kadar etkin bir şekilde işlendiği ifade edilmiştir. Önyargı ve ayrımcılığın büyük oranda farklı temellere dayanmasıyla birlikte, önyargının oluşumu ve sürdürülmesinde dinin kritik bir rolü olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte önyargı konusunun metodolojik ve terminolojik olarak nasıl bir kavram olduğundan bahsedilmiştir. Ardından kitabın hazırlanmasına katkı sağlayan kişilere teşekkür edilerek ön-söz kısmı sonlandırılmıştır.

Eserin *Giriş* (ss. 13-24) bölümünde önyargı ve din arasındaki bağlantıların, insanların dünyayı anlamlandırma, temel uyum problemlerini çözme, diğer kişi ve gruplarla ilişki kurma, kaygıyı yönetme gibi konularda kendilerine yardımcı olan sosyal, bilişsel ve duygusal mekanizmalardan kaynaklandığı varsayımı kurulmuştur. Aynı zamanda bu varsayımın, çalışmanın temel yapısını oluşturmakta ve sınırlarını belirlemekte olduğu da ifade edilmiştir. Ardından önyargı çalışmalarının en belirgin özelliğinin, önyargıların nedenlerini anlamaya yönelik yapılan kuramsal ve alan araştırması çalışmalarının önyargıyı azaltmaya dayalı müdahalelere yardımcı olması olduğu belirtilmiştir. Bu noktada önyargı ve din ilişkisinin incelendiği zaman dilimleri ve literatür değerlendirmelerinden örnekler verilerek ortaya çıkan bulgulardan kısaca bahsedilmiştir. Türkiye'de ise bu konuya olan ilginin Batı'nın oldukça gerisinde kaldığı söylenerek spesifik olarak önyargı ve din ilişkisine odaklanan sadece birkaç çalışma olduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmalar iki kitap, iki makale ve bir doktora tezi olmak üzere bir gruplama yapılarak kısaca tanıtılmıştır.

Eserin, *Önyargı* başlıklı (ss. 25-80) birinci bölümü, beş ayrı alt başlık halinde sunulmuştur. Genel sosyal psikoloji alanının başlıca konularından olması sebebiyle önyargı, popüler bir çalışma olarak belirtilmiştir. Psikolojinin ise önyargıyı 'Tutum' başlığı altında ele aldığı ve bir tutum olarak önyargının üç boyutlu bir yapıya sahip olduğu açıklanmıştır. Bu üç boyutlu yapı içerisinde önyargı, duygusal yönü; ayrımcılık, davranışsal

yönü; kalıp yargılar ise bilişsel yönü ifade etmektedir. Önyargının üç boyutunun, kişisel sosyal ilişkileri ilgilendirmesinin yanı sıra geniş kamu politikalarına da yön verebildiğine değinilmiştir. Bölüme genel bir girişin ardından ilk olarak ‘Önyargının Tanımlanması’ başlığına geçilmiştir. Bu kısımda, etimolojik açıdan önyargı kelimesinin anlamı hakkında bilgi verilmiştir. Önyargının zaman içerisinde toplumsal, bireysel ve psikolojik açıdan çeşitlilik göstermesi, kaynağı, sonuçları vb. konulardan dolayı tanım noktasında farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu çeşitliliğe rağmen ilklerden olması sebebiyle literatürde en yaygın şekilde görülen tanımın Gordon W. Allport’a ait olduğu bildirilmiştir. Allport’un tanımından sonraki süreçte ise gelişen kuramlar ve toplumların değişen yapısı itibariyle ifadeler daha incelikli bir hal almış olsa da tanımlarda yer alan temel noktaların günümüze kadar değişmeden süregeldiğini vurgulayan Ulu, literatürde yaygın olarak bilinen önyargı tanımlarını 1954-2017 yılları aralığını kapsayan bir tablo halinde ‘Yazar ve Tanımı’ şeklinde sunmuştur. Ardından bu alt başlık içerisinde sırasıyla ‘Kalıpyargı (Stereotip)’ ve ‘Ayrımcılık’ konuları hakkında bilgi verilmiştir.

Bölümün ikinci alt başlığı ‘Önyargının Nedenleri’ şeklinde atılmış olup bu kısımda önyargının kaynağının ne olduğu, sosyal ve psikolojik faktörlerin önyargıya bir etkisinin olup olmadığı gibi sorular ön plana çıkarılmıştır. Sosyal bilimcilerin, bu ve benzeri sorularla önyargının nedenlerini ve dinamiklerini açıklamak için çeşitli yaklaşımları araştırdıkları belirtilmiştir. Bu doğrultuda, ilk olarak önyargının nedenleri psikolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak dört farklı açıdan ele alınmıştır. Bu nedenlere ek olarak önyargının kaynakları ve onun nasıl ortadan kaldırılabileceği noktasında bazı hipotezlerin üretildiği ifade edilmiştir. Kitapta bunlar ‘Günah Keçisi Hipotezi’, ‘Adil Dünya Hipotezi’ ve ‘Temas Hipotezi’ şeklinde isimlendirilmiştir.

Bölümün üçüncü alt başlığı olan ‘Önyargı Kuramları’, literatürde farklı şekillerde açıklanmıştır. Önyargı kuramlarında incelenen bu faktörler; Psikodinamik ve Kişilik Faktörleri, Bilişsel Süreçler, Gerçekçi Grup Çatışması, Sosyal Kimlik ve Sosyal Sınıflandırma şeklinde belirtilmiştir. Bu çalışmalar içerisinde belirli grupların neden önyargıların hedefi oldukları, önyargı ve ayrımcılık için gerekli bir koşul olup olmadığı gibi konular irdelenmiştir. Bahsi geçen kuramlar tek tek açıklanırken ilgili konuya dair çalışma yapan kişiler ve bu kuramlarının eleştirisi alan yönlerinden de bahsedilmiştir.

Bölümün dördüncü alt başlığı ‘Önyargı Araştırmaları’ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kalıpyargı ve önyargı, psikolojik süreçlerden

olup bu süreçlerin davranışa dönüşen şekli ayrımcılık olarak bilinmektedir. Bu anlamda ayrımcılık, kalıpyargı ve önyargının somutlaşmış hali olarak kendini göstermektedir. Burada eylem, bireylerarası ilişkileri etkilediğinden araştırmacıların, önyargının bu özelliği üzerine daha çok inceleme yaptığı tespit edilmiştir. Ayrıca sosyal psikolojide yapılan bu araştırmalardan etki ve sonuç bakımından önemli olan iki tanesine bu konu başlığı altında yer verilmiştir. Bu çalışmalar; Soyguncuların Mağarası (Robbers Cave) Deneyi ve Yap-Boz Sınıfları ismiyle bilinmektedir.

Birinci bölümdeki son alt başlık ise ‘Önyargının Azaltılması ya da Ortadan Kaldırılması’ olarak belirlenmiştir. Önyargıya ilişkin yapılan çalışmaların beraberinde, ‘Önyargı nasıl azaltılabilir ya da nasıl engellenebilir?’ şeklindeki soruları da getireceğine dikkat çekilmiş ve bu soruların cevaplarını bulmanın, insanların yaşamları için önemli bir seviye olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda yapılan her bir çalışmanın birey ve gruplar arasındaki uyumu sağlamada önemli olduğu bilinmekle birlikte hiçbirinin kendi başına yeterli olmayacağına da dikkat çekilmiştir.

Eserin *Önyargı ve Din* başlıklı (ss. 81-118) ikinci bölümüne çeşitli ilahi kitap ve kutsal metinlerden (Kur’an-ı Kerim, Yahudi Medeni Kanunu, Budist Kutsal Kitabı vb.) alıntılar yapılarak başlanılmıştır. Buradaki ifadelerle bakıldığında çoğu dinin, evrensel hoşgörü, merhamet, barış, kardeşlik gibi duygulara vurgu yaptığı görülmektedir. Buna karşı bazı dinlerin yapı ve söylemleri itibariyle ataerkil yapıyı öne çıkarmaları nedeniyle cinsiyet ayrımcılığını meşrulaştırdıkları ifade edilmiştir. Bu ve benzeri dini söylemlerin, doğrudan önyargı ve çatışmaların oluşmasında önemli bir rol üstlendikleri belirtilmiştir. Yazar, dinin önyargı üzerindeki etkisinin, ‘Din, neden önyargı ile ilişkilendirilmektedir?’ sorusuna bağlı olarak yıllarca sosyal psikoloji içinde ilgi konusu olduğunu ifade etmiştir. Bu açıdan bakıldığında önyargının kaynağı olarak dinler değil, dindarların inceleme alanına girdiği ve önyargıdan da dindarların sorumlu oldukları belirtilmiştir. Dindarlık ve önyargı temelinde mevcut literatür değerlendirildiğinde, iki yaklaşımın belirginleştiği görülmüştür. Bunların ilki, ağırlıklı olarak psikolojik yaklaşımları ifade ederken ikinci bakış açısı daha sosyolojik bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

‘Psikolojik Yaklaşımlar’ içerisinde Allport’un yaklaşımı ve çalışmalarının önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Allport’un dindarlık açısından dış ve iç yönelimli bireylerin önyargı düzeylerine ilişkin yaptığı çalışmaların içeriği konusunda bilgilendirmeler yapılmış, bunun yanı sıra bu yaklaşımın dindarlık ile önyargının farklı çeşitleri arasındaki ilişkilerin incelenmesinde de kullanıldığı belirtilmiştir. Burada görüşlerine yer verilen bir diğer isim ise Batson olarak karşımıza çıkmaktadır. Batson’un,

Allport'un iç ve dış yönelimli dindarlık boyutlarına arayış boyutunu da ekleyerek yeni bir model önerisinde bulunduğu ifade edilmiştir.

Bölümün 'Sosyolojik Yaklaşımlar' isimli ikinci kısmında ise *belirsizlik-kimlik* ve *terör yönetimi* kuramları, dini sosyal kimlik başlığı altında değerlendirilmiştir. Belirsizlik-kimlik kuramının, gruplar arası önyargıları, aşırı eylemleri veya bazı insanların neden dine yöneldiğini açıklamak için geliştirildiği bilinmektedir. Terör yönetimi kuramı ise araştırmacılar tarafından, insanların ortak düşünceleri paylaşmadıkları bir kültüre sahip kişilerle barış içerisinde bir arada bulunma konusundaki yetersizliğini ve önyargının büyük bir kısmının bu olumsuz duygunun bir sonucu olarak ortaya çıktığı şeklinde ifade edilmiştir. Ardından sosyal sınıflandırma, gerçekçi ve sembolik tehdit ve çatışma gibi çeşitli klasik ve çağdaş sosyal kişilik kuramlarının bakış açıları aracılığıyla din, önyargı ve gruplar arası ilişkiler hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin *Sonuç* (ss. 119-126) bölümünde yazarın, konuyu incelerken sosyal psikoloji ve din psikolojisinde geliştirilen kuramlardan ve bu kuramlar temel alınarak gerçekleştirilen araştırmalardaki verilerden istifade edildiği belirtilmiştir. Ayrıca psikoloji ve sosyoloji alanlarının, önyargıyı kendi terminolojileri bağlamında farklı konularla ilişkili olarak ve farklı düzeylerde değerlendirmelerinden ötürü, terminolojik olarak genel geçer bir önyargı tanımı yapılmasının zorlaştığına değinilmiştir. Daha sonraki süreçte gelişen sosyal psikolojinin de bu iki bilim dalının tanım konusundaki belirsizliğini devam ettirdiği ifade edilmiştir. Bununla beraber her iki bilim dalının da en temel özelliğinin, önyargıyı G. W. Allport'un yaklaşımına bağlı kalarak değerlendirmesi olduğu vurgulanmıştır. Ardından literatürde yer alan tanımların ortak noktaları maddeler halinde sıralanarak belirlenmiştir. Tanımların birçoğunda önyargı, grup üyeleri için geçerli olan hatalı ya da gerekçesiz olumsuz bir değerlendirme olarak ifade edilmiştir. Ancak bu tür tanımlarda ortaya çıkan kavramsal zorlukları aşmak için araştırmacıların bireysel özelliklere ek olarak toplumsal dinamikleri de hesaba katıp yeni tanımlar ortaya koydukları belirtilmiştir. Buradan hareketle önyargının hem gruplar arası ilişkileri belirlediği hem de bu ilişkilerden beslendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihsel gelişimi açısından ise önyargı, psikolojik çalışmalara konu olduğunda ilk olarak kişilik özellikleri bağlamında açıklanmaya çalışılmış ve otoriter kişilik isimli bir yaklaşım geliştirilmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalara bakıldığında, kişilik gelişiminde ebeveynlerin oldukça önemli bir rolünün bulunduğu ve ebeveynlerin çocukları disipline etmede kullandıkları yöntem ile çocuğun kendini ifade etmesi arasında bir denge kurulduğu ifade edilmiştir. Özellikle Birleşik Devletler'de önemli

bir sorun olarak görülen ırksal önyargı ve otoriter kişilik çalışmalarının geniş bir literatür meydana getirdiği gözlemlenmiştir. Kişilik yaklaşımından sonra Allport'un bağımsız bir faktör olarak dini içeren çalışmalarının, önyargı için bir dönüm noktası olduğu vurgulanmıştır. Buna göre Allport'a göre dinin önyargı üzerindeki etkisinin paradoksal olduğu, yani dinin hem önyargı oluşturduğu hem de önyargının oluşumunu engellediği tespit edilmiştir. Yazar burada psikolojik ve sosyolojik verilerden hareketle dindarlık ile önyargı arasında çeşitli düzeylerde bir ilişkinin olduğunu ancak bu ilişkiyi sebep-sonuç şeklinde değerlendirerek çözümler yapmanın hatalı ve yanıltıcı olacağını ifade ederek eserine son vermiştir.

Sonuç olarak incelenen ve kısaca tanıtımı yapılan bu eser hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Öncelikle Türkiye özelinde önyargı ve din konusundaki literatürün sınırlı olması ve müstakil olarak bu iki olguya odaklanan sadece tek bir makalenin olması, Türkçe literatürde konunun yeteri kadar işlenmediğini ortaya koymaktadır. Bu noktada kavramsal ve teorik çerçevenin bütüncül bir şekilde sunulduğu bu eser, ilgili literatüre olan katkısı ve ileriki zamanlarda yapılacak olan çalışmalara yol göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. (ii) Eserin ele aldığı konular itibariyle (önyargı-din) geniş bir yelpazeye sahip olmasından dolayı çalışmanın başında sınırlılıklarını belirleyerek, araştırmalarını bu çizgi doğrultusunda yürütmesi önem arz etmektedir. (iii) Özellikle teorik kısımlar incelenirken ilgili disiplinlerin konuya dair yaklaşımlarından faydalanılarak içerik zenginleştirilmiştir. (iv) Çalışmanın belirli noktalarında tablo ve şekillerden de yararlanılması görsellik açısından etkili olmuştur. (v) Birincil kaynaklardan yararlanılarak kapsamlı bir literatür taramasına sahip olan bu eserde başlık ve içerik birbiriyle uyum içerisindedir. (vi) Ayrıca eserin akıcı bir üsluba sahip olmasının yanı sıra kullanılan bazı kelimelerin ardından anlamlarına yer verilmesi anlaşılabilirliği da artırmaktadır.

(b) *Zayıf yönleri:* (i) Kitap incelendiğinde az da olsa yazım yanlışlarına rastlanmıştır. (ii) Bunun dışında kitabın teorik anlatımının ağırlıklı olup uygulama alanının yoğun bir içeriğe sahip olmamasını zayıf bir yön olarak değerlendirebiliriz. (iii) Aynı zamanda yöntem olarak sadece literatür taramasının uygulandığı görülmektedir. Çalışmanın nitel, nicel ya da karma bir yöntem kullanılarak bu yönünün kuvvetlendirilebileceği söylenebilir. (iv) İçeriğe bakıldığında konusu itibariyle din psikolojisinde saha çalışması gerektiren bir alan olduğu görülmektedir. Bu nedenle saha çalışmasıyla desteklenmemiş olması da bir zayıflık olarak görülebilir.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Kitabın başında yazara ilişkin biyografik bilgiye yer verilmesinin okuyucu için faydalı olabileceği düşünülmektedir. (ii) Ayrıca psikolojik ve sosyolojik yaklaşımlar temelinde ele alınan bu çalışmanın, konunun bireysel ve sosyal etkileri sebebiyle ilgili diğer bilim dalları açısından da ele alınıp incelenmesi sonraki çalışmalar için önemli bir olanak sağlayabilir. (iii) Yerli ve yabancı literatürdeki araştırma bulgularından bahsedilen yerlerde istatistiki bilgiler tablo ve grafiklerle desteklenebilir. (iv) Kullanılan akademik terimlerin anlaşılabilmesi için kitabın en sonuna ya da ilgili kısmın sonuna sözlük eklenebilir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yazar Bilgileri | Author Information

Abdulcelil Gürbüz (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Ried Strasse 16 64295 Darmstadt/Almanya ■ *Elektronik Posta / E-mail:* gurbuz.celil@hotmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-3730- 4510 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Diaspora, (b) Din ve kimlik.

Elif Nihal Aktay (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Yunus Mah. Hazi-
ran Sok. Fidan Sitesi 1B Blok Daire:17 Kartal/İstanbul ■ *Elektronik
Posta / E-mail:* enihal.aktay@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası /
Orcid:* 0000-0003-4729-5929 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din
psikolojisi, (b) Din-ruh sağlığı ilişkisi, (c) Manevi danışmanlık ve rehber-
lik.

Habil Şentürk (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* ■ *Yazışma Adresi:* Uşak Üniversitesi İslami İlim-
ler Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Uşak Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi. Ankara İzmir Yolu 8.Km Bir Eylül Kampüsü,
Merkez / UŞAK ■ *Elektronik Posta / E-mail:* habil.senturk@usak.edu.tr
■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-2375-7271 ■ *İlgi Alan-
ları / Areas of Interest:* (a) Dini gelişim psikolojisi, (b) İbadet psikolojisi,
(c) Eğitim psikolojisi, (d) Manevi danışmanlık ve rehberlik.

Halime Hilal Taşkın (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Bahçelievler Mah.

Esin Sok. Merkez/Kütahya. *Elektronik Posta / E-mail:* hilalalagoz@hotmail.com *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000- 0003-0186-3492 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (b) Psikolojik danışmanlık ve rehberlik, (c) Din psikolojisi, (d) Din ve ruh sağlığı.

Mahmut Kurnaz (Psikolojik Danışman ve Rehber Öğretmen) –

■ *Kurum / Institution:* Isparta Özel Eğitim Meslek ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Ayazmana Mah. 4405 Sok. No: 8 32100 Merkez/Isparta ■ *Elektronik Posta / E-mail:* kurnazmd32@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 00000-0002-4615-1758 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinsel yönelimler ve dindarlık, (b) Dini yönelimler ve öznel iyi oluş, (c) Din ve ruh sağlığı ilişkisi, (d) Psikolojik sağlamlık, (e) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (f) Yas danışmanlığı, (g) Travma ve ruh sağlığı.

Muhammet Midilli (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Göksu Mah. Midilli Sok. No: 42 Çaybaşı/Ordu ■ *Elektronik Posta / E-mail:* muhammedmidilli8@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-2844-8726 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din, (b) Din psikolojisi, (c) Yapay zekâ.

Mustafa Koç (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Meşelik Kampüsü. Büyükdere Mah. Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı. No: 4. 26040 Odunpazarı/Eskişehir ■ *Elektronik Posta / E-mail:* mustafa.koc@ogu.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1299-7963 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinsel gelişim psikolojisi, (b) Dinsel yönelimler ve dindarlık tipolojileri, (c) Dinsel ritüellerin psikolojisi, (d) Din ve ruh sağlığı ilişkisi, (e) Müslüman-Türk diasporasının ruh sağlığı, (f) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (g) Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, (h) Din ve benlik ilişkisi, (i) Dinsel kavram gelişimi, (j) Din psikolojisi tarihi ve literatürü, (k) Manevi danışmanlık ve rehberlik tarihi ve literatürü.

Tevhide Demirel (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal

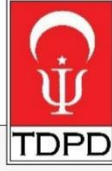
Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Mimarsinan Mah. Festival Sok. No: 2/31 Nizip/Gaziantep ■ *Elektronik Posta / E-mail:* tevhidemirel@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-7025-997X ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinsel yönelimler (b) Dini değişimler, (c) Toplumsal cinsiyet ve dindarlık, (d) Evrimsel psikoloji ve din, (e) Manevi danışmanlık ve rehberlik.

Yasin Samet Kazel (Araştırma Görevlisi) –

■ *Kurum / Institution:* Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Mehmet Sanlı Mah. Doğan Güreş Paşa Blv. No: 134 Merkez/Kilis ■ *Elektronik Posta / E-mail:* yasinsamet.kazel@kilis.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1182-071X ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Dindarlık, (c) Gelişim psikolojisi, (d) Değerler, (e) Anlam arayışı.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yayım ve Yazım İlkeleri Principles of Publishing and Writing

■ **Yayım İlkeleri** | Principles of Publishing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi (TDPD), yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayımlanan bilimsel ve uluslararası hakemli statüsünde akademik bir alan dergisidir.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin yazı dili Türkçe'dir. Ancak yayın kurulu kararıyla İngilizce yazılar da yayımlanabilir.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.
- Derginin bir sayısında bir yazara ait en fazla iki çalışma yayımlanır.
- Dergide din ve psikoloji ilişkisi kapsamında din psikolojisi bilim dalının tüm araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.
- Dergiye gönderilen yazılar daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımına karar verilmemiş olmalıdır.
- Dergiye gönderilen yazılar, intihal programıyla benzerlik oranlarına bakılarak kabul edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün ön incelemesinden sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanır. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Bir hakem olumlu, diğeri olumsuz görüş belirtmişse alan uzmanı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden olumsuz rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Ancak olumlu rapor gelmesi durumunda yazının yayımlanması konusundaki son karar, raporların içeriği dikkate alınarak editör görüşüyle yayın kurulu tarafından verilir.

- Yayınlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmiş ise yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına geri gönderilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör ve editör yardımcısı tarafından kontrol edilerek son karar verilir.
- Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları Türk Din Psikolojisi Dergisi'ne (TDPD) ait olup yayıncının izni olmadan tamamı veya bir kısmı basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.
- Yayım ve yazım ilkelerine uygun yazılmadan dergiye gönderilen yazılar değerlendirilmeye alınmaz.

■ Yazım İlkeleri | Principles of Writing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanması istenen yazılar, din psikolojisini merkeze alan ve/veya bu bilim dalına katkısı olan psikolojinin diğer alt uzmanlık alanlarıyla ilişkili özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır:
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının içeriğiyle uyumlu olmalı, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
- Türkçe ve yabancı dildeki özetler yazının problemini, amacını, kapsamını, metodolojisini ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Makale, akademik bir çalışma türü olan bildiri, yüksek lisans veya doktora tezinden üretilmiş ise bu durum, mutlaka metnin ilk sayfasında belirtilmelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilimsel teknik ve yöntemlere uyulmalıdır. Aynı zamanda çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir sistematik düzen içinde verilmelidir.
- Makale metninin içindeki 'Giriş' ve 'Sonuç' bölümleri dışındaki ana ve alt başlıklandırmalar alfabetik sisteme göre düzenlenmelidir. Örnek yazım: a., a.a., a.b. gibi.
- Yazıda kullanılan kaynaklar, yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her türlü belge, kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda yer verilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Makalenin sonuç bölümü, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, ana metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.
- Sayfa yapısı: Kenar boşlukları üstten 2,5 cm, alttan 1,5 cm, iç 2,0 cm, dış 2,0 cm şeklinde ayarlanmalı ve cilt payı 0,4 cm olmalıdır. Kâğıt boyutu genişlik 16 cm ve yükseklik 24 cm seçilmelidir.
- Yazı biçimi: Metin kısmı Garamond yazı tipi, ana metin 12 punto ve başlıklar bold olarak yazılmalıdır. Ana metin kısmı satır aralığı 1,0 ve çok gerekli durumlardaki dipnot yazımı ise metinle aynı yazı tipinde 10 puntoyla yazılmalıdır. Ana metindeki paragraf aralığı → Önce: 6 nk, Sonra: 0 nk şeklinde olmalıdır. Tüm metin hizalama ise iki yana yaslı biçimde olmalıdır. Paragraf girintisi 1 cm olmalıdır.

- Makalenin başlığı ilk sayfanın başına, dergiye özgü şablon kullanılarak kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak Türkçe ve İngilizce yazılmalıdır.
- Yazar bilgileri-i (Makale başında): Dergi şablonu kullanılarak makale başlığından sonra 2 satır aralığı verilerek sayfanın ortasında yazar/ların adları, soyadları, akademik unvanları, çalıştıkları kurum ve orcid numaraları Türkçe ve İngilizce olarak belirtilmelidir. Ayrıca yazarların iletişim bilgileri şablona uygun olarak verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu

Prof. Dr.

Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

E-posta: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Türkiye

Professor

Marmara University

Faculty of Theology

E-mail: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Turkey

- Yazar bilgileri-ii (Makale sonunda): Dergi şablonu kullanılarak makalenin en sonuna 2 satır aralığı verilip yazarın kişisel bilgileri verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Mahir İz Cad. No: 2. 34662 Üsküdar/İstanbul ■ *Elektronik Posta / E-mail:*

aliulvi@marmara.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-8546-9614 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) İnanç psikolojisi, (b) Dindarlık,

(c) Tanrı tasavvurları, (d) İnanç, (e) Değerler.

- Makalenin ikinci sayfasında özet kısmı 11 punto Garamond yazı tipiyle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, en az 300 ve en fazla 305 kelimedenden oluşmalıdır. Özet / Abstract bölümünde, araştırmanın problemi, amacı, kapsamı, metodolojisi ve sonuçları belirtilmelidir.
- Hem Türkçe hem de İngilizce özet bölümünde en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan “anahtar kelimeler/keywords” yer almalıdır. İlk anahtar kelime mutlaka bilim dalı adı (din psikolojisi) olmalıdır. Daha sonra metin içeriğini tam olarak yansıtan diğer anahtar kelimeler eklenmelidir.
- Makalede yer alan tablo, şekil veya grafiklerdeki yazılar ve/veya sayılar, Garamond yazı tipinde ve 10 punto olmalıdır.

- Makalede yer alan tablo, şekil, grafik veya fotoğraf başlıkları Garamond yazı tipinde ve 11 punto olmalıdır ve küçük harfle yazılmalıdır (Örnek yazım: Şekil-1: .....)
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanan yazılarda hem metin hem de kaynakça yazımında APA stili / APA style kullanılır. Bu sebeple metin içi APA atıf sistemine göre yazılmış yazılar kabul edilir.
- APA stiline göre metin içinde atıf gösterme şu şekildedir: Yazar soyadı, yayım yılı: Sayfa numaraları. (Örnek yazım: Pargament, 2001: 46-49).
- Birincil kaynaklara ulaşamamış ise atıf yapılırken önce asıl kaynak, sonra da alıntılanan ya da aktarılan ikincil kaynak belirtilir: (Örnek: Pargament, 2001: 210'dan akt. Cengil, 2014: 31).
- APA stiline göre kaynakça yazımı şu şekildedir: Yazar soyadı, adı, yayım yılı, eser adı, yayımlanan yer ve yayınevi. (Örnek yazım: Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press).
- Yazıda bir yazarın birden çok eseri kullanılmış ise kaynaklar, kaynakça bölümünde kronolojik sırayla yazılır. Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış birden fazla çalışması kullanılmış ise eser adlarının alfabetik sırasına göre "2008a", "2008b" şeklinde sıralanır.
- *Not:* APA Atıf Stili / APA Citation Style'nin kullanımına ilişkin örnekler ve detaylı teknik bilgi için bkz. <https://www.apastyle.org>.

Issue: 7 Year: 2023 June
ISSN: 2687-2722

TURKISH JOURNAL FOR THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

7

